

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΑΓΟΡΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
Α.Μ. 3**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

**ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ, ΕΠΟΠΤΗΣ
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΣΤΗ, ΜΕΛΟΣ
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΦΩΤΙΟΣ ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ, ΜΕΛΟΣ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Θεωρητικό υπόβαθρο: Μία σύντομη επισκόπηση	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Οι μεταφράσεις του <i>Carmen saeculare</i>	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Οι μεταφράσεις των <i>Carmina</i>	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Οι μεταφράσεις των <i>Epistulae</i>	113
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Οι μεταφράσεις των <i>Erodi</i> του Διονυσίου Κασσελίδη.....	122
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	127
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	129

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΕΕΦΣΠΑ*   *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*
- ΕΕΦΣΠΘ*   *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης*
- ΑΝΑ*   *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρόσωπα, έργα, ρεύματα όροι, Αθήνα 2007.*
- LSJ*   H. G. Liddell, R. Scott and H. S. Jones (eds), *A Greek– English Lexicon*, 9^η
έκδοση, Οξφόρδη 1996.
- OCD*   S. Hornblower – A. Spawforth – E. Eidinow (eds), *The Oxford Classical
Dictionary*, 4^η έκδοση, Οξφόρδη 2012.
- OLD*   P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*. Οξφόρδη 1982.
- ΣΛΛ*   Νικήτας, Δ. – Τρομάρας Λ. (επιμ.) *Σύγχρονο Λατινοελληνικό Λεξικό. Από τις
απαρχές της λατινικής γραμματείας μέχρι τον 9ο μ.Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη,
2019.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Έπειτα από συζήτηση με τον επόπτη καθηγητή μου σχετικά με το θέμα της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας μου, αποφασίσαμε από κοινού να ασχοληθώ με τις ελληνικές μεταφράσεις του Ορατίου που εκπονήθηκαν τον 19ο αιώνα. Ένας από τους λόγους που μας ώθησε στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος είναι η πρωτοτυπία του. Τα τελευταία χρόνια τάση της διεθνούς βιβλιογραφίας είναι η μελέτη μεταφράσεων έργων της κλασικής Αρχαιότητας (αρχαίας ελληνικής και λατινικής) σε σύγχρονες γλώσσες. Οι μεταφράσεις αυτές εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο μελέτης της πρόσληψης των κλασικών συγγραφέων από μεταγενέστερους λογίους και ποιητές, ιδίως από τα χρόνια της Αναγέννησης έως και τον 19^ο αιώνα. Παρά το γεγονός ότι αρκετές από τις ελληνικές μεταφράσεις Ρωμαίων ποιητών και πεζογράφων έχουν γίνει αντικείμενο έρευνας από διάφορους μελετητές, απουσιάζει από τη βιβλιογραφία μία μελέτη για τις ελληνικές μεταφράσεις του Ορατίου κατά τον 19^ο αιώνα. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω ότι λόγω της φύσεως μίας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας (δηλαδή κυρίως εξαιτίας των περιορισμών στο χρόνο περάτωσης και την έκταση της εργασίας) δεν συμπεριελήφθησαν στην παρούσα εργασία όλες οι μεταφράσεις των ορατιανών ποιημάτων, αλλά οι περισσότερες εξ αυτών. Ωστόσο, ευελπιστώ να καταφέρω στο μέλλον να ασχοληθώ αναλυτικότερα και εκτενέστερα με το συγκεκριμένο θέμα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου την τριμελή επιτροπή της εργασίας μου, την κυρία Γκαστή Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας, τον κύριο Πολυμεράκη Φώτιο, Αναπληρωτή Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις τους στην παρούσα εργασία, αλλά και τη βοήθειά τους και τις γνώσεις που μου προσέφεραν απλόχερα σε όλη τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμότατα τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Παππά Βασίλειο, Επίκουρο Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του, καθώς και την αδιάκοπη βοήθεια που μου προσέφερε απλόχερα, σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής μου Εργασίας.

Κεφάλαιο 1

1. Εισαγωγή:

Πρόσληψη/μεταφράσεις του Ορατίου στην Ευρώπη

Σε μια προσπάθεια αναζήτησης της ενασχόλησης των Ευρωπαίων με τον Οράτιο ανατρέχοντας ανά τους αιώνες, αναμφισβήτητα μια αναδρομή ακόμη και μέχρι τα μακρινά χρόνια του Μεσαίωνα και της Αρχαιότητας¹ θα έφερνε στο φως σπουδαίες πληροφορίες. Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο Οράτιος ίσως να μην το επιθυμούσε, κατέστη σχολικός συγγραφέας (Epistulae 1,20,17 και εξής). Ήδη από τα χρόνια της αρχαιότητας, παρήχθησαν υπομνήματα για τα έργα του Ορατίου, όπως το υπόμνημα του Πορφυρίου, τα σχόλια του Ψευδάκρωνα και τον Commentator Cruquianus. Στα χρόνια του Μεσαίωνα, έπαιξε το ρόλο του ηθικολόγου χαρακτηριζόμενος ως ethicus, ενώ αποσπάσματά του κατείχαν θέση σε πολλά ανθολόγια (florilegia), ήδη από τον 8^ο αιώνα. Στα επόμενα χρόνια, ο ηθικολόγος Οράτιος συνέχισε να περιλαμβάνεται στα σχολικά εγχειρίδια στο πρωτότυπο λατινικό του έργο. Οι πρώτες μεταφράσεις μεμονωμένων έργων του έκαναν την εμφάνισή τους κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα και συνεχίστηκαν με αυξητική τάση κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι καλλιεργημένοι Ευρωπαίοι διάβαζαν ήδη νωρίτερα τον Οράτιο από το πρωτότυπο λατινικό κείμενο, εφόσον αυτό αποτελούσε σχολική ύλη για πολλούς από αυτούς. Ωστόσο, δεν αξιοποίησαν τις σχετικές γνώσεις που απεκόμισαν, ώστε να επιχειρήσουν να παραγάγουν και οι ίδιοι έργα, τα οποία θα είχαν ως πηγή έμπνευσης τα έργα του ποιητή. Η παραπάνω άποψη αιτιολογείται, καθώς η διδασκαλία των έργων του ποιητή μας στο σχολείο² φαίνεται ότι για τους περισσότερους δεν ήταν μία ευχάριστη διαδικασία³.

Στο εισαγωγικό αυτό κεφάλαιο της εργασίας μας, συγκεντρώσαμε κάποια στοιχεία για την πρόσληψη και τις μεταφράσεις του Ορατίου στην Ευρώπη από τον 15^ο έως τον 19^ο αιώνα. Για την καλύτερη οργάνωση του υλικού, αποφασίσαμε αυτή η επισκόπηση να παρουσιαστεί ανά χώρα.

---

¹ Στην εργασία μας δε θα επεκταθούμε σε στοιχεία για την πρόσληψη και τη μετάφραση του Ορατίου τα οποία προέρχονται από την εποχή της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, διότι ένα τέτοιο εγχείρημα θα απαιτούσε περισσότερη μελέτη, αλλά θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στους μεταγενέστερους αιώνες, κυρίως από τον 16^ο αιώνα έως τον 19^ο, ο οποίος αποτελεί το κυρίως θέμα της έρευνάς μας. Είναι σημαντικό επίσης να τονίσουμε ότι στόχος της σύντομης αυτής εισαγωγής μας είναι μια συνοπτική παρουσίαση κάποιων στοιχείων, τα οποία καταδεικνύουν την πορεία της ενασχόλησης των Ευρωπαίων με τον ποιητή μας.

² Όπως θα δούμε και στη συνέχεια της εισαγωγής μας, αρκετοί ποιητές, κυρίως Άγγλοι, εξέφραζαν συχνά τα παράπονά τους σχετικά με τη δυσάρεστη γι' αυτούς εμπειρία, που αφορούσε τον τρόπο διδασκαλίας των έργων του Ορατίου στο σχολείο.

³ von Albrecht 2007, 835-836 και 839.

A. ΙΤΑΛΙΑ

Η πρώτη έκδοση (editio princeps) του Ορατίου προέρχεται από την Ιταλία το 1470. Παράλληλα, στο διάστημα μεταξύ 1470 και 1500 παρήχθησαν στην Ιταλία τουλάχιστον 44 εκδόσεις του ποιητή, ενώ την ίδια στιγμή η Γαλλία αριθμούσε μόνο 4 και η Γερμανία 10. Στο ίδιο διάστημα άρχιζαν να εμφανίζονται και άλλες εκδόσεις του ποιητή μας, προερχόμενες από διαφορετικές πόλεις της Ιταλίας· πολλές από αυτές, όπως η Ρώμη, η Βενετία, η Φεράρα αναδεικνύονται εκείνα τα χρόνια σε σημαντικά κέντρα ορατιανών σπουδών⁴. Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, δηλαδή την εποχή περίπου της Αναγέννησης, τόσο οι εκδόσεις, όσο και οι μιμήσεις των έργων του Ορατίου αυξήθηκαν κατά πολύ σε όλη την Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Ιταλία. Μια εκδοχή της *Ars Poetica* δημιουργείται από τον θεατρικό συγγραφέα Pietro Metastasio το 1749⁵. Τον 17^ο αιώνα γράφονται *Carmina* στα Λατινικά κατά το πρότυπο του Ορατίου από έναν Ιταλό πάπα και έναν εξόριστο Άγγλο, των οποίων τα ονόματα αγνοούμε⁶. Μεταξύ του 1517 και 1531 οι *Satirae* του Ορατίου φαίνεται να ασκούν κάποιο είδος επιρροής στους σατιρικούς λόγους του Ludovico Ariosto. Το 1531 ο Bernardo προχωρά στην έκδοση των ορατιανών *Carmina*, ενώ 30 χρόνια μετά ο Iulius Caesar Scaliger επηρεασμένος από την ποιητική τέχνη του Ορατίου γράφει την *Artis poeticae libri septem*⁷.

Όσον αφορά καθαρά τις προσπάθειες μετάφρασης του ποιητή μας στην ιταλική γλώσσα, θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε την προσπάθεια μετάφρασης των συνολικών έργων του Ορατίου από τον Giorgino το 1595, της *Ars Poetica* από τον Ludovico Dolce το 1535, καθώς και την παράφρασή της από τον σπουδαίο κριτικό Robortelli το 1548. Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι ολόκληρες οι *Satirae* και οι *Epistulae* μεταφράζονται πριν από τα *Carmina*⁸. Ενδεχομένως κάτι τέτοιο να εξηγείται από το γεγονός ότι ο Οράτιος, όπως έχουμε επισημάνει, κατά τα χρόνια του Μεσαίωνα λογίζεται ως ηθικολόγος. Ως εκ τούτου οι μεταφραστές επιλέγουν πρωτίστως να μεταφράσουν στο σύνολό τους έργα του ποιητή, όπως για παράδειγμα οι *Epistulae*, μέσα στα οποία προβάλλονται ηθικές αξίες. Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Showerman, ο Ludovico Dolce, ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, έχει να παρουσιάσει μια εξαιρετική μετάφραση των *Satirae* και των *Epistulae*, αλλά και ο Scipione Ponsa μια πιστή απόδοση της *Ars Poetica* τον 17^ο αιώνα. Τέλος, κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου}

---

⁴ Showerman 1922, 109-110.

⁵ Harrison 2019, 105, 110.

⁶ Money 2007, 325.

⁷ von Albrecht 2007, 836.

⁸ von Albrecht 2007, 836-837.

αιώνα ο Βενετός Abriani επιτυγχάνει μια εξαιρετική απόδοση των *Carmina*, όπως τη χαρακτηρίζει ο Showerman, η οποία αποτελεί και την πρώτη προσπάθεια μετάφρασης του συγκεκριμένου είδους⁹.

B. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Στη Γερμανία, η ουσιαστική μελέτη του Ορατίου έχει ως αφετηρία το 1456 στη Χαϊδελβέργη. Το 1500 οι εκδόσεις του ποιητή είναι δέκα, όμως καμία από αυτές δεν περιέχει σχόλια με εξαίρεση μόνο μία, η οποία περιλαμβάνει ελάχιστες σημειώσεις. Επιπλέον, μόνο δύο από αυτές περιέχουν ολόκληρο το έργο του Ορατίου¹⁰. Ο Conrad Celtis (1459-1508), μιμούμενος τον Οράτιο, καταφεύγει στη συγγραφή τεσσάρων βιβλίων *Carmina*, ενός βιβλίου *Epodi*, καθώς και ενός *Carmen Saeculare* και ο Jakob Balde (1604-1668) στο έργο του *Libri lyricorum* το 1643 φαίνεται να μιμείται τα *Carmina* του Ορατίου, ενώ παράλληλα εκδίδει και ένα βιβλίο των *Epodi*¹¹.

Ο πρώτος Γερμανός, ο οποίος καταπιάστηκε με μετάφραση του Ορατίου, και πιο συγκεκριμένα με τη μετάφραση του δεύτερου ποιήματος των *Epodi*, ήταν ο Johan Fischart (1550- 1590). Φυσικά, δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε τον επονομαζόμενο «Γερμανό Οράτιο», τον Karl Wilhelm Ramler ο οποίος το 1796 μεταφράζει και δημοσιεύει κάποια από τα *Carmina*. Ο Friedrich Klopstock (1724-1803) ο οποίος συγκαταλέγεται στις σπουδαίες προσωπικότητες που έχει να αναδείξει η Γερμανία, όχι μόνο μιμείται και μεταφράζει τον Οράτιο, αλλά περιλαμβάνει στα έργα του παραθέματά του και χρησιμοποιεί κάποια από τα θέματά του¹². Η ιδιαίτερη αγάπη του Klopstock για τον Οράτιο δικαιολογείται, αν λάβουμε υπόψη μας ότι διδάχθηκε τα Λατινικά στο σχολείο ως ομιλούμενη γλώσσα και μεγάλωσε με στίχους του Ορατίου¹³. Η κλασική μετάφραση των *Satirae* και των *Epistulae* σε ελεύθερους στίχους στη γερμανική γλώσσα προέρχεται από τον Christof Martin Wieland (1813), ενώ την έμμετρη μετάφραση ολόκληρου του έργου του Ορατίου οι Γερμανοί την οφείλουν στον Johann Heinrich Voss (1862)¹⁴. Δεν θα μπορούσαμε βέβαια να μην κάνουμε μνεία και στην πεζή μετάφραση των *Carmina* και της *Ars Poetica* από τον ποιητή Dutch Vondel (1587-

---

⁹Showerman 1922, 111.

¹⁰Showerman 1922, 116.

¹¹Harrison 2019, 107, 109.

¹²Showerman 1922, 116-117.

¹³ Για εκτενέστερη ανάλυση σχετικά με τα σχολικά προγράμματα της Γερμανίας, Αγγλίας και Ιταλίας βλ. Ζιώγα 2015, 87-115.

¹⁴vonAlbrecht 2007, 838-839.

1679)¹⁵. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι ο Johann Gottfried Herder (1744-1803) στον τελευταίο τόμο του έργου του *Adrastea* υποστηρίζει ότι η γερμανική γλώσσα είναι η πιο κατάλληλη για τη μετάφραση του Ορατίου¹⁶.

Γ. ΓΑΛΛΙΑ

Όπως ακριβώς και προηγουμένως αναφερόμενοι στη Γερμανία κάναμε λόγο για τον επονομαζόμενο Γερμανό Οράτιο, κάτι αντίστοιχο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι συμβαίνει και στην περίπτωση του Jean Salmon Macrin (1490-1557), ο οποίος έμεινε γνωστός ως ο «Γάλλος Οράτιος». Ο εν λόγω ποιητής προέβη στη δημοσίευση αρκετών λατινικών στίχων, ενώ συγκεκριμένα στο έργο του *Carmina libri IV* το 1530 συνθέτει μια ωδή, με την οποία απευθύνεται στον ίδιο τον Οράτιο¹⁷. Ο Mathurin Régnier (1613) ο οποίος ασχολήθηκε με τη γαλλική σάτιρα, ακολουθεί το χιούμορ του Ορατίου, μολονότι ο ίδιος χαρακτηρίζεται ως μιμητής του έτερου σατιρικού Ιουβενάλη. Στα χνάρια της *Ars Poetica* του Ορατίου βαδίζει και ο Nicholas Boileau με τη συγγραφή της περίφημης *Art poétique* το 1674, ενώ ήδη νωρίτερα το ποίημα αυτό έχει μεταφραστεί στη γαλλική γλώσσα από τον Grandichan το 1541 και από τον Peletier du Mans το 1544. Ιδίως οι όψιμες ποιητικές δημιουργίες του λυρικού Pierre de Ronsard (1585) φαίνεται να έχουν επηρεαστεί από τον ποιητή μας. Η ποίηση τόσο του Ronsard, όσο και του Joachin du Bellay (1560), βρίσκεται τόσο κοντά σε αυτήν του Ορατίου, ώστε πολλές φορές να μοιάζει με μετάφρασή του¹⁸. Για τον Ronsard μάλιστα λέγεται ότι ήταν ο πρώτος ο οποίος χαρακτήρισε με τον όρο «ode» τη λυρική ποίηση του Ορατίου. Η συνάντησή του με τον Du Bellay το 1547 μπορεί να χαρακτηριστεί ως η αρχή της Γαλλικής Σχολής της Αναγεννησιακής ποιήσεως – συνεπώς μπορούμε να αντιληφθούμε τη μεγάλη επίδραση που φαίνεται να άσκησε ο Οράτιος στα γαλλικά γράμματα, ήδη από το ξεκίνημά τους. Ο Pelletier το 1545 δημοσιεύει μετάφραση της *Ars Poetica*, ενώ λίγο αργότερα το 1579 κάνει την εμφάνισή της από τον Mondot μια ολοκληρωμένη μετάφραση των *Carmina*¹⁹. Θα ήταν παράλειψή μας να μην αναφερθούμε και στη μετάφραση από τον Jérôme Tarteron (1644-1720) σε πεζό λόγο των ορατιανών έργων που είναι γραμμένα σε εξάμετρο, αλλά και στην περίπτωση του Pierrede Marcassus, ο οποίος καταπιάστηκε με τη μετάφραση των *Carmina*

---

¹⁵Money 2007, 325.

¹⁶Edmunds 2010, 349.

¹⁷Harrison 2019, 107.

¹⁸vonAlbrecht 2007, 836-838.

¹⁹Showerman 1922, 114-115.

του Ορατίου στην ηλικία των ογδόντα ετών το 1664, καταφέροντας να την ολοκληρώσει σε μόλις δύο μήνες²⁰.

Δ. ΙΣΠΑΝΙΑ

Μολονότι η παρουσία του Ορατίου φαίνεται να ήταν σχεδόν ανύπαρκτη στην Ισπανία κατά τον Μεσαίωνα, η εικόνα αυτή άρχισε να αλλάζει κυρίως από τον 15^ο αιώνα και στο εξής με τη μαζική παραγωγή έργων, τα οποία θύμιζαν τον Οράτιο τόσο στο ύφος, όσο και τις ιδέες του. Το ενδιαφέρον των Ισπανών στράφηκε περισσότερο προς τη μίμηση, παρά στη μετάφραση του ποιητή μας. Το έναυσμα για την ενασχόληση με τα έργα του δόθηκε από τον Marquis de Santillana στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα με τη μίμηση του ενδέκατου ποιήματος των *Epodi*²¹. Φυσικά, τα *Carmina* δεν έμειναν έξω από το συγγραφικό ενδιαφέρον των Ισπανών. Ο σπουδαίος ποιητής Garcilaso de la Vega (1503-1536) προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό της χώρας του τρεις αξιόλογες *Ωδές* στα Ισπανικά, ακολουθώντας το ύφος του Ορατίου²².

Το 1592 ο Luis de Zapata επιχείρησε μία έμμετρη μετάφραση της *Ars Poetica*, βέβαια όχι και τόσο επιτυχημένη όπως αναφέρει ο Showerman, ενώ το 1605 μεταφράσεις δεκαοχτώ *Carmina* από τον Pedro Espinosa περιλαμβάνονταν στο *Flores de Poetas ilustres de Espana*. Από τους σπουδαιότερους μεταφραστές του Ορατίου υπήρξε ο Javier de Burgos ο οποίος δημοσίευσε τέσσερις τόμους (1819-1844) με τις μεταφράσεις όλων των έργων του. Μάλιστα, ο Menendez Y Pelayo ένας από τους αξιόλογους κριτικούς της Ισπανίας, εκδότης των *Carmina* το 1885 και συγγραφέας του *Horacio en Espana*, χαρακτηρίζει τη μετάφραση του Javier de Burgos κόσμημα της μοντέρνας ισπανικής λογοτεχνίας και ίσως την πιο πετυχημένη μετάφραση από όλες στις νεολατινικές γλώσσες²³.

Ε. ΑΓΓΛΙΑ

Τα έργα του Ορατίου φαίνεται να τράβηξαν αρκετά το ενδιαφέρον των Άγγλων, αν κρίνουμε από την τεράστια παραγωγή ορατιανών μιμήσεων και μεταφράσεων²⁴. Ήδη από τον 17^ο αιώνα

---

²⁰Money 2007, 320.

²¹Showerman 1922, 118.

²²Harrison 2019, 107.

²³Showerman 1922, 119-120.

²⁴ Στο σημείο αυτό, θα θέλαμε για μία ακόμη φορά να τονίσουμε ότι στόχος της εισαγωγής μας είναι μια σύντομη αναφορά στις πληροφορίες, τις οποίες αντλούμε για τον Οράτιο από τις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Αγγλίας, τα στοιχεία που φτάνουν στα χέρια μας είναι πολλά καθιστώντας αδύνατη την εκτενή παρουσίασή τους, διότι κάτι τέτοιο θα απαιτούσε από μόνο του μια ενδελεχή μελέτη σε μεγάλο τμήμα της αγγλικής λογοτεχνίας. Οφείλουμε ακόμη να επισημάνουμε, ότι μικρότερος αριθμός έργων πρόσληψης και μετάφρασης του ποιητή μας προέρχεται και από άλλες χώρες, όπως η Σκωτία, η Πολωνία κ.ά, βλ. von Albrecht 2007, 834-844, Money 2007 και Harrison 2019, 103-112.

οι κλασικοί Ρωμαίοι ποιητές ήταν γνωστοί και μάλιστα η επίδρασή τους ήταν τόσο μεγάλη, ώστε η γνώση των λατινικών ποιημάτων να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να αντιληφθεί κανείς τις δημιουργίες των Άγγλων συγγραφέων της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Η αγάπη προς τους Ρωμαίους ποιητές και ειδικά προς τον Οράτιο ήταν έκδηλη και στους επόμενους δύο αιώνες. Οι αρχές της *Ars Poetica* υιοθετήθηκαν στη λογοτεχνική κριτική της εποχής, ενώ ο Οράτιος χαρακτηριζόταν ως δάσκαλος της ηθικής, αλλά και ειδικός στην τέχνη της ποιήσεως. Η μεγάλη απήχηση του Ορατίου αποδεικνύεται και από το μεγάλο αριθμό των μεταφράσεών του, που πραγματοποιήθηκαν όχι μόνο από μεταφραστές που ανήκαν στο χώρο των γραμμάτων.²⁵

Η μίμηση και η μετάφραση του ποιητή μας ξεκινά τον 16^ο αιώνα. Ο Thomas Drant το 1576 μεταφράζει τα εξάμετρα ποιήματα, οι ποιητές Κόμη του Σάρρεϋ και σερ Philip Sidney παράγουν μεμονωμένες μεταφράσεις των *Carmina*²⁶, ενώ ο Ben Jonson καταπιάνεται όχι μόνο με τη μίμηση και τη μετάφραση, αλλά και την παρουσίαση του Ορατίου ως χαρακτήρα στη θεατρική σκηνή το 1601. Το 1652 ο Richard Fanshawe προβαίνει στη μετάφραση κάποιων αποσπασμάτων του ποιητή μας, ενώ το 1666 δημοσιεύεται για πρώτη φορά στην αγγλική γλώσσα από τον Alexander Brome μία ολοκληρωμένη μετάφραση, η οποία αποτελεί έργο πολλών μεταφραστών. Στους σπουδαίους μεταφραστές του ποιητή μας μπορούμε να συμπεριλάβουμε τα ονόματα των Thomas Greech (1684), του Philip Francis (1749), του οποίου μάλιστα η μετάφραση επανεκδόθηκε πολλές φορές, και φυσικά του Christofer Smart και των δύο μεταφράσεών του, μία έμμετρη το 1767 και μία πεζή το 1754. Συγκεκριμένα, η πεζή μετάφρασή του αποτελούσε ύλη του σχολικού προγράμματος της Αγγλίας για περίπου δύο αιώνες²⁷. Η παρουσία των ορατιανών μεταφράσεων κατά τον 19^ο αιώνα είναι δυναμικότερη. Ο John Conington, καθηγητής Λατινικών στην Οξφόρδη, το 1863 μεταφράζει τα *Carmina*, καθώς και τα έργα σε εξάμετρο το 1870. Στις πιο διαδεδομένες μεταφράσεις θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε αυτές των *Carmina* το 1860, αλλά και ολόκληρου του ορατιανού έργου το 1881 από τον αξιόλογο βιογράφο του πρίγκιπα Albert (1819-1861), Sir Theodore Martin²⁸. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η ενασχόληση με τις μεταφράσεις του Ορατίου δεν αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των ανθρώπων των γραμμάτων. Αρκετοί πολιτικοί μετά το πέρας της θητείας τους, όντες πλέον συνταξιούχοι, ασχολήθηκαν με τη μετάφραση έργων του ποιητή μας, μιμούμενοι με αυτό τον τρόπο ταυτοχρόνως και το

---

²⁵Showerman 1922,123-125,146.

²⁶ Η πρώτη μετάφραση των *Carmina* στην αγγλική γλώσσα δημοσιεύεται το 1621 από τον John Ashmore, βλ. Money 2007, 318.

²⁷Harrison 2019, 109.

²⁸Harrison 2007, 335-336.

περίφημο λογοτεχνικό *otium* των Ρωμαίων. Παραδείγματα της παραπάνω τακτικής αποτελούν η διασκευή των *Carmina* από τον λόρδο Lytton το 1869 και η μετάφρασή τους το 1894 από τον W.E. Gladstone²⁹.

Η παρουσία του Ορατίου στα σχολικά προγράμματα γίνεται αισθητή από πολλά περιστατικά ανεκδοτολογικού περιεχομένου που αναφέρουν πολλοί Ευρωπαίοι ποιητές του 19^{ου} αιώνα. Ο Βίκτωρ Ουγκώ, για παράδειγμα, ομολογεί πως αναγκάστηκε να αντιγράψει πενήντα στίχους του Ορατίου, αντί να βγει με μία κοπέλα. Ο Tennyson αναφέρει ότι αναγκάστηκε από τον πατέρα του να μάθει απ' έξω όλα τα *Carmina*, ενώ ο Βύρων μιλά και αυτός για τις δυσάρεστες σχολικές αναμνήσεις του, όμως ο ίδιος παραφράζει το *Carmen* 3.3³⁰. Φαίνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω, ότι τόσο η ορατιανή ποίηση, όσο και οι ιδέες που προβάλλονταν μέσα από αυτή άσκησαν μεγάλη επίδραση στους Άγγλους συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα. Αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι αρκετοί από αυτούς που είτε μιμήθηκαν, είτε επιχείρησαν να μεταφράσουν τον ποιητή μας, κατέβαλαν εξίσου σημαντική προσπάθεια να μεταφέρουν τις ιδέες του Ορατίου, όπως αναδεικνύονται μέσα από την ποίησή του, στα δικά τους δημιουργήματα, ενσωματώνοντάς τα με αυτόν τον τρόπο στα δικά τους κοινωνικά και πνευματικά δεδομένα. Με άλλα λόγια, αυτό το οποίο προσδοκούσαν να πετύχουν, ήταν να μεταφέρουν τον Οράτιο του 1^{ου} αιώνα π.Χ στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα μ.Χ.³¹.

2. Τα λατινικά γράμματα στον ελλαδικό χώρο

A. Ιστορικές συνθήκες – Εκπαίδευση

Όπως είναι γνωστό, στο λεξιλόγιο της Ελληνικής έχουν ενσωματωθεί αρκετές λέξεις που προέρχονται από τη λατινική γλώσσα. Ιδιαίτερα στον χώρο της εκπαίδευσης, η γνώση της λατινικής γλώσσας καθίσταται αναγκαία, όχι μόνο για αυτούς των οποίων τα ενδιαφέροντα στρέφονται προς τα φιλολογικά μαθήματα –καθηγητές, φοιτητές, ή μαθητές, αλλά και για όσους ανήκουν σε επιστημονικούς κλάδους οι οποίοι δεν σχετίζονται σε καμία των περιπτώσεων με τον τομέα της Φιλολογίας. Σε αρκετές Πανεπιστημιακές Σχολές οι οποίες εντάσσονται στον τομέα των θετικών επιστημών, όπως, για παράδειγμα, η Γεωπονική Σχολή ή το Τμήμα Φυσικής, οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι καλούνται να γνωρίζουν και να χρησιμοποιούν τη διεθνή ορολογία, η οποία είναι γραμμένη στη λατινική γλώσσα³².

²⁹Harrison 2019, 111.

³⁰von Albrecht 2007, 840.

³¹Harrison 2019,111.

³² Για τη χρησιμότητα των Λατινικών στην εκπαίδευση, βλ. Ράιος 2017.

Στον αντίποδα βρίσκεται η Ελλάδα της αρχαιότητας και του βυζαντινού πολιτισμού, καθώς οι Έλληνες φαίνεται να έδειχναν αμυδρό ενδιαφέρον προς τις ξένες γλώσσες. Μάλιστα, σε κάθε αλλόγλωσσο αποδιδόταν ο χαρακτηρισμός «βάρβαρος» εξαιτίας της ακατονόητης γλώσσας που μιλούσε, η οποία ακουγόταν παράξενα στα αυτιά των Ελλήνων. Τα Λατινικά, όπως είναι φυσικό σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη, εκλαμβάνονταν από το ευρύ κοινό ως κάτι αλλότριο προς τον ελληνικό πολιτισμό, ενώ αγνοούνταν η απολύτως αληθινή και αποδεδειγμένη αλήθεια, ότι η Ελλάδα και η Ρώμη αποτελούν τους δύο πυλώνες του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, με τη Ρώμη να λειτουργεί ως «γέφυρα» ανάμεσα στον αρχαίο ελληνικό και στον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό. Η εκμάθηση και η χρήση των Λατινικών περιορίστηκε καθαρά στην εξυπηρέτηση κυρίως των εμπορικών συναλλαγών, αλλά και άλλων πρακτικών σκοπών, όπως για παράδειγμα οι πρεσβείες που αποστέλλονταν στη Ρώμη, οι οποίες αποτελούνταν από άτομα που γνώριζαν τη λατινική γλώσσα. Μολονότι η Αναγέννηση της κλασικής παιδείας τροφοδοτήθηκε για πρώτη φορά από το Βυζάντιο, κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα³³ ο ελλαδικός χώρος έμεινε άμοιρος των θετικών αυτών εξελίξεων, γεγονός απολύτως λογικό, καθώς βρισκόταν υπό τον οθωμανικό ζυγό. Στη Δύση τα ελληνικά και λατινικά γράμματα βρίσκονταν σε πλήρη ακμή, ενώ στην τουρκοκρατούμενη πλέον Ελλάδα έμεναν στο περιθώριο³⁴. Στα δύσκολα αυτά χρόνια της σκλαβιάς, το σπουδαίο έργο της εκπαίδευσης αναλαμβάνουν ο κατώτερος κλήρος σε συνεργασία με τους προεστούς και τους δημογέροντες, όσο βέβαια αυτό ήταν εφικτό, παρέχοντας στο υπόδουλο ελληνικό γένος στοιχειώδεις γνώσεις. Τα σχολεία τα οποία ιδρύονται ονομάζονται «κοινά σχολεία» και έργο τους είναι η παροχή μιας στοιχειώδους εκπαίδευσης στον αμόρφωτο ελληνικό λαό, η οποία προσανατολίζεται κατά κύριο λόγο στην εκκλησιαστική μόρφωση. Μολονότι για μεγάλο χρονικό διάστημα η εκπαίδευση των Ελλήνων χαρακτηρίζεται από στείρα γραμματική γνώση, η έλευση του 17^{ου} αιώνα σηματοδοτεί μία καινούρια αρχή για την παιδεία του έθνους³⁵.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, σημαντικός εκπρόσωπος του Φαναριωτισμού (1636-1708), εξασφαλίζει την άδεια για την ίδρυση δημόσιων σχολείων σε πόλεις της Οθωμανικής

---

³³ Την εποχή που στην Ελλάδα τα κλασικά γράμματα παρήκμαζαν, ελληνικές σχολές ιδρυμένες σε παροικίες του εξωτερικού αναλάμβαναν με επιτυχία τις σπουδές των Ελλήνων. Στα αξιόλογα παραδείγματα των συγκεκριμένων σχολών θα μπορούσαμε να αναφέρουμε το Κολλέγιο της Ρώμης, καθώς και τη Φλαγγίνειο Σχολή στη Βενετία. Το τελευταίο ιδρύθηκε από τον Κερκυραίο Θωμά Φλαγγίνη, με κύριο στόχο τη φοίτηση Ελλήνων σπουδαστών. Τον τομέα της διδασκαλίας της λατινικής και ελληνικής φιλολογίας είχαν αναλάβει αξιόλογοι λόγιοι της εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι προαπαιτούμενο της φοίτησης στη συγκεκριμένη σχολή αποτελούσε η καλή γνώση τόσο της ελληνικής, όσο και της λατινικής γλώσσας. Οι σπουδαστές όλων των σχολών αυτών που είχαν ιδρυθεί σε ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, διέπρεψαν στον φιλολογικό τομέα, καθώς οι σπουδαστές τους παρήγαγαν αξιόλογα έργα λογοτεχνικού ενδιαφέροντος γραμμένα στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα, βλ. Μπάνου-Τσιάμη 2003, 32-35 και Καραθανάσης 1974.

³⁴ Γρόλλιος 1970, 21-25.

³⁵ Μπάνου-Τσιάμη 2003, 57.

αυτοκρατορίας. Μπορούμε λοιπόν να μιλάμε για μία νέα περίοδο αναζωπύρωσης των κλασικών γραμμάτων, η οποία συντελέστηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και έδωσε ώθηση και στις λατινικές σπουδές. Σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου ιδρύθηκαν σχολές μέσης εκπαίδευσης, όπως για παράδειγμα, το «ιεροσπουδαστήριο» στα Ιωάννινα το 1676 από τον Μάνο Γκούμα, η δημόσια σχολή στη Ζάκυνθο το 1623, όπου μάλιστα διδάσκονταν η ελληνική, η ιταλική και η λατινική γλώσσα, αλλά και σε άλλες περιοχές όπως Θεσσαλονίκη, Μεσολόγγι, Πάτμο, Χίο κ.α. Στις νέες αυτές σχολές, η λατινική φιλολογία διδάχθηκε από αξιόλογους διδασκάλους³⁶. Τον 18^ο αιώνα η ίδρυση των σχολείων σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια συνεχίζεται επιτυχώς, ενώ ταυτόχρονα η ανάπτυξη των κλασικών σπουδών και της Αρχαιολογίας στη Δύση στέκονται αρωγοί στην ενίσχυση της κλασικής παιδείας στον ελλαδικό χώρο. Οι περισσότερες νεοσύστατες ελληνικές σχολές περιελάμβαναν στο πρόγραμμα σπουδών τα κλασικά γράμματα. Όσον αφορά τη διδασκαλία των Λατινικών επαφίονταν στην εκάστοτε σχολή, με αποτέλεσμα κάποιες από αυτές να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο συγκεκριμένο μάθημα, ενώ κάποιες άλλες να το παραλείπουν³⁷. Κατά τον ύστερο 18^ο αιώνα, τα Λατινικά ξεκίνησαν σιγά σιγά να εντάσσονται ως μάθημα στα Ελληνικά σχολεία³⁸, παραδείγματος χάρη, στο Ιάσιο από το 1766, στο Βουκουρέστι από το 1776, στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως από το 1793, στη Σμύρνη από το 1808 και στη Χίο και στις Μηλιές Πυλίου από το 1815³⁹.

Εντούτοις, κάθε προσπάθεια ενίσχυσης της ελληνικής παιδείας πριν την Επανάσταση του 1821 κατά των Οθωμανών αποσκοπούσε κυρίως στην αφύπνιση του ελληνικού έθνους, καθώς και στην προετοιμασία του για την επερχόμενη Επανάσταση. Μπορεί τα Λατινικά να διδάσκονται σε κάποια ελληνικά σχολεία του 18^{ου} αιώνα, ωστόσο η μελέτη τους παραμένει επιλεκτική και χωρίς να δίνεται η απαιτούμενη σημασία. Την ίδια περίοδο, παρατηρείται μια πληθώρα μεταφράσεων νεολατινικών έργων, κυρίως πραγματειών που αφορούσαν τα μαθηματικά, τη φυσική, τη φιλοσοφία καθώς και άλλες επιστήμες και στόχευαν στο να μεταλαμπαδεύσουν επιστημονικές γνώσεις στον ελληνικό λαό⁴⁰. Εκτός των επιστημονικών πραγματειών, το ενδιαφέρον των μεταφραστών στρέφεται και προς τη λατινική γραμματεία.

---

³⁶ Γρόλλιος 1970, 25 και 28.

³⁷ Μπάνου-Τσιάμη 2003,62.

³⁸ Για τα Ελληνικά σχολεία αυτής της περιόδου, βλ. Χατζόπουλος, Κ.1991, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας(1453-1821)* και Σκαρβέλη- Νικολοπούλου 1994, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την τουρκοκρατία*.

³⁹ Athanasiadou- Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 197.

⁴⁰ Για να διαπιστώσει κάποιος το μέγεθος των μεταφράσεων νεολατινικών επιστημονικών πραγματειών στην ελληνική γλώσσα ειδικά κατά τον 19^ο αιώνα, αρκεί να ανατρέξει στη βάση δεδομένων που περιλαμβάνει τις ελληνικές μεταφράσεις έργων της λατινικής γραμματείας από το 1453 έως και τον 19^ο αιώνα: <http://gtll.lit.auth.gr/db>.

Η μετάφραση ωστόσο της λατινικής γραμματείας διακατέχεται από έναν καθαρά ωφελμιστικό χαρακτήρα, στοχεύοντας και πάλι στην ενίσχυση του ηθικού των Ελλήνων. Η συγκεκριμένη άποψη επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι τα λατινικά έργα που μεταφράστηκαν προέρχονται κυρίως από το χώρο της ιστορίας, για παράδειγμα έργα του Κορνηλίου Νέπωτα, και σχετίζονται με την αρχαία Ελλάδα. Επιπλέον, όσον αφορά τη λατινική ποίηση παρατηρούμε να μεταφράζονται επανειλημμένα οι *Metamorphoses* του Οβιδίου, ένα έργο το οποίο αποτελεί, ουσιαστικά, ένα έπος-συμπίλημα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Ακόμη κι αν οι μεταφράσεις των λατινικών έργων εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τις ανάγκες της εποχής, αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι υπήρχαν αρκετοί οι οποίοι γνώριζαν τη λατινική γλώσσα, όπως καταδεικνύεται από το μεγάλο όγκο παραγωγής των μεταφράσεων⁴¹.

Μετά το τέλος του επαναστατικού αγώνα και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους (1830), η παιδεία φαίνεται να ακολουθεί μια ανοδική πορεία. Οι Έλληνες έχοντας διευρύνει τον πνευματικό τους ορίζοντα επηρεαζόμενοι από τη Δύση, αντιλαμβάνονται τα κλασικά γράμματα ως αναπόσπαστο κομμάτι της επιστημονικής μόρφωσης ενός ανθρώπου σε οποιοδήποτε τομέα. Τα Λατινικά θεωρούνται η βάση όλων των επιστημών, θεωρητικών και θετικών και γι' αυτόν τον λόγο η διδασκαλία τους στο Γυμνάσιο κρίνεται απαραίτητη⁴². Από την πρώτη κιόλας Εθνοσυνέλευση του νέου κράτους κατοχυρώνεται συνταγματικά η ελευθερία της δημόσιας παιδείας. Το 1824 ιδρύεται το πρώτο Πανεπιστήμιο με το όνομα «Ιόνιος Ακαδημία» στην Κέρκυρα, το πνευματικό κέντρο των Επτανήσων, από τον φιλέλληνα Άγγλο λόρδο Γκύλφορντ. Στην Ιόνιο Ακαδημία τα λατινικά γράμματα διδάσκονται από τρεις αξιόλογους λόγιους, τον Ηπειρώτη Χριστόφορο Φιλητά, τον Ιταλό Γεώργιο Γρασέτη, καθώς και τον Κύπριο Ιωάννη Οικονομίδη. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1837 ιδρύεται το Πανεπιστήμιο των Αθηνών, όπου ο τομέας της λατινικής φιλολογίας απαρτίζεται από αξιόλογους λατινιστές⁴³. Ανάμεσα στους διαπρεπείς καθηγητές της λατινικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου των Αθηνών, μπορούμε να αναφέρουμε τον Γερμανό Ερρίκο Ουλέριχο, τον Στέφανο Κουμανούδη, τον Ευθύμιο Κάστορχη, τον Σπυρίδωνα Βάση και τον Σπυρίδωνα Σακελλαρόπουλο⁴⁴.

---

⁴¹ Athanasiadou- Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 197-198.

⁴² Το ενδιαφέρον για τη διδασκαλία των Λατινικών στα σχολεία είναι έκδηλο από τα χρόνια της Επανάστασης. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με βουλευτικό ψήφισμα του 1824, τα Λατινικά έπρεπε να διδάσκονται στα Λύκεια της χώρας, τα οποία αποτελούσαν τη δεύτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Τέσσερα χρόνια αργότερα όμως, κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Καποδίστρια (1828-1831), τα λατινικά γράμματα δεν εμφανίζονται στα προγράμματα σπουδών, βλ. Καρακάσης-Σάρρα 2017, 290.

⁴³ Στους λατινιστές και τις μεταφράσεις των λατινικών έργων στην ελληνική γλώσσα θα αναφερθούμε στο μέρος 2γ της εισαγωγής μας.

⁴⁴ Γρόλλιος 1970, 36-38.

Η έλευση του βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα⁴⁵, καθώς και η περίοδος της αντιβασιλείας σηματοδοτούν μια θετική εξέλιξη για τα Λατινικά. Με βασιλικό διάταγμα του 1833 τα Λατινικά επισήμως καθίστανται σχολικό μάθημα και διδάσκονται κατά τις δύο τελευταίες τάξεις του ελληνικού σχολείου και του Γυμνασίου. Κατά την περίοδο 1833-1855, η έμφαση που δίνεται στα Λατινικά είναι έκδηλη στον τομέα της εκπαίδευσης, καθώς θεωρούνται απαραίτητο στοιχείο της κλασικής παιδείας των Ελλήνων⁴⁶. Προς επίρρωση της παραπάνω θέσης, μπορούμε να ανατρέξουμε στο σχολικό πρόγραμμα του 1836, σύμφωνα με το οποίο στο Ελληνικό σχολείο⁴⁷ το μάθημα των Λατινικών παρακολουθούσαν μόνο οι μαθητές, οι οποίοι επρόκειτο να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο. Η διδασκαλία των Λατινικών στο Γυμνάσιο αφορούσε όλους τους μαθητές, ωστόσο ιδιαίτερη έμφαση στο συγκεκριμένο μάθημα θα έπρεπε να δώσουν όσοι εκ των μαθητών θα συνέχιζαν τις σπουδές τους στους τομείς της Γλωσσολογίας, της Θεολογίας, της Νομικής ή της Ιατρικής. Πιο συγκεκριμένα, στο Γυμνάσιο το 1836 διδάσκονταν από τα Λατινικά: Στην Α΄ τάξη: Ιούλιος Καίσαρας, Ιουστίνος, Κικέρωνας, Οβίδιος, Βιργίλιος. Στη Β΄ τάξη: Λίβιος, Σαλλούστιος, Κικέρωνας, Οβίδιος, Βιργίλιος, Οράτιος. Στη Γ΄ τάξη: Κικέρωνας, Κοϊντιλιανός, Τάκιτος, Οράτιος, Βιργίλιος. Τέλος, στη Δ΄ τάξη: Κικέρωνας, Τάκιτος, Πλαύτος, Λουκρήτιος, Κάτουλλος, Οράτιος. Το 1884 στο Ελληνικό σχολείο τα λατινικά γράμματα διδάσκονταν μόνο 2 ώρες στη Γ΄ τάξη. Την ίδια χρονιά στο πρόγραμμα σπουδών του Γυμνασίου θα βρει κανείς αποσπάσματα από το έργο του Κορνηλίου Νέπωτα, το *De bello Gallico* του Ιούλιου Καίσαρα, τις *Metamorphoses* του Οβιδίου, Τάκιτο, Βεργίλιο και Κικέρωνα. Τέλος, από το σχολικό πρόγραμμα δεν λείπει φυσικά ο Οράτιος από το έργο του οποίου διδάσκονται: Από τα *Carmina* το 1,2,3,10,11,15,16,22,37 του Α΄ βιβλίου, το 2,7,13,15 του Β΄ βιβλίου, το 1,2,3,8 του Γ΄ βιβλίου και το 2,5,12 του Δ΄ βιβλίου, καθώς και το *Carmen Saeculare*. Τέλος, στο σχολικό πρόγραμμα του Γυμνασίου το έτος 1897 φαίνεται η ύλη των Λατινικών να απλοποιείται, ενδεχομένως εξαιτίας της ήττας της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη στροφή ξανά προς τα αρχαία ελληνικά. Εκείνη, λοιπόν, τη χρονιά στο Γυμνάσιο διδάσκονται: το *De bello Gallico* του Ιούλιου Καίσαρα, κάποιος από τους λόγους

---

⁴⁵ Την περίοδο αυτή, το πνευματικό επίπεδο του ελληνικού λαού είναι πολύ χαμηλό, ενώ υψηλά είναι και τα επίπεδα του αναλφαριθμητισμού. Ουσιαστικά, άμεση προτεραιότητα της ελληνικής εκπαίδευσης τα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου κράτους καθίσταται η επαγγελματική κατάρτιση του λαού, ώστε να επιτευχθεί η κάλυψη θέσεων εργασίας στον τομέα της διοίκησης και η παραγωγή επαγγελματιών σε διάφορους τομείς, λόγω χάρη δικηγόροι, ιατροί, εκπαιδευτικοί, για να μπορέσουν να εξασφαλιστούν οι βασικές ανάγκες του λαού, βλ. Ζιώγα 2015, 23,26.

⁴⁶ Καρακάσης-Σάρρα 2017, 290.

⁴⁷ Υπήρχαν δύο βαθμίδες στη Μέση Εκπαίδευση, το Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο.

του Κικέρωνα, ο Λίβιος, οι *Metamorphoses* του Οβιδίου, η *Aeneis* του Βεργιλίου και κάποια από τα *Carmina* του Ορατίου⁴⁸.

Η διδασκαλία συγκεκριμένων Ρωμαίων συγγραφέων τόσο στα σχολεία, όσο και στα Πανεπιστήμια της χώρας, παρακίνησε αρκετούς λογίους να μεταφράσουν τα έργα τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή μεταφράσεων έργων από συγγραφείς όπως ο Κικέρωνας, ο Ιούλιος, Καίσαρας, ο Βιργίλιος, ο Τάκιτος, ο Οβίδιος, ο Οράτιος· οι μεταφράσεις αυτές είχαν εκπαιδευτικό χαρακτήρα, με μοναδικό στόχο την εξυπηρέτηση των αναγκών των μαθητών και των φοιτητών. Οι λογοτεχνικές μεταφράσεις είναι πραγματικά ελάχιστα⁴⁹. Οι μεταφράσεις που χρησιμοποιούνταν ως βοηθήματα για τις εξετάσεις των μαθητών και των φοιτητών, υστερούσαν στη γλώσσα και στην ποιότητά τους, καθώς απέδιδαν τα λατινικά κείμενα κατά λέξη (*ad verbum*). Παρά το γεγονός ότι η διδασκαλία των λατινικών γραμμάτων στα ελληνικά σχολεία κατά τον 19^ο αιώνα φαίνεται να είναι επαρκής, ωστόσο ακόμη η διδασκαλία των λατινικών γραμμάτων και της κλασικής παιδείας γενικότερα υπηρετεί ένα συγκεκριμένο σκοπό, ο οποίος δεν είναι άλλος από την ενίσχυση της εθνικής ιδεολογίας του νέου ελληνικού κράτους. Δυστυχώς, οι λατινικές σπουδές και ο ρωμαϊκός πολιτισμός δεν κατάφεραν να ενσωματωθούν στον νεοελληνικό πνευματικό βίο και να αποκτήσουν μια ουσιαστική θέση. Αυτό το οποίο επικρατούσε στον επιστημονικό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα ήταν η ανάγκη να αποδειχθεί ότι υπάρχει συνέχεια του ελληνισμού⁵⁰.

B. Η γλώσσα των μεταφράσεων των λατινικών έργων κατά τον 19^ο αιώνα

Κατά τον 19^ο αιώνα δεν υπήρχε ομοφωνία ως προς την επίσημη γλώσσα, η οποία θα έπρεπε να χρησιμοποιείται στον γραπτό λόγο. Κυρίαρχο πρόβλημα της εκπαιδευτικής, διοικητικής και λογοτεχνικής πραγματικότητας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (1830) ήταν το λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα,⁵¹ δηλαδή η ύπαρξη και η επιλογή μίας από τις τρεις μορφές της ελληνικής γλώσσας. Η πρώτη μορφή ήταν η αρχαϊκή ελληνική, δηλαδή μία γλώσσα η οποία μιμούνταν την αρχαία ελληνική και μπορεί κανείς να την εντοπίσει κυρίως στις φιλολογικές

---

⁴⁸Ζιώγα 2015, 27-31, 34, 38.

⁴⁹Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 199.

⁵⁰Βερτουδάκης 2002-2003, 520-524.

⁵¹Το γλωσσικό ζήτημα κάνει την εμφάνισή του περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και σχετίζεται με την επιλογή και επικράτηση μίας συγκεκριμένης γλωσσικής ποικιλίας στο χώρο της παιδείας. Μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το 1830, το ζήτημα αυτό πήρε μεγάλες διαστάσεις και αφορούσε πλέον και την επιλογή εκείνης της γλωσσικής ποικιλίας, η οποία έμελλε να οριστεί ως η μοναδική γλώσσα του ελληνικού κράτους. Αυτό το οποίο ακολούθησε ήταν μία έντονη διαμάχη ανάμεσα στη δημοτική γλώσσα και την καθαρεύουσα. Για το γλωσσικό ζήτημα βλ. https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_12/index.html [τελευταία ανάκτηση: 13/11/2020].

σπουδές. Ο δεύτερος γλωσσικός τύπος δεν είναι άλλος από την αποκαλούμενη καθαρεύουσα, η οποία συνδυάζει τη νεοελληνική δημοτική γλώσσα με κάποια λεξιλογικά στοιχεία και τύπους από την αρχαία ελληνική⁵². Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα κατασκευάσμα κάποιων λογίων, οι οποίοι θέλησαν να την προβάλουν ως τη μέση οδό ανάμεσα στην καθομιλούμενη και την αρχαία ελληνική. Η τρίτη και τελευταία γλωσσική μορφή που εμφανίζεται τον 19^ο αιώνα είναι η δημοτική, δηλαδή η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή. Παρά το γεγονός ότι τόσο η δημοτική όσο και η αρχαϊκή γλώσσα απέκτησαν θερμούς και αξιόλογους υποστηρικτές, η γλώσσα η οποία φαίνεται να επικρατούσε ήταν η καθαρεύουσα. Στις μεταφράσεις λατινικών έργων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο μπορεί να συναντήσει κανείς και τις τρεις παραπάνω γλωσσικές μορφές. Μάλιστα, η μετάφραση ποιημάτων της λατινικής λογοτεχνίας στην αρχαία ελληνική είχε καταστεί φιλολογική άσκηση ήδη από τον 16^ο αιώνα, σε κύκλους κλασικιστών στην Ευρώπη. Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα η συγκεκριμένη πρακτική εφαρμόζεται για δύο σκοπούς, είτε στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για εξάσκηση, είτε ως απόδειξη της συνέχειας της ελληνικής γλώσσας⁵³.

Αναφορικά με τις γλωσσικές επιλογές σε λογοτεχνικά έργα και μεταφράσεις, αναδύονται δύο βασικές ομάδες με διαμετρικά αντίθετες απόψεις μεταξύ τους: η Επτανησιακή Σχολή με βασικό εκπρόσωπο τον Ιάκωβο Πολυλά και η Αθηναϊκή Σχολή εκπροσωπούμενη από τον Αλέξανδρο Ρίζο-Ραγκαβή. Ξεκινώντας με την Επτανησιακή Σχολή, ο λογοτέχνης, μεταφραστής και κριτικός Ιάκωβος Πολυλάς,⁵⁴ ο οποίος θεωρείται ως συνδεδεμένος κρίκος του Σολωμού και της Επτανησιακής Σχολής, υποστηρίζει τον γλωσσικό «μέσο όρο». Απορρίπτει δηλαδή και την καθαρεύουσα και τον δημοτικισμό, προτείνοντας τη δημοτική ως κατάλληλη για το γραπτό λόγο γλώσσα, όχι όμως αυτήν την οποία χρησιμοποιεί ο αμόρφωτος αγροτικός πληθυσμός, γεμάτη τοπικά ιδιώματα, αλλά αυτήν που χρησιμοποιούν οι μορφωμένοι αστοί. Ο συγκεκριμένος τύπος της δημοτικής γλώσσας έχει διαμορφωθεί στα αστικά κέντρα, όπου

---

⁵²Ο Αδαμάντιος Κοραής όντας γνώστης τόσο της φιλολογικής επιστήμης, όσο και της γλωσσικής θεωρίας που πρόσβεναν οι Ιδεολόγοι του όψιμου Διαφωτισμού, προτείνει ως λύση του γλωσσικού ζητήματος τη δική του γλωσσική θεωρία, την οποία ονομάζει «μέση οδό». Πρόκειται για τη γλωσσική θεωρία, η οποία βρίσκεται στο μέσο των δύο αντικρουόμενων πλευρών, δηλαδή των αρχαϊστών και των δημοτικιστών. Πιο συγκεκριμένα, ο Κοραής τάσσεται υπέρ του «καθαρισμού» της προφορικής γλώσσας από τα «βαρβαρόμορφα» στοιχεία της, και ταυτόχρονα τον εμπλουτισμό της με λέξεις τις αρχαίας ελληνικής. Προβάλλει δηλαδή, τη γλώσσα του λαού ως το κατάλληλο μέσο του γραπτού λόγου και της παιδείας, με τον όρο όμως να υποστεί σε διόρθωση με τον καθαρισμό της από τα ξένα λεξιλογικά δάνεια και την επιβολή γραμματικών κανόνων. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τον Κοραή και τη θεωρία του βλ. https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_21/index.html#link08 [τελευταία ανάκτηση: 17/11/2020].

⁵³Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou, 2019, 200.

⁵⁴ Ο Ιάκωβος Πολυλάς (1825-1896), φίλος του Δ. Σολωμού, ήταν ο πρώτος εκδότης των Ευρισκομένων του. Ανάμεσα στο πολυποικίλο έργο του, ξεχωρίζουν οι μεταφράσεις κάποιων *Ελεγείων* του Τίβουλλου (βλ. παρακάτω), αλλά και της *Τρικυμίας* και του *Άμλετ* του Σαίξπηρ. Για τον βίο και τα έργα του, βλ. <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?page=NODE&cnode=461&t=345> [τελευταία ανάκτηση: 13/11/2020].

παρατηρείται πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη. Πρόκειται στην ουσία για την καθομιλούμενη γλώσσα του μορφωμένου λαού, δηλαδή τη δημοτική με στοιχεία όμως από την καθαρεύουσα, τα οποία έχουν ενσωματωθεί στον προφορικό λόγο. Απώτερος σκοπός του Πολυλά μοιάζει να είναι η παροχή μίας λύσης στο γλωσσικό πρόβλημα το οποίο ταλάνιζε τους λογοτέχνες της εποχής, αποφεύγοντας τις ακρότητες και τον φανατισμό. Η γλώσσα η οποία προτάθηκε από τον Πολυλά φαίνεται ότι βρισκόταν πιο κοντά στα γλωσσικά δεδομένα της εποχής, επομένως επιδίωξή του ήταν και η λογοτεχνία με τη σειρά της να αποκτήσει μία γλώσσα, η οποία να προσεγγίζει κατά πολύ τη σύγχρονη ομιλούμενη. Ο Πολυλάς δεν στέκεται απλώς στη γλώσσα την οποία θα πρέπει να χρησιμοποιούν οι λογοτέχνες και οι μεταφραστές· εκφράζει επίσης αξιοσημείωτα σχόλια σχετικά με τον ορθό κατά τη γνώμη του τρόπο, όντας και ο ίδιος μεταφραστής, κατά τον οποίο θα πρέπει να γίνεται μία μετάφραση. Η θεωρία του έγκειται στη δημιουργική φύση της μετάφρασης, εφόσον θα πρέπει να λογίζεται ως λογοτεχνικό κείμενο, ως αποτέλεσμα μιας αυτόνομης ποιητικής δημιουργίας και όχι ως μία απλή αντιγραφή του πρωτοτύπου.⁵⁵ Η αντίληψη του Πολυλά περί μεταφράσεων συντάσσεται με τη μεταφραστική αντίληψη των Επτανήσιων κατά τον 19^ο αιώνα. Πράγματι, πολλοί Επτανήσιοι μεταφραστές-ποιητές όπως ο Καλοσγούρος, ο Μαβίλης και ο Κογεβίνας ακολουθώντας την παραπάνω πρακτική, δημιούργησαν μεταφράσεις οι οποίες λειτούργησαν ως αυτόνομα ποιητικά κείμενα, χωρίς να στερούνται τη λογοτεχνικότητα ενός πρωτοτύπου, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο δύσκολο να διακρίνει κανείς αν επρόκειτο για μετάφραση ή πρωτότυπο έργο⁵⁶.

Επιπλέον, ο Πολυλάς εστιάζοντας στη γλώσσα των μεταφράσεων αυτών θεωρούσε ότι τα έργα τα οποία θα ενσωμάτωναν τη δική του θεωρία, επρόκειτο να γίνουν σπουδαία λογοτεχνικά δημιουργήματα και να σταθούν αρωγοί στη βελτίωση της νεοελληνικής λογοτεχνικής γλώσσας, μιας γλώσσας που ακόμη βρισκόταν σε ένα πρώιμο στάδιο. Στην

---

⁵⁵ Οι αντιλήψεις του Πολυλά σχετικά με τη μετάφραση παρουσιάζονται στο προλογικό σημείωμα της δικής του μετάφρασης της ελεγείας 1.3 του Τιβούλλου, με τίτλο *Ποιητική Μετάφρασις* (1891, 148) «*Βεβαίως αἱ ποιητικαὶ μεταφράσεις ὑποθέτουν ἀρκετὴν φανταστικὴν δύναμιν καὶ ἐνθουσιασμόν, καὶ μόνον ὅταν μετέχουν τῶν ὑψηλῶν τούτων ἰδιοτήτων δὲν θεωροῦνται πλέον ἔργα μηχανικὰ ἀλλὰ καλλιτεχνικά, καὶ ἱκανὰ νὰ συντελέσουν εἰς ἐξήμερωσιν καὶ ἐξευγενισμόν τῆς γλώσσης καὶ εἰς μόρφωσιν τῆς καλαισθησίας, κυρίως ὅταν, εἰς τὴν φιλολογικὴν ἀπορίαν τοῦ ἔθνους, σπανίζουσιν τὰ πρωτότυπα δημιουργήματα. Καὶ τοῦτο ἀληθεύει ἰδίως ὅταν μία φιλολογία, καθὼς ἢ ἰδική μας, μεταβαίη ἀπὸ τὴν παιδικὴν εἰς τὴν νεανικὴν ἡλικίαντες, εἰς τὴν κρίσιμον ἐκείνην ἐποχὴν, ὅπου κινδυνεύει νὰ πάθῃ ἀπὸ μαρασμόν, ἐὰν στερηθῆται ἀρκετῆς καὶ ἐκλεκτῆς πνευματικῆς τροφῆς. Σήμερον δὲ ὅταν ἤδη πολλοὶ αἰσθάνωνται τὴν ἀνάγκην νὰ δοθῆ εἰς τὴν γλῶσσαν μας ἄλλη φιλολογικὴ διαμόρφωσις συμφωνοτέρα πρὸς τὴν φύσιν τῆς καὶ τὸν ὀργανισμόν τῆς, θὰ ἦταν καλὸν νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου ὀλίγον θὰ ὠφελήσῃ ἡ ζερὴ καὶ ψυχρὰ θεωρία, ἕως οὗ ἀνευρεθῶν καὶ δὲν χρησιμοποιηθῶν τεχνικῶς οἱ ἀφανεῖς θησαυροὶ τῆς δημοτικῆς μας γλώσσης, διότι τότε μόνον θὰ ἀποδειχθῆ τὸ ζητούμενον, δηλαδὴ κατὰ πόσον αὐτὴ ἔχει μέσα τῆς τὴν ἱκανότητα νὰ γείνῃ ὄργανον φιλολογικόν. ἐὰν πιστεύωμεν εἰς τὸν προορισμόν τῆς τοῦτον ἄς ἔχωμεν καὶ τὸ θάρρος νὰ τὴν μεταχειρισθῶμεν εἰς ἀγῶνα μὲ τὰς μορφωμένας γλώσσας τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νέων.*».

⁵⁶ Γαραντούδης 1998 β, 249, 254-255, 257-259.

απέναντι πλευρά βρισκόταν η Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή (1830-1880) με βασικό εκπρόσωπο τον Αλέξανδρο Ρίζο-Ραγκαβή ο οποίος αντιλαμβάνεται τις νεοελληνικές μεταφράσεις ως «πάρεργα», υποβιβάζοντας με αυτόν τον τρόπο τη μεταφραστική διαδικασία σε μία διαδικασία απλής αντιγραφής, χωρίς ίχνος λογοτεχνικότητας. Για τους οπαδούς της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής, μολονότι κάποιος μεταφράζει εκούσια ένα πρωτότυπο έργο, αυτό δεν αναιρεί τον επιβεβλημένο αντιγραφικό και καθαρά χρηστικό χαρακτήρα της μετάφρασης, η οποία καθίσταται απλώς μία αντιγραφή του νοήματος του πρωτότυπου αριστουργήματος εξυπηρετώντας κάποιον συγκεκριμένο σκοπό. Η παραπάνω άποψη στηρίζεται στο γεγονός ότι στη σκέψη των οπαδών της Αθηναϊκής Σχολής η αρχαία λογοτεχνία είναι μεγαλύτερης αισθητικής αξίας από τη νεοελληνική. Αντίστοιχα, οι νεοελληνικές αποδόσεις των αρχαίων έργων υστερούν, μπροστά στο μεγαλείο των πρωτοτύπων, γραμμένων στην αρχαία γλώσσα. Μάλιστα, η νεοελληνική γλώσσα θεωρείται εκφυλισμένη μορφή της αρχαίας και χαρακτηρίζεται «ατελεστέρα». Όλα τα παραπάνω έχουν αρνητικό αντίκτυπο στις μεταφράσεις των εκπροσώπων της Αθηναϊκής Σχολής, διότι οι μεταφράσεις τους χαρακτηρίζονται από γλωσσική τεχνητότητα και πλαστότητα, ενώ απουσιάζει παντελώς το στοιχείο της λογοτεχνικότητας⁵⁷. Ενδεχομένως, σε αυτό συνέβαλε και η διατήρηση του αρχαίου προσωδιακού μέτρου, κάτι το οποίο πρέσβευε η Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή, παροτρύνοντας τους σπουδαστές της να το εφαρμόζουν στα έργα τους⁵⁸.

Οι μεταφράσεις, οι οποίες παρήχθησαν κατά τον 19^ο αιώνα στην αρχαία ελληνική γλώσσα, στόχευαν σε μεγάλο βαθμό στο να καταστήσουν αισθητή τη λογοτεχνική παρουσία του εκάστοτε λογίου, μέσω της επίδειξης των λογοτεχνικών του δεξιοτήτων. Για παράδειγμα, το 1865 ο Χριστόφορος Φιλητάς, καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία, προχωρά στη δημοσίευση της μετάφρασης των ποιημάτων 65 και 66 του Κατούλλου στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Αξίζει να σημειωθεί ότι τέτοιου είδους μεταφράσεις, μη έχοντας να προσφέρουν κάτι ουσιαστικό στη νεότερη λογοτεχνία, δεν κατάφεραν να ασκήσουν ευρύτερη επιρροή, αλλά εμφανίστηκαν σε έναν περιορισμένο κύκλο μελετητών, λειτουργώντας ως κίνητρο για περαιτέρω φιλολογικές συζητήσεις. Αντίθετα, η καθαρεύουσα χρησιμοποιήθηκε από πολλούς ποιητές και μεταφραστές του 19^{ου} αιώνα με επιτυχία. Ένα παράδειγμα είναι η μετάφραση της *Κώμης της Βερενίκης* του Κατούλλου από τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη, όπου συναντάμε μία καθαρεύουσα που μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλή και προσιτή, αλλά και ενός επεισοδίου της *Ars Amatoria* του Οβιδίου από έναν ανώνυμο μεταφραστή, ο οποίος χρησιμοποιεί μία πιο

---

⁵⁷Γαραντούδης 1998 α, 482-484.

⁵⁸Βλ. Γαραντούδης 2016.

χαλαρή καθαρεύουσα, ενώ προσπαθεί να ακολουθήσει το πρωτότυπο, αλλά με τρόπο δημιουργικό, λειτουργώντας ως ποιητής, χωρίς να διστάζει να επιφέρει αλλαγές. Ωστόσο, παρατηρώντας τις περισσότερες μεταφράσεις οι οποίες έχουν γραφτεί στην καθαρεύουσα, εύκολα θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι πρόκειται για μία άκαμπτη γλώσσα, δύσκολη και καθόλου ελκυστική. Ενδεχομένως, οι μεταφραστές που χρησιμοποίησαν τη συγκεκριμένη γλωσσική μορφή ενστερνίζονταν τις απόψεις της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής, δηλαδή ότι μία μετάφραση δε θα έπρεπε να στοχεύει στην παραγωγή μίας αυτόνομης ποιητικής δημιουργίας, αλλά μόνο στην αναπαραγωγή του πρωτοτύπου⁵⁹.

Γ. Λατινιστές και ελληνικές μεταφράσεις λατινικών έργων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα

Όπως επισημάναμε και παραπάνω, η αναγέννηση των κλασικών γραμμάτων στον ελλαδικό χώρο πραγματοποιήθηκε καθυστερημένα συγκριτικά με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες είχε ήδη ξεκινήσει από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Οι ιστορικές συνθήκες δεν επέτρεψαν στην Ελλάδα να πάρει μέρος στην Αναγέννηση, με αποτέλεσμα οι κλασικές σπουδές και συγκεκριμένα τα λατινικά γράμματα να αναπτυχθούν από τον 18^ο αιώνα και έπειτα και κυρίως από τον 19^ο αιώνα και μετά (σ' αυτό φυσικά συνέβαλε η ίδρυση του σύγχρονου ελληνικού κράτους το 1830 και η ίδρυση του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου, αυτού της Αθήνας, το 1837).

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφερθούμε σε κάτι άξιο θαυμασμού. Πολύ πριν οι λόγιοι Έλληνες καταπιαστούν με τις μεταφράσεις των λατινικών έργων,⁶⁰ στην Ευρώπη εμφανίζονται λατινικές μεταφράσεις στην ελληνική γλώσσα κατασκευασμένες από ξένους μελετητές⁶¹. Ο Joseph Justus Scaliger, για παράδειγμα, μεταφράζει τα ποιήματα 4 και 20 του

---

⁵⁹ Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 202-203.

⁶⁰ Την ίδια περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν υπό την Οθωμανική κυριαρχία, με αποτέλεσμα την απουσία της από την αναγέννηση των κλασικών γραμμάτων, λόγιοι Έλληνες που σπούδασαν και έδρασαν στην Ιταλία, προβαίνουν στην παραγωγή αξιόλογου λογοτεχνικού και μεταφραστικού έργου. Ο Ιωάννης Μάκολας, λόγου χάρη, μεταφράζει τις *Metamorphoses* του Οβιδίου, μαζί με το *Historiae Philippicae* του Τρόγου από τον Ιουστίνο και δημοσιεύει αυτές τις μεταφράσεις σε ένα βιβλίο το 1686 στη Βενετία. Στους λατινομαθείς Έλληνες που έζησαν και έδρασαν αρκετά χρόνια στο εξωτερικό μπορούμε να προσθέσουμε τον Θωμά Τριβιζάνο (μεταφράζει την 16^η Επιστολή από τις *Heroides* του Οβιδίου μάλλον στα 1550), τον Σπυρίδωνα Βλαντή (μεταφράζει το *De viris illustribus* του Κορνηλίου Νέπωτα το 1801), τον Δημήτριο ή Δανιήλ Φιλίππιδη (μεταφράζει την Επιστομή των *Historiae Philippicae* του Τρόγου από τον Ιουστίνο το 1817 και το *Epitome de Tito Livio* του Φλώρου το 1818), κ.ά. Για περισσότερη ανάλυση βλ. Μπάνου-Τσιάμη 2003, 36-54. Για τον Τριβιζάνο, βλ. Καλλέργης (1980), για τον Βλαντή, βλ. Νικήτας (2004), για τον Μάκολα, βλ. Pappas (2020) και για τον Φιλίππιδη, βλ. Παππάς (2017).

⁶¹ Οι Κάτουλλος, Βεργίλιος, Οράτιος και Οβιδίος μεταφράζονται στην ελληνική γλώσσα από Έλληνες ή ξένους που εργάζονται και δρουν σε διαφορετικές ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα, το *Somnium Scipionis* του Κικέρωνα αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα το 1507 στη Φλωρεντία από τον Θεόδωρο Γαζή, ενώ ποιήματα του

Κατούλλου στα αρχαία ελληνικά, πιθανώς το 1574 στη Χαϊδελβέργη, ενώ στο Παρίσι το 1587 ο Florens Christianus μεταφράζει και αυτός στα ελληνικά το *Epithalamium* του Κατούλλου⁶². Ήδη βέβαια πριν την Επανάσταση του 1821, υπήρξαν θερμοί υποστηρικτές των λατινικών γραμμάτων στην Ελλάδα, όπως ο Ηπειρώτης Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805). Ο συγκεκριμένος ανήκε στους πρώτους υποστηρικτές της λατινικής γλώσσας και φιλολογίας, διότι κατά τη γνώμη του μία τέτοια γνώση θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας. Την παραπάνω θέση συμμερίζεται και ο Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833) υποστηρίζοντας ακόμη ότι καμία γλώσσα -ούτε την ελληνική, ούτε τη λατινική- δεν μπορεί κανείς να αντιληφθεί πλήρως, εάν δεν γνωρίζει και τις δύο⁶³.

Αξιόλογες μεταφραστικές προσπάθειες των λατινικών έργων στην ελληνική γλώσσα σημειώθηκαν κατά την περίοδο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα από διακεκριμένους λόγιους της εποχής⁶⁴. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε:

Ο Αντώνιος Μάτεσις (1764-1875), φίλος του Σολωμού και οπαδός των γλωσσικών του πεποιθήσεων μεταφράζει απόσπασμα από τις *Metamorphoses* του Οβιδίου⁶⁵ σε έμμετρη μορφή και από την *Hecyra* του Τερεντίου σε πεζό λόγο.

Ο αξιόλογος ποιητής, διηγηματογράφος και μεταφραστής Ιάκωβος Πολυλάς (1825-1896), ο κατεξοχήν μεταφραστής των ομηρικών επών του 19^{ου} αιώνα⁶⁶ και εκδότης των έργων του Δ. Σολωμού προβαίνει στη μετάφραση της ελεγείας 1.3 του Τιβούλλου⁶⁷.

Ο Νίκος Κογεβίνας (1856-1897), ο οποίος εμφανίζεται με το ψευδώνυμο Γλαύκος Πόντιος, θεωρείται από τους βασικούς εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής. Πέραν της δικής του μελέτης σχετικά με τον Ιωάννη Βηλαρά και τα έργα του⁶⁸, το μεταφραστικό του έργο είναι άξιο σεβασμού. Έχει ασχοληθεί με τη μετάφραση ελεγείων 1.1, 1.5 και 1.10 (αυτή μάλιστα τη μετέφρασε δύο φορές, το 1891 και το 1893) του Τιβούλλου σε έμμετρη μορφή, αλλά και με το μεταφρασμένο από τον Κικέρωνα στα Λατινικά απόσπασμα του Αισχύλου του

Προπερτίου και του Τιβούλλου μεταφράζονται στα Ελληνικά το 1615 στο Παρίσι από τον Ιωσήφ Σκάλιγκερ. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά* Ιανουάριος 1843, αριθμ. 1, 125-128.

⁶²Pappas 2018, 4.

⁶³Γρόλλιος, 1970, 29.

⁶⁴ Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι προβαίνουμε σε μία σύντομη παρουσίαση μερικών μεταφραστικών επιχειρημάτων, αναφέροντας ενδεικτικά κάποια ονόματα μεταφραστήων.

⁶⁵ Συγκεκριμένα μεταφράζει τους στίχους 525-567 του πρώτου βιβλίου των *Metamorphoses* του Οβιδίου, καθώς και τους στίχους 58-481 της *Hecyra* του Τερεντίου, βλ. Μπάνου- Τσιάμη, 2003, 65 και Πυλαρινός (2009).

⁶⁶Συγκεκριμένα, ο Πολυλάς είναι ο πρώτος που μετέφρασε τα ομηρικά έπη εξ ολοκλήρου σε μία γλώσσα λόγια δημοτική, η οποία βρήκε από τύπους του κερκυραϊκού ιδιώματος. Τη μετάφραση του Πολυλά συμβουλευονται, αλλά και ακολουθούν τόσο στη γλώσσα, όσο και στο μέτρο οι μεταγενέστεροι μεταφραστές των ομηρικών επών Καζαντζάκης και Κακριδής, βλ. εκτενέστερα Ζέκας 2021.

⁶⁷ Για τη μετάφραση της ελεγείας 1.3 του Τιβούλλου από τον Πολυλά, βλ. Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 207-231.

⁶⁸ Για την εργασία του Κογεβίνα για τον Βηλαρά, βλ. Δεντρινού 1916, 161-197.

*Προμηθέως Λυομένου*⁶⁹. Αναφορικά με τις μεταφράσεις των *Elegiae* του Τιβούλλου, φαίνονται να είναι αρκετά πιστές και χαρακτηρίζονται από ενάργεια, μολονότι σε κάποια σημεία η μουσικότητα εκλείπει. Να σημειώσουμε ακόμη, ότι πριν τον Κογεβίνα, το διασωθέν απόσπασμα του Αισχύλου από τον Κικέρωνα μεταφράστηκε στην αρχαία ελληνική γλώσσα από τον Κάρολο Μάνεσι, μία μετάφραση που πιθανώς γνώριζε και συμβουλευτήκε ο Κογεβίνας για τη δημιουργία της δικής του. Βέβαια, και οι δύο μεταφράσεις φαίνονται εξαιρετικά πιστές προς το λατινικό κείμενο⁷⁰.

Ο Στυλιανός Χρυσομάλλης (1836-1918) δεν έχει να επιδείξει μεγάλο σε έκταση μεταφραστικό έργο. Η μοναδική μετάφρασή του από τους κλασικούς Λατίνους συγγραφείς προέρχεται από τον Οράτιο και συγκεκριμένα από τα *Carmina* το 2.16⁷¹. Η εν λόγω μεταφραστική προσπάθεια χαρακτηρίζεται από περισσότερη ελευθερία, καθώς ο Χρυσομάλλης αναπτύσσει περισσότερο το νόημα των λατινικών στίχων στα Ελληνικά, ωστόσο σε αρκετά σημεία παρατηρείται αντιστοιχία μεταξύ των λατινικών και ελληνικών εκφράσεων.

Ο Λορέντζος Μαβίλης (1860-1912), οπαδός του Πολυλά και επηρεασμένος από αυτόν, μελετά την κλασική φιλολογία και σε νεανική ακόμη ηλικία προβαίνει στη μετάφραση της *Aeneis* του Βεργιλίου. Συγκεκριμένα, μεταφράζει από αυτή αρχικά τους στίχους 2.1-127 και μετά από εννέα χρόνια τους στίχους 1.1-164. Μεταγενέστερες έρευνες στις μεταφράσεις του κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο Μαβίλης είχε επεξεργαστεί και επιμεληθεί πιο προσεκτικά τη μετάφραση των στίχων του *Liber I*⁷². Επίσης, έχει μεταφράσει και τους πρώτους 90 στίχους της *Mostellaria* του Πλαύτου.⁷³

Ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ένας ακόμη Επτανήσιος, διδάσκει τα ελληνικά και λατινικά γράμματα στη Μαρουτσαία Σχολή στα Ιωάννινα, στην Κοζάνη, στην Αθωνιάδα Ακαδημία του Αγίου Όρους, καθώς και στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Το

---

⁶⁹ Για τις μεταφράσεις των έργων του Τιβούλλου από τον Κογεβίνα, βλ. Δεντρινού 1916, 1-8 και Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 207-231, καθώς και για το μεταφρασμένο απόσπασμα του Κικέρωνα από τον Κογεβίνα, βλ. Δεντρινού 1916, 149-150.

⁷⁰ Μπουμπουλιδής, 1964, (Αντώνιος Μάτεσις) 497-498, (Ιάκωβος Πολυλάς) 506-507, (Νίκος Κογεβίνας) 514-515.

⁷¹ Την *Ωδή στο Γρόσφο*, δηλαδή, της οποίας ο σχολιασμός συμπεριλαμβάνεται στο κυρίως μέρος της εργασίας μας.

⁷² Μπουμπουλιδής 1964, (Στυλιανός Χρυσομάλλης) 521-522, (Λορέντζος Μαβίλης) 522-523.

⁷³

βλ.

https://digital.lib.auth.gr/search?ln=el&sc=1&p=Mostellaria&f=&action_search=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%B6%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7&c=Archive+Collections+AUTH&c=Archaeological+events+in+Greek+press+%281832-1932%29&c=Macedonia+Collection&c=Articles&c=Photographic+archive+of+traditional+art+%2818th-20th+c.%29&c=Historical+Library+of+Argyroupolis [τελευταία ανάκτηση: 13/11/2020]. Το κείμενο αυτό (που έως τώρα έχει μείνει ανέκδοτο) πρόκειται να δημοσιευτεί από τον Αναπλ. Καθηγητή του Α.Π.Θ. Βασίλειο Φυντίκογλου.

αξιόλογο συγγραφικό του έργο διακρίνεται για την έκταση και την ποικιλία του. Ο Βούλγαρης καταπιάνεται με τη μετάφραση της *Aeneis* σε ομηρικούς στίχους και των *Georgica* του Βεργιλίου σε αρχαία ελληνική γλώσσα και ομηρικό εξάμετρο, παραθέτοντας δίπλα από τη μετάφραση και το λατινικό πρωτότυπο⁷⁴. Στο μεταφραστικό έργο του Βούλγαρη, μπορούμε να προσθέσουμε τη μετάφραση του *Vita Vergiliana* του Τιβέριου Κλαυδίου Δονάτου, καθώς και τη μετάφραση τεσσάρων *ψευδοαυγουστίνων έργων* του Αυγουστίνου Αυρηλίου⁷⁵.

Ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804), έμπορος από τη Σιάτιστα, μεταφράζει το έργο του Κορνήλιου Νέπωτα *De viris illustribus*.

Ο Βιάρος Καποδίστριας (1774-1842), αδερφός του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και όντας ο ίδιος υπουργός των ναυτικών, μεταφράζει το *De re publica* του Κικέρωνα.

Ο Ιάκωβος Ραγκαβής (1779-1885) συγγράφει μία έμμετρη, σχολιασμένη μετάφραση της *Aeneis* του Βεργιλίου.

Ο Χριστόφορος Φιλητάς (1787-1867), ο οποίος διετέλεσε καθηγητής της λατινικής φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία, μεταφράζει δεύτερο βιβλίο της *Aeneis* του Βεργιλίου, καθώς και την *Coma Berenices* του Κατούλλου.

Ο Στέφανος Καραθεοδωρής (1789-1867) αξιόλογος ιατρός και φιλόλογος, μας προσφέρει μία μετάφραση του έργου του Σαλλουστίου, *Bellum Catilinae*, αλλά και τους δύο πρώτους λόγους *In Catilinam* του Κικέρωνα.

Ο διακεκριμένος καθηγητής φιλοσοφίας και φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Φίλιππος Ιωάννου (1769-1880) μετέφρασε τη *Germania* του Τακίτου, κάποια από τα έργα του Κατούλλου, ορισμένα βιβλία από τις *Metamorphoses* του Οβιδίου, μερικές από τις *Eclogae* του Βεργιλίου, καθώς και το *Carmen Saeculare* του Ορατίου⁷⁶.

Ο Αντώνιος Φατσέας (1817-1873), θεολόγος και γνώστης πολλών γλωσσών μεταφράζει από τον Σαλλούστιο τα έργα του *Bellum Catilinae* και *Bellum Iugurthinum*.

Ο Ευάγγελος Καφινιώτης (1835-1916), φιλόλογος της μέσης εκπαίδευσης, παραθέτει τη μετάφραση των βιβλίων 2, 4, 6 και 9 της *Aeneis* του Βεργιλίου.

---

⁷⁴ Γρόλλιος 1970, 30-31. Για τις μεταφράσεις αυτές βλ. Παραιογιάννου 2008 και 2018, Paschalis 2018.

⁷⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη, βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/metafrastes/%CE%92%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B3%CE%B1%CF%81%CE%B7%CF%82%2C%20%CE%95%CF%85%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82> [τελευταία ανάκτηση: 18/11-2020].

⁷⁶ Η συγκεκριμένη μετάφραση θα αναλυθεί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας.

Ο Γρηγόριος Βερναρδάκης (1848-1925), ο οποίος διδάσκει ελληνική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, αποδίδει στα Ελληνικά το *De bello Gallico* του Ιουλίου Καίσαρα⁷⁷.

---

⁷⁷ Βλ. Μπάνου-Τσιάμη 2003, 75-79 (Γεώργιος Ζαβίρας, Ιάκωβος Ραγκαβής, Βιάρος Καποδίστριας, Χριστόφορος Φιλητάς και Στέφανος Καραθεοδωρής) 66-68, (Φίλιππος Ιωάννου, Αντώνιος Φατσέας, Ευάγγελος Καφινιώτης και Γρηγόριος Βερναρδάκης).

Κεφάλαιο 2

Θεωρητικό υπόβαθρο: Μία σύντομη επισκόπηση

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση των μεταφράσεων του Ορατίου, οι οποίες παρήχθησαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Στο πρώτο τμήμα αυτής της προσέγγισης, θα αναφερθούμε με συντομία στο θεωρητικό υπόβαθρο του φαινομένου της μετάφρασης. Έπειτα, θα προσπαθήσουμε, αφού τις εντάξουμε στα λογοτεχνικά και φιλολογικά συμφραζόμενα της εποχής, να προβούμε στην ανίχνευση των στόχων τους, καθώς και του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνονταν.

Προτού προβούμε στην παρουσίαση των ελληνικών μεταφράσεων του Ορατίου που προέρχονται από τον 19^ο αιώνα, θεωρούμε χρήσιμο να κάνουμε μία πολύ σύντομη αναφορά σε κάποιους προβληματισμούς που φαίνεται να ταλάνισαν όσους ασχολήθηκαν με το μεταφραστικό έργο ήδη από την Αρχαιότητα⁷⁸.

Σκέψεις σχετικά με τη μετάφραση μπορούμε να ανιχνεύσουμε πρωτίστως σε έργα των οποίων το περιεχόμενο δεν σχετίζεται με τη μετάφραση. Αυτές οι σκέψεις βρίσκονται διάσπαρτες στο κείμενο με τη μορφή των τυχαίων παρατηρήσεων. Για παράδειγμα, θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει τις απόψεις του Ορατίου περί μετάφρασεως στην *Ars poetica*, δηλαδή σε ένα έργο στο οποίο γίνεται λόγος για την ποιητική τέχνη, όπως άλλοστε φανερώνει και ο τίτλος του. Ακόμη, μία ιδιαίτερα σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών για τη μεταφραστική σκέψη αποτελούν τα πολυάριθμα, ήδη από τον Μεσαίωνα, προλογικά σημειώματα των μεταφραστών στα οποία διαφαίνονται τόσο οι δικές τους σκέψεις, όσο και οι τάσεις που επικρατούν στην εκάστοτε εποχή γύρω από τις μεταφραστικές μεθόδους⁷⁹. Προβληματισμοί εγείρονται ήδη από νωρίς σχετικά με το εφικτό ή ανέφικτο της μετάφρασης, της «verbum e verbo», δηλαδή της «λέξη προς λέξη» μετάφρασης, ή «sensusum de sensu», δηλαδή της «έννοια προς έννοια» μετάφρασης, της «ελεύθερης» ή «πιστής»⁸⁰ μετάφρασης. Οι απαντήσεις στα παραπάνω διλήμματα που αντιμετωπίζει ένας μεταφραστής διαφέρουν ανάλογα με την εποχή και τις επικρατούσες μεταφραστικές τάσεις. Στην ουσία, το δίλημμα του μεταφραστή παραμένει το ίδιο ανά τους αιώνες, απλώς αλλάζει κάθε φορά ονομασία. Στην

---

⁷⁸ Πρόκειται για μία σύντομη και ενδεικτική παρουσίαση κάποιων προβληματισμών και απόψεων που τέθηκαν υπό συζήτηση ανά τους αιώνες, χωρίς να προχωρούμε σε περαιτέρω ανάλυση.

⁷⁹ Ακριβώς επειδή οι πρώτες θεωρητικές αντιλήψεις για τη μετάφραση απορρέουν από τα σχόλια των ίδιων των μεταφραστών στα προλογικά σημειώματα των μεταφράσεών τους και βασίζονται στο δικό τους μεταφραστικό έργο και την εμπειρία, πολλοί θεωρητικοί χαρακτήρισαν τα εγχειρήματα προσέγγισης της μετάφρασης έως και τον 19^ο αιώνα εντελώς εμπειρικά, βλ. Μήσιου 2012, 26.

⁸⁰ Για τον όρο «πιστή μετάφραση» έχει κάνει λόγο ο Κακριδής στο πολύτιμο εργαλείο για την εργασία μας έργο του *Το Μεταφραστικό Πρόβλημα*, βλ. Κακριδής⁵2000, 26-29.

πραγματικότητα, ο προβληματισμός είναι ένας και έγκειται στον τρόπο με τον οποίο κανείς μεταφράζει, αν δηλαδή προσκολλάται στο πρωτότυπο κείμενο δίνοντας περισσότερη έμφαση στο να παραμείνει πιστός σε αυτό ή αν κύριος στόχος του είναι η δημιουργία μίας μετάφρασης βασισμένης στους κανόνες και τους θεσμούς της γλώσσας-στόχου⁸¹.

Είναι γνωστό ότι οι πρώτοι που εξέφρασαν τους θεωρητικούς τους προβληματισμούς περί μετάφρασης ήταν οι Ρωμαίοι, ωστόσο δεν μας σώζεται ένα λατινικό έργο με θέμα του τη μεταφραστική θεωρία. Εντούτοις, όπως είναι φυσικό, και οι ίδιοι προβληματίστηκαν σχετικά με τον ορθό τρόπο μεταφοράς ενός κειμένου σε μία άλλη γλώσσα και δε δίστασαν να διατυπώσουν τις σκέψεις τους, οι οποίες βρίσκονται διάσπαρτες στα έργα τους, χρησιμοποιώντας μάλιστα ένα ευρύ λεξιλόγιο μεταφραστικής ορολογίας (*interpretari, vertere*⁸², *convertere, traducere, exprimere, transferre*)⁸³. Ο Κικέρωνας στο έργο του *De optimo genere oratorum*⁸⁴ δηλώνει σαφώς τη μεταφραστική του μέθοδο⁸⁵, σύμφωνα με την οποία διατηρείται η σημασία των εκφράσεων του πρωτοτύπου στο σύνολό του, χωρίς να καθίσταται αναγκαία η «λέξη προς λέξη» μετάφραση, αλλά διαφαίνεται και ο στόχος του ως μεταφραστή που είναι η ένταξη του μεταφραζόμενου κειμένου στη λατινική λογοτεχνία μέσω της «οικειώσης»⁸⁶ προς τους κανόνες και τις συμβάσεις της λατινικής γλώσσας⁸⁷. Και στο έργο του *De finibus*⁸⁸ ο Κικέρωνας, ο οποίος θεωρείται από πολλούς και εισηγητής της μεταφραστικής θεωρίας στη Δύση, επικρίνει την «κατά λέξη» μετάφραση, καθώς θεωρεί ότι η

⁸¹ Γραμμενίδης- Δημητρούλια- Κουρδής- Λουπάκη-Φλώρος 2015, 15, 21-22.

⁸² Συγκεκριμένα, το ρήμα *vertere* ή *vortere* αποτελεί τον αρχαιότερο μεταφραστικό όρο καθώς δηλώνει το έργο του μεταφραστή, λειτουργώντας αντιθετικά προς το ρήμα *scripsit* το οποίο είναι δηλωτικό του έργου του συγγραφέα, Πολυμεράκης 2010, 327.

⁸³ Τρομάρας 1999, 289. Για τη μεταφραστική ορολογία των Ρωμαίων, καθώς και του Κικέρωνα, βλ. Φυντίκογλου 2003, και https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/education/translation/handbook_latin/page_000.html [τελευταία ανάκτηση: 06/01/2021].

⁸⁴ Σχολιάζοντας τη μέθοδο που ακολούθησε στη δική του μετάφραση των Αττικών ρητόρων Δημοσθένη και Αισχύνη στα Λατινικά δηλώνει στο *De optimo genere oratorum*, 14: «*Converti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschinis et Demosthenis; nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere.*» Ο όρος *interpres* υποδηλώνει τον «κατά λέξη» μεταφραστή, ενώ ο *orator* τον ρήτορα που προσπαθεί να προσαρμόσει τον λόγο του έχοντας ως προτεραιότητα τους ακροατές. Για τους Ρωμαίους «κατά λέξη» μετάφραση θεωρούνταν η αντικατάσταση κάθε μεμονωμένης λέξης του κειμένου- πηγή με την αντίστοιχή της στα Λατινικά, βλ. Munday 2001, 19.

⁸⁵ Για εκτενέστερη μελέτη σχετικά με τα χαρακτηριστικά της μεταφραστικής ποιητικής του Κικέρωνα, βλ. Γκαστή 2003, καθώς και για τη μεταφραστική ορολογία που χρησιμοποιεί ο Κικέρων στα έργα του, βλ. Φυντίκογλου 2003.

⁸⁶ Για τη μεταφραστική οικειώση, βλ. https://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/literature_translation/02_kexagioglou.html [τελευταία ανάκτηση: 07/01/2021].

⁸⁷ Βαϊόπουλος 2010, 110-111.

⁸⁸ 3.15: «*nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum.*»

συγκεκριμένη μεταφραστική προσέγγιση είναι στοιχείο των μεταφραστών που χαρακτηρίζονται από γλωσσική ένδεια⁸⁹. Στο ίδιο πνεύμα με τον Κικέρωνα κινείται και ο Οράτιος, ο οποίος στην *Ars poetica* εκφράζει την αντίθεσή του προς την «κατά λέξη» μετάφραση παροτρύνοντας να μη μεταφράζει κανείς πιστά⁹⁰ - συγκεκριμένα η παρατήρησή του αυτή βρίσκεται στο ίδιο σημείο του ποιήματος στο οποίο κατακρίνεται η στείρα μίμηση στην τέχνη⁹¹. Φαίνεται, λοιπόν, ότι κατά την Αρχαιότητα η επικρατούσα μεταφραστική τάση αναγνώριζε κάποια ελευθερία στον μεταφραστή και έδινε προτεραιότητα σε ένα ευχάριστο αισθητικά αποτέλεσμα. Με την έλευση του Χριστιανισμού, το μεταφραστικό ενδιαφέρον στρέφεται στα θεολογικά κείμενα της νέας θρησκείας, με αποτέλεσμα να αλλάξει και η αντίληψη για την ορθή μετάφραση. Η μεταφραστική τάση που επικρατεί είναι η πιστότητα και η στενή προσκόλληση στο πρωτότυπο⁹². Παρά τη μεταφραστική τάση της εποχής, οι αντιλήψεις του Κικέρωνα φαίνεται να βρίσκουν ανταπόκριση στο πρόσωπο του Ιερώνυμου, ο οποίος προκρίνει την «ad sensum» μετάφραση, θεωρώντας μάλιστα ότι η προσκόλληση στη μορφή του κειμένου-πηγή και η «κατά λέξη» απόδοση φέρουν μάλλον αρνητικά αποτελέσματα με τη δημιουργία μίας παράλογης μετάφρασης που δεν μεταφέρει την ουσία του πρωτοτύπου⁹³. Βέβαια, ο ίδιος πάλι επισημαίνει ότι η απόδοση των ιερών κειμένων αποτελεί εξαίρεση, καθώς ακόμη και η σειρά των λέξεων είναι καίριας σημασίας, επομένως ο μόνος ορθός τρόπος απόδοσής τους καθίσταται η «κατά λέξη» μετάφραση. Μολονότι η παραπάνω πρόταση του Ιερωνύμου αφορούσε αποκλειστικά τα ιερά κείμενα, άσκησε σημαντική επιρροή στους μεταφραστές του Μεσαίωνα οι οποίοι θεώρησαν μοναδική ορθή επιλογή για την απόδοση κάθε κειμένου την «ad verbum». Η προσκόλλησή τους, μάλιστα, στην πάση θυσία διατήρηση της ισοδυναμίας μεταξύ πρωτοτύπου και μεταφράσματος, τους οδήγησε πολλές φορές στην παραγωγή μεταφράσεων γεμάτων παρανοήσεων και ασάφειες, σε τέτοιο βαθμό που ο αναγνώστης να χρειάζεται να ανατρέξει στο πρωτότυπο για να κατανοήσει το μετάφρασμα⁹⁴.

Αναφορικά με τις συζητήσεις περί μεταφράσεως στις ευρωπαϊκές χώρες, μπορούμε να αναφερθούμε πρωτίστως στην Αγγλία, όπου κατά τον 17^ο αιώνα το μεταφραστικό ενδιαφέρον

---

⁸⁹Αθανασιάδου 2016, 4-5.

⁹⁰Αυτό το οποίο θα πρέπει να επιδιώκεται από τον μεταφραστή σύμφωνα με τον Οράτιο είναι η δημιουργία ενός αισθητικά ευχάριστου κειμένου στη γλώσσα-στόχο, βλ. Munday 2001, 20.

⁹¹Πρβλ. *Ars Poetica*, 133-134: «nec verbo verbum curabis reddere fidus interpres nec desilies imitator in artum», δηλαδή δεν θα πρέπει να απασχολεί τον ποιητή η απόδοση του κειμένου λέξη προς λέξη που είναι απλώς αποτέλεσμα δουλικής μετάφρασης. Η αποφυγή της μίμησης του πρωτοτύπου αποτελεί βασική προϋπόθεση μιας επιτυχημένης μετάφρασης, Μήσιου 2012, 31.

⁹²Βαϊόπουλος 2010, 112, 114, 116.

⁹³Munday 2001, 20.

⁹⁴Βαϊόπουλος 2010, 118-121, 126-127.

είχε στραφεί κατά κύριο λόγο σε έμμετρες μεταφράσεις από Έλληνες και Λατίνους κλασικούς⁹⁵. Ο Abraham Cowley, ο οποίος εναντιώνεται σθεναρά στην πιστή, «κατά λέξη» μεταφραστική προσέγγιση δηλώνει ότι ο ίδιος στις μεταφράσεις του ακολουθεί μία πολύ ελεύθερη μέθοδο, αφαιρώντας και προσθέτοντας από το πρωτότυπο στοιχεία με κριτήριο την προσωπική του ευχαρίστηση. Στην πολύ ελεύθερη αυτή μέθοδο του Cowley, η οποία αρνείται και τις λέξεις και τις έννοιες του πρωτοτύπου, αντιτίθεται ο John Dryden, ονομάζοντάς την «μίμηση», όπως και στην «κατά λέξη» προσέγγιση την οποία ονομάζει «μετάφραση». Ο Dryden υποστηρίζει την «παράφραση», όπως την αποκαλεί ο ίδιος, αναφερόμενος δηλαδή σε μία μεταφραστική προσέγγιση με ελευθερία, αλλά διατηρώντας τις έννοιες του πρωτοτύπου. Η πρώτη συστηματική μελέτη για τη μετάφραση στα Αγγλικά προέρχεται από τον Alexander Fraser Tytler το 1797 στην οποία περιέχονται κάποιοι γενικοί μεταφραστικοί κανόνες, ενώ ήδη το 1540 στη Γαλλία ο Etienne Dolet έχει ορίσει πέντε αρχές, προκειμένου να επιτευχθεί μία ορθή μετάφραση⁹⁶. Στη Γαλλία, ερωτήματα δημιουργούνται και σχετικά με το εφικτό ή όχι της μετάφρασης της ποίησης. Πολλοί ποιητές, όπως ο Joachim du Bellay, μολονότι υποστηρίζουν ότι η ποίηση δεν μπορεί να μεταφραστεί, οι ίδιοι έχουν μεταφράσει ορισμένα ποιητικά έργα⁹⁷. Το 1813 στη Γερμανία ο Friedrich Schleiermacher δημοσιεύει έργο σχετικό με τη μεταφραστική μέθοδο, ξεφεύγοντας από τα ζητήματα περί πιστής ή ελεύθερης μετάφρασης και θέτοντας επιπλέον προβληματισμούς και σχετικά με το επίπεδο μόρφωσης τόσο του μεταφραστή, όσο και του αναγνωστικού κοινού⁹⁸.

Αν και καθυστερημένα, ο διάλογος περί μεταφράσεως ξεκίνησε και στην Ελλάδα περίπου τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, με τους μεταφραστές-ποιητές να βρίσκονται ως επί το πλείστον ενημερωμένοι για τις σχετικές συζητήσεις στη Δύση, και να έχουν σχηματίσει τη δική τους προσωπική γνώμη. Ζητήματα περί μετάφρασης της ποίησης τέθηκαν και στην Ελλάδα, με τον Παλαμά να αναγνωρίζει μεν τις δυσκολίες σε ένα εγχείρημα απόδοσης του ποιητικού λόγου, ωστόσο να μην το θεωρεί ανέφικτο, κάτι το οποίο καταδεικνύεται από το μεταφραστικό έργο του ίδιου. Ο Βηλαράς φαίνεται να μην εγκρίνει την «κατά λέξη» απόδοση, χαρακτηρίζοντάς τη ως «δουλική μεταγλώττιση» ιδιαίτερα στην περίπτωση της προσπάθειας απόδοσης του ποιητικού λόγου, καθώς θεωρεί ότι αυτό το οποίο οφείλει ο μεταφραστής να μεταφέρει στο μετάφρασμά του είναι το νόημα και ο στόχος του συγγραφέα του πρωτοτύπου. Επιπλέον, ο εν λόγω μεταφραστής-ποιητής θεωρεί αναγκαία την επεξεργασία των στοιχείων

---

⁹⁵ Για τις λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων, βλ. Deligiannis 2017.

⁹⁶Munday 2001, 24-26.

⁹⁷ Μήσιου 2012, 27.

⁹⁸Munday 2001, 27-28.

του πρωτοτύπου, όσον αφορά τη σύνταξη, τις φράσεις, το ύφος, μεταβαίνοντας στις απαραίτητες αλλαγές, προκειμένου να καταστεί ένα ευανάγνωστο μετάφρασμα για το αναγνωστικό του κοινό, ακόμη κι αν προβεί σε μία πιο ελεύθερη προσέγγιση. Εξάλλου, ο ίδιος στον πρόλογο της μετάφρασης της *Βατραχομομαχίας* του δηλώνει την πρόθεσή του να προσφέρει τόσο γνώσεις όσο και απόλαυση στο αναγνωστικό του κοινό, δίνοντας επομένως προτεραιότητα στον αναγνώστη της μετάφρασης, και όχι στο κείμενο-πηγή.⁹⁹ Ο Μαβίλης, συμφωνώντας με τις απόψεις του Βηλαρά, δεν θεωρεί αναγκαίο στοιχείο την πιστότητα στο πρωτότυπο για την επίτευξη μίας καλής μετάφρασης. Επομένως, επικροτεί μία μετάφραση πιστή στις έννοιες του πρωτοτύπου, επισημαίνοντας επιπλέον τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η διατήρηση της κατάλληλης μορφής του μεταφράσματος, για να μπορέσει να σταθεί αντάξιο του κειμένου-πηγή. Μία ιδιάζουσα περίπτωση αποτελεί η πολύ ελεύθερη μεταφραστική προσέγγιση του Σολωμού, ο οποίος δεν μένει πιστός ούτε στις λέξεις, ούτε στα νοήματα του πρωτοτύπου, φυσικά όχι ως αποτέλεσμα μεταφραστικής αδυναμίας, αλλά καθώς ακολουθεί την τάση της εποχής στην Ευρώπη. Ο Πολυλάς¹⁰⁰, καθώς και οι υπόλοιποι Επτανήσιοι, αντιτίθεται στον αντιγραφικό χαρακτήρα της μετάφρασης, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι οι καλές ποιητικές μεταφράσεις μπορούν να σταθούν ως αξιόλογα, αυτόνομα ποιητικά έργα στη γλώσσα-στόχο, λειτουργώντας δηλαδή ως πρωτότυπα και όχι ως μεταφράσματα και εμπλουτίζοντας με αυτόν τον τρόπο την νεοελληνική λογοτεχνία. Ωστόσο, παρά τις κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τη μεταφραστική προσέγγιση, μπορούμε να επισημάνουμε ότι οι απόψεις των περισσότερων ποιητών-μεταφραστών του 19^{ου} αιώνα σχετικά με την επίτευξη ενός ισοδύναμου αποτελέσματος με αυτό του πρωτοτύπου φαίνεται να συγκλίνουν. Βασική προϋπόθεση τέθηκε η διατήρηση των βασικών στοιχείων του πρωτοτύπου, χωρίς τη δουλική προσκόλληση στο πρωτότυπο. Αυτό το οποίο ενδιέφερε πρωτίστως τους μεταφραστές-ποιητές ήταν η δημιουργία ενός ευανάγνωστου και ευχάριστου μεταφράσματος, το οποίο θα ήταν ικανό να προσφέρει στον αναγνώστη την ίδια αίσθηση με αυτή που αποκόμιζαν οι αναγνώστες του πρωτοτύπου, θεωρώντας δόκιμες τις όποιες λεξιλογικές, συντακτικές, σημασιολογικές και υφολογικές διαφοροποιήσεις του μεταφράσματος σε σχέση με το κείμενο-πηγή¹⁰¹.

---

⁹⁹ Για τη μετάφραση αυτή, βλ. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/index.html?author_id=234 [τελευταία ανάκτηση: 17/01/2021].

¹⁰⁰ Για τις απόψεις του Πολυλά σχετικά με τις μεταφράσεις όπως διαφαίνονται στο προλογικό του σημείωμα, στη μετάφραση της ελεγείας 1.3 του Τιβούλλου, βλ. Εισαγωγή, σ. 17.

¹⁰¹ Μήσιου 2012, 89, 98, 100-101, 104, 111, 124, 128-129.

Κεφάλαιο 3

Οι Μεταφράσεις του *Carmen Saeculare*¹⁰²

Α Η μετάφραση του Φιλίππου Ιωάννου¹⁰³

Το πλήρες όνομα του μεταφραστή μας είναι Φίλιππος Ιωάννου Πάντος και η ιδιαίτερη πατρίδα του είναι η Ζαγορά του Πηλίου, στην οποία γεννήθηκε το 1796 ή το 1800. Όντας ακόμη νεαρός, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Κωνσταντινούπολη, συμμετείχε στον επαναστατικό αγώνα του 1821 και διορίστηκε γραμματέας του Ανδρέα Μιαούλη. Στη συνέχεια της πορείας του μετέβη στο Μόναχο, όπου σπούδασε Φυσικές Επιστήμες, Φιλοσοφία και Κλασική Φιλολογία. Παράλληλα, ασχολήθηκε με σπουδές στα Λατινικά, τα Ιταλικά καθώς και τα Γαλλικά, ενώ δίδασκε και στο Ελληνικό σχολείο. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, διορίστηκε τακτικός καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών -το σημερινό Καποδιστριακό- το 1839, όπου και παρέμεινε μέχρι και τον θάνατό του το 1880. Ο Ιωάννου έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη για την αρχαία ελληνική και λατινική γλώσσα, κάτι το οποίο καταδεικνύεται με τη δημοσίευση της συλλογής του *Φιλολογικά Πάρεργα* το 1865, την οποία δημοσιεύει εκ νέου το 1874 διορθωμένη και εμπλουτισμένη. Στη δεύτερη έκδοση της συλλογής του μεταξύ άλλων προστέθηκε και η μετάφραση του *Carmen saeculare* του Ορατίου¹⁰⁴, την οποία θα παρουσιάσουμε.

Ο πλήρης τίτλος¹⁰⁵ της 2^{ης} έκδοσης της συλλογής είναι:

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΕΡΓΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, ΘΕΤΤΑΛΟΜΑΓΝΗΤΟΣ,
ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΕΝ Τῶ
ΕΘΝΙΚῶ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙῶ ΑΘΗΝΩΝ. ΠΡΟΣΦΩΝΗΘΕΝΤΑ Τῶι ΑΔΕΛΦῶι ΑΥΤΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙῶι Ι. Τῶι ΓΥΑΛΑι. ΕΚΔΟΣΙΣ Β' ἐν ἧ̄ τινα διώρθωται ἢ ἐπὶ τὸ κρεῖττον
μεταπεποιήται, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ προστέθειται. ΑΘΗΝΗΣΙΝ, ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ
ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΕΡΡΗ, ΕΠΙ ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΒΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ.

Στη συλλογή περιλαμβάνονται μεταφράσεις έργων σπουδαίων Λατίνων συγγραφέων, όπως τη *Germania* του Τακίτου, από τις *Eclogeae* του Βεργιλίου την 1,7 και 8 σε δωρική

¹⁰² Πέραν των δύο μεταφράσεων του *Carmen saeculare* τις οποίες θα παρουσιάσουμε, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι υπάρχει και η ακόμη προγενέστερη μετάφραση του έργου από τον Μιχαήλ Βαμβακερό το 1865, γραμμένη σε πεζό λόγο, σε καθαρεύουσα γλώσσα με τίτλο *Περὶ Ὁρατίου καὶ τῶν ποιημάτων αὐτοῦ*, βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/90> [τελευταία επίσκεψη : 18-02-2021]. Δυστυχώς δεν στάθηκε εφικτή η εύρεσή της.

¹⁰³ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Μέδουσα- Δημοτική Βιβλιοθήκη της Βέροιας», στον σύνδεσμο: <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123/904> [τελευταία επίσκεψη: 08-04-2021].

¹⁰⁴ Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι το *Carmen saeculare* του Ορατίου αποτελούσε μέρος της σχολικής ύλης. Για τα Λατινικά στα ελληνικά σχολεία από το 1830 έως και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βλ. Ζιωγα 2015, 19-40.

¹⁰⁵ Στην εργασία μας ακολουθούμε τη διπλωματική μεταγραφή των μεταφράσεων σε πολυτονικό σύστημα.

διάλεκτο, τα ποιήματα 64 και 66 του Κατούλλου, τα πέντε πρώτα βιβλία των *Metamorphoses*, καθώς και οι 1 και 7 από τις *Heroides* του Οβιδίου, το *Carmen saeculare* του Ορατίου, το ποίημα *Οί θεοί της Ελλάδος* του Schiller, η μετάφραση των δημοτικών τραγουδιών *Μάνα με τους εννιά σου γιους*, καθώς και *Μάνα σου λέγω, δεν 'μπορώ τους Τούρκους να δουλεύω* σε Αρχαία Ελληνικά, καθώς και κάποια ποιητικά έργα του ίδιου του Ιωάννου. Η συλλογή ξεκινά με μια επιστολή στον αδερφό του Δημήτριο, με τίτλο: *ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣΦΩΝΗΤΙΚΗ, ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΩΙ ΑΔΕΛΦΩΙ ΔΗΜΗΤΡΙΩΙ ΙΩΑΝΝΟΥ, ΤΩΙ ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΕΝΩΙ ΓΥΑΛΑΙ, Εὖ πράττειν*¹⁰⁶. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα εισαγωγικό σημείωμα στο οποίο διαφαίνονται (σε συνδυασμό με τα προλεγόμενα της κάθε μετάφρασης) τα κίνητρα που ώθησαν τον Ιωάννου να μεταφράσει τα συγκεκριμένα έργα, καθώς και οι μέθοδοι μετάφρασης. Μολονότι για τα περισσότερα λατινικά έργα φαίνεται να δηλώνει ξεκάθαρα τί τον ώθησε να προβεί στη μετάφρασή τους, για τις μεταφράσεις του *Carmen saeculare* του Ορατίου, καθώς και των *Heroides* του Οβιδίου δεν κάνει καμία αναφορά. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ιωάννου στις μεταφράσεις του είναι η αρχαία ελληνική, η οποία εμπλουτίζεται αρκετά συχνά με τύπους της ομηρικής διαλέκτου. Όπως επιβεβαιώνεται και από τη γλώσσα της μετάφρασης, ο Ιωάννου επιδιώκει οι μεταφράσεις του να αναγνωστούν από ένα λόγο κοινό, υψηλής μόρφωσης, και ενδεχομένως προσδοκεί να γίνουν αρεστές και να διαβαστούν από συναδέλφους του καθηγητές Πανεπιστημίου¹⁰⁷.

Όσον αφορά τη μετάφραση του *Carmen saeculare*¹⁰⁸ με τίτλο: *ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΩΔΗ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΗ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΗΣ ΕΝ ΜΕΤΡΩ ΣΑΠΦΙΚΩ* πρόκειται για μία έμμετρη προσωδιακή μετάφραση σε σαπφικό μέτρο, γραμμένη στην αρχαία ελληνική γλώσσα, η οποία δεν συμπεριλαμβάνει ούτε το λατινικό κείμενο¹⁰⁹, ούτε τους λόγους για τους οποίους επέλεξε ο Ιωάννου να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο¹¹⁰. Ο μεταφραστής πληροφορεί τον αναγνώστη εν συντομία για την υπόθεση του λατινικού έργου στην αρχή, ενώ

¹⁰⁶ Ιωάννου 1874, 5-7.

¹⁰⁷ Michalopoulos 2015, 287-291.

¹⁰⁸ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε για μία ακόμη φορά ότι πρόκειται για μία πρώτη προσέγγιση των μεταφράσεων. Τόσο στην παρουσίαση της παρούσας μετάφρασης, όσο και στις ακόλουθες μεταφράσεις της εργασίας μας θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε ενδεικτικά κάποια σημεία της μετάφρασης τα οποία θεωρούμε ότι είναι άξια προσοχής, χωρίς να προβαίνουμε σε λεπτομερή ανάλυση ή παρατηρήσεις που αφορούν το μέτρο που χρησιμοποιείται από τους μεταφραστές των έμμετρων μεταφράσεων. Όπως είναι φυσικό, υπάρχουν και άλλα σημεία της μετάφρασης στα οποία δεν είναι εφικτό να αναφερθούμε λόγω της περιορισμένης έκτασης της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, και τα οποία χρήζουν ιδιαίτερας προσοχής και περαιτέρω αναλύσεως. Επιπλέον, οφείλουμε να καταστήσουμε σαφές ότι δεν επιχειρείται προσπάθεια ταύτισης των εκδόσεων που ακολουθεί ο εκάστοτε μεταφραστής, εκτός των περιπτώσεων που δηλώνουν οι ίδιοι την έκδοση που ακολουθούν.

¹⁰⁹ Ο μεταφραστής δεν δηλώνει ούτε την έκδοση του λατινικού κειμένου που χρησιμοποίησε, ούτε επιχειρεί να δώσει περαιτέρω εξηγήσεις για ελληνικά ή ξενόγλωσσα βοηθήματα που ενδεχομένως στάθηκαν αρωγοί στη μετάφρασή του.

¹¹⁰ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/97> [τελευταία ανάκτηση: 08/02/2021].

στο τέλος παραθέτει ελάχιστα σχόλια, τα οποία κατονομάζει ως: *ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΗΝ ΩΔΗΝ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ*¹¹¹. Οι σελίδες που περιλαμβάνουν τη μετάφραση φέρουν τον τίτλο: *ΕΜΜΕΤΡΟΣ ΜΕΘΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΗΣ ΩΔΗΣ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ*¹¹². Είναι σημαντικό να σημειώσουμε, ότι ο μεταφραστής μας διατηρεί την ακριβή μορφή του έργου του Ορατίου, καθώς και τον ίδιο αριθμό στροφών, αλλά και μέτρου (σαπφική στροφή).

Από τον πρώτο κιάλας στίχο της μετάφρασης, θα μπορούσε κανείς να αντιληφθεί τις διαφορές της ελληνικής μετάφρασης σε σχέση με το πρωτότυπο λατινικό κείμενο. Στο λατινικό κείμενο ο Οράτιος γράφει στον στίχο 1: «Phoebe silvarumque potens **Diana**», το οποίο αποδίδεται: «Φοῖβε καὶ ὕλᾶν μεδέοισα **Φοῖβα**»¹¹³. Ο Ιωάννου αποδίδει το όνομα «Diana» ως «Φοῖβα» και όχι με την προφανή μετάφρασή του Ἄρτεμις¹¹⁴. Στις υποσημειώσεις της αντίστοιχης μετάφρασης του Κασσελίδη, την οποία θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια της εργασίας μας, ο μεταφραστής μάς πληροφορεί ότι ο Απόλλωνας αλληγορικά συνδέεται με τον Ἴλιο και επικαλείται ως Φοῖβος εξαιτίας της φωτεινότητάς του. Αντίστοιχα, η αδερφή του Απόλλωνα, Ἄρτεμις, είναι θεά του Σεληνιακού φωτός, ιδιότητα που την κάνει τόσο να ταυτίζεται με την Εκάτη, όσο και συχνά να επικαλείται Φοῖβη στη θέση της Σελήνης¹¹⁵. Επανερχόμενοι τώρα στη μετάφραση του Ιωάννου και λαμβάνοντας υπόψιν τις πληροφορίες που μας παρέχει η μεταγενέστερη μετάφραση του Κασσελίδη, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Ιωάννου προσπαθεί να συνδέσει τον Απόλλωνα με την Ἄρτεμη αποκαλώντας την και αυτήν «Φοῖβα», όχι μόνο καταδεικνύοντας τη γνωστή συγγενεία τους, αλλά πιθανώς να θέλει να πετύχει και μία σύνδεση μεταξύ τους, ως αποδεκτών του συγκεκριμένου ύμνου¹¹⁶. Επιπλέον, ενδεχομένως ο μεταφραστής να έχει λάβει υπόψιν του τόσο τη δεύτερη σημασία του όρου «Diana» που είναι το φεγγάρι, όσο και τη σύνδεση της θεάς Ἄρτεμις με τη Σελήνη και την Εκάτη. Επομένως, μεταφράζοντας «Φοῖβα» ερμηνεύει πιθανώς τον στίχο, τονίζοντας τη συγκεκριμένη ιδιότητα της θεάς που αφορά το Σεληνιακό φως και όχι για παράδειγμα την ιδιότητά της ως θεά του κυνηγιού. Ταυτόχρονα, η συγκεκριμένη απόδοση φαίνεται να προσιδιάζει στο νόημα του στίχου, με τον Απόλλωνα να αποκαλείται Φοῖβος και να συνδέεται

¹¹¹ Ιωάννου 1874, 498-499.

¹¹² Ιωάννου 1874, 495-497.

¹¹³ Ιωάννου 1874, 495.

¹¹⁴ Βλ. *OLD*, σ. 536, s.v. «Diana», σημασία 1α όπου ερμηνεύεται ως η «θεά Ἄρτεμη. Η δεύτερη σημασία του όρου, 1β είναι «το φεγγάρι».

¹¹⁵ Βλ. Κασσελίδης 1895, 63.

¹¹⁶ Τον τελευταίο στίχο του *Carmen saeculare*, 75 : «**Phoebi** chorus et **Dianae**» τον μεταφράζει: «*Ἀπόλλων ἠδέ τε Φοῖβαν*», βλ. Ιωάννου 1874, 497. Επομένως, ο Φοῖβος ταυτίζεται με τον Απόλλωνα και προφανώς η Ἄρτεμη με την Φοῖβα. Αν κανείς παρατηρήσει ολόκληρη τη μετάφραση του Ιωάννου, δε θα συναντήσει πουθενά το όνομα «Ἄρτεμη».

με τον Ήλιο και τη φωτεινότητα, και αντίστοιχα η Άρτεμη να επικαλείται Φοίβα συνδεόμενη κατ' αυτόν τον τρόπο με τη Σελήνη και το Σεληνιακό φως, ενώ δεν αποκλίνει και από το περιεχόμενο του αμέσως επόμενου στίχου 2: «*lucidum caeli decus*», λαμπρό στολίδι του ουρανού¹¹⁷. Συνεπώς, η «Φοίβα» ως Σελήνη και Σεληνιακό φως φαίνεται να ταιριάζει και να συμπληρώνει την εικόνα των δύο πρώτων στίχων του έργου, καθώς γίνεται λόγος για το φως, τον Φοίβο και τον ουρανό.

Τους στίχους 2-3 του λατινικού κειμένου: «ο **colendi** | *semper et culti*», μεταφράζει ως: «**σεβιστοί** [sic] | αϊές»¹¹⁸. Αποδίδει, δηλαδή, μονολεκτικά δύο τύπους του λατινικού πρωτοτύπου¹¹⁹, συγκεκριμένα μία μετοχή «*culti*», που έχουν λατρευθεί¹²⁰, και ένα γερονδιακό «*colendi*», που πρέπει να λατρεύονται¹²¹, με ένα επίθετο «*σεβιστοί*». Το συγκεκριμένο επίθετο συνήθως συνδέεται με τον αυτοκράτορα Αύγουστο¹²². Ίσως η επιλογή του συγκεκριμένου επιθέτου από τον Ιωάννου να έχει στόχο να συνδέσει τους δύο θεούς, αποδέκτες του ύμνου, με τον αυτοκράτορα Αύγουστο κατά παραγγελία του οποίου γράφθηκε από τον Οράτιο το *Carmen saeculare*¹²³.

Ο Ιωάννου μεταφράζει τον στίχο 4 του λατινικού κειμένου: «**tempore sacro**» ως: «**τᾶδ' ἐν ἑορτᾶ**»¹²⁴. Επομένως, αποδίδεται μονολεκτικά¹²⁵ «*ἑορτᾶ*» η φράση «*tempore sacro*», κατά λέξη ιερό χρόνο¹²⁶, ενώ ταυτόχρονα προστίθεται¹²⁷ και ο προσδιορισμός «*τᾶδ'*», ο οποίος δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο. Ο Ιωάννου, γράφοντας στη μετάφρασή του «*ἑορτᾶ*», και όχι λόγου χάρι ιερό χρόνο που θα αποτελούσε πιστή απόδοση του στίχου, ερμηνεύει το λατινικό κείμενο προσδιορίζοντας επακριβώς τον τόπο εκφώνησης της ωδής. Μάλιστα, η προσθήκη του προσδιορισμού «*τᾶδ'*» επιτείνει την ακρίβεια του νοήματος του λατινικού κειμένου, καθώς αναπαριστά το εδώ και τώρα της εκφώνησης της ωδής (σε αυτήν εδώ τη γιορτή). Κατά συνέπεια, ο λόγος αποκτά ζωντάνια, παραστατικότητα, ακρίβεια και σαφήνεια και γίνεται εύκολα κατανοητός από το αναγνωστικό κοινό.

¹¹⁷ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

¹¹⁸ Ιωάννου 1874, 495.

¹¹⁹ Για την συγκεκριμένη μεταφραστική τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 95-104 και 233-235.

¹²⁰ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

¹²¹ Βλ. OLD, σ. 354-355, s.v. «*colo*», σημασία 6 α μεταφράζεται «*λατρεύω*» (έναν θεό).

¹²² Βλ. Montanari, σ. 1913, s.v. «*σεβιστός*», πρόκειται για έναν ποιητικό τύπο που απαντά και στον Ησύχιο και ταυτίζεται με τον όρο σεβαστός, σ. 1913, s.v. «*σεβαστός*» γενικά είναι ο «*Ο Σεβαστός Αύγουστος*».

¹²³ Ο ίδιος ο Ιωάννου μας πληροφορεί, στην υπόθεση του έργου, ότι πρόκειται για μία ωδή, η οποία γράφθηκε από τον Οράτιο κατά παραγγελία του αυτοκράτορα Αυγούστου, βλ. Ιωάννου 1874, 494.

¹²⁴ Ιωάννου 1874, 495.

¹²⁵ Για τη μεταφραστική τεχνική της «μονολεκτικής απόδοσης δύο ή περισσότερων λέξεων», βλ. Παππάς 2017, 95-104 και 233-235.

¹²⁶ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

¹²⁷ Για τη μεταφραστική τεχνική της «προσθήκης λέξεων», βλ. Παππάς 2017, 51-69 και 225-226.

Συνεχίζοντας την αντιπαραβολή του λατινικού κειμένου και της μεταφράσεως, μπορούμε να παρατηρήσουμε τον στίχο 5: «quo Sibyllini monuere **versus**» ο οποίος αποδίδεται: «εὗτ' ἄνωγε **θέσφατ' ἔπη** Σιβύλλας»¹²⁸. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η λέξη «versus» αποδίδεται με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος δηλαδή «θέσφατ' ἔπη»¹²⁹. Με αυτόν τον τρόπο ο Ιωάννου ερμηνεύει τον στίχο, καθιστώντας σαφές στον αναγνώστη ότι πρόκειται για τους σιβυλλείους χρησμούς οι οποίοι αποτελούν και έναν από τους λόγους της καθιέρωσης της εκατονταετηρικής εορτής στην οποία εκφωνείται το *Carmen saeculare*, κάτι που επεξηγεί και στις σημειώσεις του¹³⁰.

Στη συνέχεια, η φράση του στίχου 9: «**alme Sol**» του λατινικού πρωτοτύπου βλέπουμε ότι μεταφράζεται «**Φοῖβε**»¹³¹. Το επίθετο «alme»¹³², δηλαδή, παραλείπεται¹³³ και ο όρος «Sol»¹³⁴ αποδίδεται ως Φοῖβος και όχι Ἡλιος που θα ήταν η αναμενόμενη μετάφρασή του. Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, στον σχολιασμό του στίχου 1, ο Απόλλωνας αποκαλείται Φοῖβος και αλληγορικά μπορεί να συνδεθεί με τον θεό Ἡλιο. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι ο θεός Ἡλιος αρκετά συχνά συγχεόταν με τον Απόλλωνα¹³⁵. Όλα τα παραπάνω, μας δημιουργούν την εντύπωση ότι ο Ιωάννου προσπαθεί ίσως να συνδέσει με αυτόν τον τρόπο τον Απόλλωνα με τον Ἡλιο.

Ο Ιωάννου αποδίδει τους στίχους 11-12 του λατινικού κειμένου: «possis nihil **urbe Roma** |visere maius» ως: «μη δὴ ποκ' ἴδοις τὸ **Ῥώμας** / ἄλλοτι μέσδον.»¹³⁶. Στο σημείο αυτό είναι δυνατό να προβούμε σε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, η λέξη «urbe» του πρωτοτύπου παραλείπεται στη μετάφραση. Για τους Ρωμαίους ο όρος «urbs» εκτός της αρχικής και γνωστής ερμηνείας του ως «πόλη», συνήθιζε να χρησιμοποιείται συγκεκριμένα για την πόλη της Ρώμης¹³⁷. Ο Ιωάννου, πιθανώς, έχοντας κατά νου την ταύτιση της λέξης «urbs» συγκεκριμένα με τη Ρώμη, θεώρησε περιττό να μεταφέρει στη μετάφρασή του και τις δύο λέξεις «urbs» και «Roma», κάτι το οποίο πιθανώς να κούραζε τους αναγνώστες, εφόσον πρόκειται στην ουσία για δύο ταυτόσημους όρους, και ούτε η παράλειψή του θα μπορούσε να αλλοιώσει το νόημα του στίχου. Εξάλλου, ο μεταφραστής μας γνώριζε ότι το αναγνωστικό κοινό στο οποίο

¹²⁸ Ιωάννου 1874, 495.

¹²⁹ Για την μεταφραστική τεχνική του «ερμηνευτικού μεταφραστικού ζεύγους», βλ. Παππάς 2017, 84-95 και 230-231.

¹³⁰ Βλ. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ, Ιωάννου 1874, 498.

¹³¹ Ιωάννου 1874, 495.

¹³² Βλ. OLD, σ. 105, s.v. «almus», σημασία β. όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για ένα επίθετο, το οποίο αποδίδεται κυρίως σε θεούς και σημαίνει «ευγενικός».

¹³³ Για την «παράλειψη λέξεων και φράσεων» στη μετάφραση, βλ. Παππάς 2017, 70-79 και 228-229.

¹³⁴ Βλ. OLD, σ. 1781, s.v. «sol», σημασία 6 α: «ο ἥλιος ως θεότητα, ο ελληνικός θεός Ἡλιος».

¹³⁵ Βλ. Κασσελίδης 1895, 64.

¹³⁶ Ιωάννου 1874, 495.

¹³⁷ Βλ. OLD, σ. 2105, s.v. «urbs», σημασία 1: «πόλη», και σημασία 2: «η πόλη της Ρώμης».

απευθύνεται η συγκεκριμένη μετάφραση αποτελείται από ανθρώπους ανωτέρου πνευματικού επιπέδου, που γνωρίζουν σαφώς τις σημασίες των λατινικών όρων. Στους παραπάνω στίχους παρατηρούμε και την προσθήκη του όρου «τὺ»¹³⁸, ο οποίος δεν απαντά, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, στο λατινικό πρωτότυπο. Η προσθήκη του όρου «τύ» από τον μεταφραστή μας δεν αποτελεί φαινόμενο που αφορά μόνο το συγκεκριμένο στίχο, καθώς εμφανίζεται και άλλες φορές στο μετάφρασμα. Στο στίχο 11 η αντωνυμία «τὺ» αναφέρεται στον Φοῖβο. Επίσης η λέξη στον στίχο 13: «Rite» μεταφράζεται: «Ὠρίως τὺ»¹³⁹, προστίθεται δηλαδή, πάλι η συγκεκριμένη αντωνυμία, καθώς απευθύνεται στη θεά Ειλειθυία, όπως και στον στίχο 35: «siderum regina bicornis», ο οποίος μεταφράζεται: «Ἀστέρων τὺ δ' αὖ δίκερως ἄνασσα»¹⁴⁰, όπου απευθύνεται στη θεά των αστεριών. Ο συγκεκριμένος όρος που προστίθεται, δηλαδή το β' ενικό πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας, αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία των ύμνων (Du Stil)¹⁴¹. Ενδεχομένως ο Ιωάννου με τη συνεχή προσθήκη του β' ενικού προσώπου στα σημεία όπου γίνεται επίκληση κάποιου θεού, να θέλει να προσδώσει στη μετάφρασή του στοιχεία ύμνου, εφόσον μάλιστα το ίδιο το λατινικό έργο αποτελεί μία λατρευτική ωδή στον Απόλλωνα και την Ἄρτεμη¹⁴², μεταφέροντας ταυτόχρονα στον αναγνώστη το πνεύμα του λατινικού πρωτοτύπου. Πέραν τούτου, με τη χρήση του β' ενικού προσώπου, ο λόγος αποκτά ζωντάνια και αμεσότητα, και δίνει την εντύπωση ότι η ωδή εκτελείται τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Ο μεταφραστής μας προβαίνει ακόμη σε μία αλλαγή στο μετάφρασμα, που αφορά τον στίχο 14: «lenis, Iiithyia», ο οποίος αποδίδεται ως: «πολύῦμν' Ἐλευθοῖ»¹⁴³. Ο λατινικός όρος «lenis» του οποίου η ακριβής ελληνική σημασία είναι ήπιος, ευγενικός¹⁴⁴ αντικαθίσταται στο μετάφρασμα με το επίθετο «πολύῦμνος»¹⁴⁵. Λίγο παρακάτω στο στίχο 30: το όνομα «Cererem» ο Ιωάννου επιλέγει να το αποδώσει ως: «Δηῶ»¹⁴⁶, ένα άλλο όνομα της θεάς Δήμητρας¹⁴⁷ και όχι με το συνηθισμένο και γνωστό σε όλους (Δήμητρα). Επιπλέον, ο τύπος του στίχου 50: «Venerisque» δεν αποδίδεται με το αναμενόμενο όνομα της θεάς (Αφροδίτη), αλλά με το

¹³⁸ Πρόκειται για τον αιολικό και δωρικό τύπο της προσωπικής αντωνυμίας «σύ», βλ. Montanari, σ. 2176, s.v. «τύ».

¹³⁹ Ιωάννου 1874, 495.

¹⁴⁰ Ιωάννου 1874, 496.

¹⁴¹ Α. Μιχαλόπουλος – Χ. Μιχαλόπουλος 2015, 293 και Norden 1913, 143-166.

¹⁴² Βλ. ΥΠΟΘΕΣΙΣ, Ιωάννου 1874, 494.

¹⁴³ Ιωάννου 1874, 495.

¹⁴⁴ Βλ. OLD, σ. 1015, s.v. «lenis», σημασία 5: «ήπιος, ευγενικός».

¹⁴⁵ Βλ. LSJ, σ. 1445, s.v. «πολύῦμνος»: «κυμνούμενος πολύ», για το θεό Διόνυσο Εὐριπίδου Ἴων, στ. 1074 και Ὀμηρικός Ὑμνος 25,7.

¹⁴⁶ Ιωάννου 1874, 496.

¹⁴⁷ Βλ. Montanari, σ. 520, s.v. «Δηῶ»: «ἄλλο όνομα της θεάς Δήμητρας», Ὑμνος εἰς Δήμητρα 2.110.

επίθετο που την προσδιορίζει: «**Παφίας**»¹⁴⁸. Ακόμη, η φράση του στίχου 62: «**novem Camenis**» μεταφράζεται ως «**κόραις έλικωνίδεσσι**»¹⁴⁹ και όχι με την ακριβή τους μετάφραση, δηλαδή, εννέα Μούσες. Ωστόσο, δεν αλλοιώνεται η σημασία της λατινικής λέξης «Camenis» καθώς ο προσδιορισμός «έλικωνίδεσσι» χρησιμοποιείται ευρέως στην αρχαία ελληνική γραμματεία για να γίνει αναφορά στις Μούσες¹⁵⁰. Σε όλες τις παραπάνω αποδόσεις, φαίνεται ο μεταφραστής να προσπαθεί να προσδώσει στο πόνημά του έναν χαρακτήρα αρχαιοελληνικής γραμματείας, καθώς το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί παραπέμπει σε έργα των σπουδαίων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Την παραπάνω άποψη έρχεται να ενισχύσει το ομηρικό λεξιλόγιο, όπως για παράδειγμα η μετάφραση της λέξης του στίχου 28: «**fata**» με την ομηρική¹⁵¹: «**μόρσιμα**»¹⁵². Ήδη από τον ύστερο 16^ο αιώνα, η μετάφραση λατινικών έργων σε αρχαία ελληνικά αποτελεί μία πρακτική που καθιερώνεται σε κύκλους κλασικιστών στην Ευρώπη ως φιλολογική άσκηση¹⁵³. Στον ελλαδικό χώρο του 19^{ου} αιώνα η συγκεκριμένη συνήθεια προσφέρεται τόσο ως το πιο κατάλληλο εκπαιδευτικό εργαλείο, όσο και για την ενίσχυση της ιδέας περί ενότητας της ελληνικής γλώσσας. Ιδιαίτερα οι ποιητικές μεταφράσεις λατινικών έργων σε αρχαία ελληνικά, όπως του Ιωάννου, αποτελούσαν στην πραγματικότητα μία επίδειξη γνώσεων και ικανοτήτων εκ μέρους των μεταφραστών, οι οποίοι προσδοκούσαν να γίνουν γνωστοί σε έναν ευρύτερο κύκλο λογίων¹⁵⁴. Κατά συνέπεια, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Ιωάννου μέσα από την επιλογή του να αποδώσει όρους του λατινικού κειμένου χρησιμοποιώντας ιδιαίτερες αρχαιοελληνικές λέξεις και εκφράσεις, οι οποίες παραπέμπουν σε γνωστά έργα της αρχαιότητας, προσπαθεί, ίσως, να κάνει αισθητή την παρουσία του στο αναγνωστικό του κοινό, επιδεικνύοντας τις άριστες γνώσεις του σχετικά με την αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία.

---

¹⁴⁸ Ιωάννου 1874,496.

¹⁴⁹ Ιωάννου 1874, 497.

¹⁵⁰ Βλ. Montanari, σ. 697, s.v. «Έλικωνίδες»: «σχετική με το βουνό Ελικώνα», Ιβυκ.1α.24 (Μούσες), Ευρ, *Ηρακλ.* 791 (Μούσες).

¹⁵¹ Βλ. Montanari, σ. 1350, s.v. «μόρσιμος», το ουσιαστικό «μόρσιμον»: «η μοίρα, το αναπόφευκτο», όρος που απαντά στον Όμηρο.

¹⁵² Ιωάννου 1874,496.

¹⁵³ Βλ. Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 200. Για παράδειγμα, ο Frédéric Morel (1552-1630) μετέφρασε στα Αρχαία Ελληνικά την ελεγεία 1.10 του Τίβουλλου, ο Joseph Justus Scaliger (1540-1609) τα ποιήματα 4 και 20 του Κάτουλλου και ένα ανθολόγιο επιγραμμάτων του Μαρτιάλη, ο Florens Christianus (1541-1596) το ποίημα 62 του Κάτουλλου και ο Bonaventura Vulcanius (1538-1614) το ποίημα 55 του ίδιου ποιητή. Τις μεταφράσεις των Morel, Scaliger (τα ποιήματα του Κάτουλλου), Florens Christianus και του Bonaventura τις περιλαμβάνει ο Ευθύμιος Καστόρχης 1850, 40-44. Οι αρχαίες ελληνικές μεταφράσεις του Μαρτιάλη από τον Scaliger 1607 (διαθέσιμο στον σύνδεσμο: <https://archive.org/details/florilegiumepigr00mart/page/n3/mode/2up>, ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 08/03/2021).

¹⁵⁴ Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 200-201.

Τους στίχους 15-16 του λατινικού πρωτοτύπου: «sive tu **Lucina** probas vocari |seu **Genitalis**» ο Ιωάννου αποδίδει ως εξής: «*είτε Λουκίνα κλύειν ἄδιόν τοι, /είτε Λοχεία*»¹⁵⁵. Ο μεταφραστής μας επεξηγεί στις σημειώσεις του ότι το ρωμαϊκό όνομα «Lucina» αντιστοιχεί στο ελληνικό «Λοχεία»¹⁵⁶. Επομένως, φαίνεται να αποδίδει τον όρο του λατινικού κειμένου «Lucina» με το αντίστοιχο ρωμαϊκό όνομα «Λουκίνα», και με το ελληνικό όνομα «Λοχεία»¹⁵⁷, ενώ παραλείπει να αποδώσει πιστά τον όρο «Genitalis». Ο όρος «Genitalis» αποτελεί ένα όνομα της Λουκίνας¹⁵⁸ και πρόκειται πιθανώς για μία εκλατινισμένη μορφή του ελληνικού όρου «Γενετυλλίς»¹⁵⁹, ενός επιθέτου που συνδέεται με τη θεά Άρτεμη και Αφροδίτη¹⁶⁰. Ο Ιωάννου, όπως καταδεικνύεται από τα παραπάνω, πιθανώς θεωρεί πιο σωστό να δώσει στη μετάφρασή του τόσο την ελληνική, όσο και τη ρωμαϊκή εκδοχή του ονόματος «Lucina», ώστε να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο των στίχων από το αναγνωστικό κοινό, παρά να επιχειρήσει μία πιστή μετάφραση του όρου «Genitalis», εφόσον πρόκειται για ένα επίθετο που αποδίδεται και πάλι στη «Lucina».

Ενδιαφέρον προκαλεί και ο στίχος 25: «Vosque, veraces cecinisse **Parcae**», τον οποίο ο Ιωάννου μεταφράζει: «*Αἶ δ' αἰείδ' ἀτρεκέ' ἄμμι, Μοῖσαι*». Μπορούμε να παρατηρήσουμε σε αυτό το σημείο, ότι ο όρος «Parcae» δεν μεταφράζεται ως «Μοίρες»¹⁶¹, αλλά ως «Μούσες». Ο μεταφραστής επιλέγει να αντικαταστήσει τις Μοίρες¹⁶² του λατινικού κειμένου με τις Μούσες.¹⁶³ Μπορούμε να υποθέσουμε, ότι η συγκεκριμένη επιλογή εκ μέρους του Ιωάννου,

¹⁵⁵ Ιωάννου 1874,495.

¹⁵⁶ Βλ. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ, Ιωάννου 1874, 498.

¹⁵⁷ Βλ. Montanari, σ. 1283, s.v. «Λοχεία»: «αυτή που εποπτεύει τις γέννες, η θεά Άρτεμη».

¹⁵⁸ Βλ. OLD, σ.759, s.v. «Genitalis», σημασία 3: «όνομα της Λουκίνας».

¹⁵⁹ Βλ. Montanari, σ. 465, s.v. «Γενετυλλίς»: «θεά της γέννησης».

¹⁶⁰ Wicham 1877, 320.

¹⁶¹ Βλ. OLD, σ. 1294, s.v. «Parca»: «θεά των Ρωμαίων που σχετίζεται με τη γέννηση και αντιστοιχεί στον πληθυντικό αριθμό στις ελληνικές Μοίρες».

¹⁶² Σύμφωνα με τον Orelli οι Μοίρες θεωρούνται υπεύθυνες για τη συγγραφή των Σιβύλλων χρησμών, βλ. Wicham 1877, 321. Συνεπώς, ο Ιωάννου αποδεσμεύει τις Μοίρες από το ρόλο που διαδραματίζουν στη συγγραφή των Σιβύλλων χρησμών, και τοποθετεί στη θέση τους τις Μούσες. Εμμέσως πλην σαφώς ο μεταφραστής, με αυτή την αντικατάσταση, θεωρεί υπεύθυνες για τη συγγραφή της παρούσας ωδής τις Μούσες και όχι τις Μοίρες, κάτι το οποίο ευσταθεί εφόσον πρόκειται για μία ωδή (ένα τραγούδι) και δη προς τιμήν του Απόλλωνα, του θεού της μουσικής. Δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η Μούσα εμπνέει τον Όμηρο, αλλά και κάθε ποιητή της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Δεδομένου ότι ο Ιωάννου, ως καθηγητής της Φιλοσοφίας, φαίνεται να τρέφει ιδιαίτερη αγάπη για τον επικό μας ποιητή, αλλά και γενικότερα για τα αρχαία ελληνικά, πιθανώς να προσδοκά η μετάφρασή του να αποκτήσει τον χαρακτήρα που θα διέπνεε έναν ομηρικό ύμνο, ή γενικότερα ένα έργο ενός αρχαίου Έλληνα ποιητή. Η γλώσσα του μεταφράσματος, δηλαδή, τα αρχαία ελληνικά εμπλουτισμένα με λέξεις της ομηρικής γλώσσας, φαίνεται να ενισχύουν την παραπάνω άποψη.

¹⁶³ Μολονότι αναζητήσαμε αν υπάρχει κάποια εναλλακτική γραφή για τον όρο «Parcae», δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε κάτι τέτοιο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο μεταφραστής επηρεάστηκε ίσως από το ποίημα του παρακάτω συνδέσμου: <https://books.google.gr/books?id=as5XAAAACAAJ&pg=PA116&lpg=PA116&dq=Vosque,+veraces+cecinnisse+musae&source=bl&ots=uKsVtV2Ygd&sig=ACfU3U0vp3GNBN9h0mKf31ET5TjJCfzhVg&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwiSmfX1oYfvAhVskosKHZ1aAi0Q6AEwAHoECAMQAw#v=onepage&q=Vosque%2C%20veraces%20cecinnisse%20musae&f=false> [τελευταία ανάκτηση: 30-03-2021-].

έγινε καθώς οι Μούσες μοιάζουν να είναι πιο κατάλληλες για το τραγούδι «cecinisse» που υπάρχει στο νόημα του στίχου, αλλά και να ταιριάζουν στο πνεύμα του λατινικού κειμένου ως συνόλου, καθώς αποτελεί μία ωδή στην Άρτεμη και τον Απόλλωνα, ο οποίος μάλιστα συνδέεται στενά με τη μουσική.

Άξιοι σχολιασμού είναι και οι στίχοι 35-36, καθώς πέραν της προσθήκης της αντωνυμίας του β' ενικού προσώπου στη μετάφραση, μπορούμε να παρατηρήσουμε και κάτι ακόμη. Στο λατινικό κείμενο οι στίχοι 35-36: «siderum regina bicornis, audi, **Luna**, puellas» μεταφράζονται: «*Ἀστέρων τύ δ' αὖ δίκερος ἄνασσα, /κέκλυθι κορᾶν*»¹⁶⁴, δηλαδή παραλείπεται στη μετάφραση το όνομα της βασίλισσας των αστεριών «Luna». Στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται το μέτρο που χρησιμοποιεί ο Ιωάννου στη μετάφρασή του να υπαγορεύει την παράλειψη. Γνωρίζουμε βέβαια, ότι η παράλειψη λέξεων αποτελεί και μία μεταφραστική τεχνική, με στόχο την αποφυγή των επαναλήψεων και κατά συνέπεια τη βελτίωση του ύφους της μετάφρασης¹⁶⁵. Η συγκεκριμένη παράλειψη εκ μέρους του Ιωάννου, πέραν των μετρικών λόγων, θα μπορούσε ίσως να αποτελεί μία συνειδητή επιλογή του μεταφραστή, όχι μόνο προς αποφυγή μίας πιθανής επανάληψης, καθώς είναι αυτονόητο ποια είναι η βασίλισσα των αστεριών, αλλά ενδεχομένως προκειμένου να επιτευχθεί και μία σύνδεση με τη Φοίβα. Πιο συγκεκριμένα, πιθανώς ο μεταφραστής μας να υπονοεί και πάλι εδώ τη Φοίβα ως βασίλισσα των αστεριών, επομένως όπως ακριβώς και στον στίχο 1, να επιδιώκεται ενδεχομένως μία ταύτιση της Φοίβας με τη Σελήνη. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στους στίχους 69-70: «Algidumque | **Diana**» που μεταφράζεται: «*Ἀλγίδω θεά*»¹⁶⁶, επομένως στη μετάφραση η «Diana» αντικαθίσταται από το ουσιαστικό «θεά». Ίσως ο μεταφραστής μας να μην επιθυμεί να αναφέρει το όνομα της θεάς Άρτεμης, προκειμένου να διατηρηθεί ενδεχομένως η παρουσία μόνο της Φοίβας σε όλο το *Carmen saeculare*. Ίσως, πάλι, να θεωρεί αυτονόητο ότι το αναγνωστικό του κοινό θα αναγνωρίσει μέσω των προσδιορισμών (*Ἀλγίδω*, καθώς και στ 69: «Aventinum»: «*Ἀβεντίνον*») σε ποια θεά αναφέρεται, χωρίς να πρέπει ο ίδιος να προβεί σε περαιτέρω επεξηγήσεις.

B. Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΑΣΣΕΛΙΔΗ¹⁶⁷

Η δεύτερη μετάφραση του *Carmen saeculare* που θα εξετάσουμε, προέρχεται από το βιβλίο του φιλόλογου, καθηγητή της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης Διονύση Κασσελίδη. με τίτλο:

¹⁶⁴ Ιωάννου 1874, 496.

¹⁶⁵ Βλ. Παππάς 2017, 228-229.

¹⁶⁶ Ιωάννου 1874, 497.

¹⁶⁷ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Ανέμη», στον σύνδεσμο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/7/6/metad> [τελευταία ανάκτηση: 08-04-2021].

ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ, ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΟΣ ΥΜΝΟΣ ΚΑΙ ΕΠΩΙΔΟΙ.
ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΜΕΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΟΥ, ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ
ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΥΠΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α.ΚΑΣΣΕΛΙΔΟΥ ΠΑΤΡΕΩΣ. ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΚ
ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ 1895¹⁶⁸.

Όπως πληροφορούμαστε από τον πρόλογο του βιβλίου του, ο ίδιος προέβη στο μεταφραστικό του εγχείρημα όταν ακόμη φοιτούσε στο τρίτο έτος της Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το παρόν βιβλίο αποτελεί δεύτερη έκδοση¹⁶⁹, όπως πληροφορούμαστε από τον ίδιο τον συγγραφέα, η οποία δημοσιεύτηκε το 1895. Αποτελεί μία βελτιωμένη και εμπλουτισμένη σε σχέση με την πρώτη και πραγματοποιήθηκε όταν ο μεταφραστής ήταν πλέον καθηγητής στο γυμνάσιο της Πάτρας και είχε κληθεί να διδάξει στους μαθητές του τον Οράτιο¹⁷⁰. Το βιβλίο του αποτελείται από πρόλογο¹⁷¹, εισαγωγή, λατινικό κείμενο, μεταφράσεις και υποσημειώσεις. Η εισαγωγή χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος κάνει λόγο για τη Ρωμαϊκή Φιλολογία¹⁷², στο δεύτερο για τη Λυρική ποίηση της 2^{ης} κλασικής περιόδου¹⁷³, κατά τη διάρκεια της οποίας ακμάζει η ποίηση του Ορατίου, ενώ στο τρίτο και τελευταίο κομμάτι αναφέρεται συνοπτικά στις υποθέσεις όλων των έργων του Ορατίου¹⁷⁴, δίνοντας περισσότερες πληροφορίες για τα έργα *Carmen saeculare* και *Epodes*¹⁷⁵, όπως άλλωστε είναι φυσικό, διότι η μετάφρασή τους αποτελεί και το κεντρικό εγχείρημα του βιβλίου του, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί και συνοπτικά στον προστάτη και φίλο του Ορατίου Μαικήνα¹⁷⁶, καθώς και στην πόλη της Ρώμης¹⁷⁷. Στη συνέχεια ακολουθεί το λατινικό κείμενο των έργων¹⁷⁸, καθώς και οι μεταφράσεις του *Carmen saeculare*¹⁷⁹ και των *Epodes*¹⁸⁰ συνοδευόμενες από την υπόθεση των έργων, καθώς και υποσημειώσεις ερμηνευτικού περιεχομένου.

Ο πρόλογος του μεταφραστή καθίσταται πολύτιμη πηγή, τόσο για την ιδιότητα του ίδιου, όσο και για τις απόψεις του περί μετάφρασης, τον τρόπο εργασίας του, καθώς και τους

¹⁶⁸ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/100>. [τελευταία ανάκτηση: 18-02-2021].

¹⁶⁹ Για την πρώτη έκδοση, η οποία δημοσιεύτηκε το 1881, βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/98> [τελευταία ανάκτηση: 18-02-2021]. Δυστυχώς, η πρόσβασή μας στη συγκεκριμένη έκδοση ήταν αδύνατη, διότι διατίθεται μόνο σε έντυπη μορφή.

¹⁷⁰ Κασσελίδης 1895, 6-7: «Νῦν δε, τυγχάνων καθηγητῆς τοῦ β' ἐν Πάτραις γυμνασίου, τὴν ὕλην ταύτην ἄπασαν ἐπὶ τὸ βέλτιον διασκευσάμενος καὶ ἐπανζήσας εἰς τὴν ἰδίαν γλῶσσαν καὶ ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ τὸ δεύτερον τύποις ἐκδίδωμι καὶ τὰ βέλτιστα πάλιν εὔχομαι.»

¹⁷¹ Ο πρόλογος φέρει τον τίτλο: ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ, βλ. Κασσελίδης 1895, 5-10.

¹⁷² Κασσελίδης 1895, 11-14.

¹⁷³ Κασσελίδης 1895, 15-17.

¹⁷⁴ Κασσελίδης 1895, 18-24.

¹⁷⁵ Τη μετάφραση των *Epodes* θα εξετάσουμε στο 6^ο κεφάλαιο της εργασίας μας.

¹⁷⁶ Κασσελίδης 1895, 25.

¹⁷⁷ Κασσελίδης 1895, 26-27.

¹⁷⁸ Για το λατινικό κείμενο του *Carmen saeculare*, βλ. Κασσελίδης 1895, 31-33 και 34-56 για το λατινικό κείμενο των *Epodes*.

¹⁷⁹ Κασσελίδης 1895, 59-68.

¹⁸⁰ Κασσελίδης 1895, 69-110.

λόγους που τον ώθησαν να προβεί στο μεταφραστικό του αυτό εγχείρημα, αλλά και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται. Ο Κασσελίδης τάσσεται υπέρ των μεταφράσεων ή και παραφράσεων των έργων που προέρχονται από την Αρχαιότητα. Κάθε τέτοιου είδους μεταφραστικό εγχείρημα καθίσταται χρήσιμο εργαλείο, τόσο για τους σπουδαστές, όσο και για του λόγιους που θα επιθυμούσαν να τα μελετήσουν, καθώς οι κατάλληλες μεταφράσεις, ή παραφράσεις ρίχνουν φως σε πιθανά σκοτεινά σημεία των αρχαίων αριστουργημάτων, καθιστώντας τα εύληπτα από ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, κάτι το οποίο κατά τον Κασσελίδη αποτελεί και τον βασικό σκοπό αυτών των μεταφραστικών εγχειρημάτων¹⁸¹.

Στη συνέχεια, ο μεταφραστής μας νιώθει την ανάγκη να γνωστοποιήσει στους αναγνώστες του τους λόγους, που τον ώθησαν να προβεί στο μεταφραστικό αυτό πόνημα. Παρά το γεγονός, ότι η μεταφορά των αρχαίων αριστουργημάτων στην ελληνική γλώσσα καθίσταται καταλυτικός παράγοντας στην πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων, ο Κασσελίδης επισημαίνει την έλλειψη αξιολογών μεταφραστικών εγχειρημάτων στην ελληνική γλώσσα. Εκτός από ελάχιστες αξιοσέβαστες μεταφραστικές προσπάθειες στην ελληνική γλώσσα, τα περισσότερα ελληνικά μεταφράσματα χαρακτηρίζονται από τον Κασσελίδη «δύσληπτα», «ελλιπή» και «γεμάτα φλυαρίες». Όλα τα παραπάνω, λυπούν τον μεταφραστή μας, ενώ την ίδια στιγμή παρατηρεί την ύπαρξη επιτυχημένων μεταφρασμάτων των αρχαίων αριστουργημάτων σε άλλες γλώσσες αρκετών πολιτισμένων εθνών¹⁸².

Ο Κασσελίδης όντας τριτοετής φοιτητής της Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και έχοντας την υποστήριξη και τις συμβουλές των καθηγητών του της Λατινικής Φιλολογίας,

---

¹⁸¹Κασσελίδης 1895, 5: «Εγὼ δὲ νομίζων ὀρθὰς καὶ μάλιστα κρατούσας τὰς γνώμας τῶν θεωρούντων ἀπαραιτήτους καὶ ἐπιβαλλομένας τὰς ἐκδόσεις καὶ παραφράσεις ἢ μεταφράσεις ὁμοφώνῳ αὐτοῖς καὶ μετὰ τῶν πλείστων ἀποφαίνομαι ὅτι δεόν νὰ γίνωνται ἐκεῖναι μὲν πρὸς χρῆσιν ἰδίᾳ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας, αὐταὶ δὲ πρὸς μελέτην καθόλου τῶν λογίων. Ἀλλὰ καὶ ἐκάτερα προσηκόντως διασκευαζόμεναι δύνανται καὶ ἐκάτερα τῶν εἰρημένων κατηγοριῶν χρήσιμοι ν' ἀποβαίνωσιν. Οὕτω δὲ κατορθοῦται ὥστε τὰ τῶν παλαιῶν ἀριστουργήματα νὰ διαλευκαίνονται καὶ καταληπτὰ νὰ γίνωνται καὶ εἰς πλείονας κύκλους ἀναγνωστῶν νὰ ἐπεκτείνωνται. Οὗτος εἶνε καὶ ὁ κύριος καὶ τελικὸς σκοπὸς τῶν ἐκδόσεων καὶ παραφράσεων ἢ μεταφράσεων οὐχὶ δὲ ἀπολύτως ἢ ἐκ τῆς ἀρμονίας ἡδονῆ, οὕσα σχετικὸν τι καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς πραγματικῆς ἐρμηνείας ἴδιον.»

¹⁸²Κασσελίδης 1895, 5-6: «Ὅταν δηλονότι δόκιμοι καὶ εὐπρόσωποι ἐκδόσεις καὶ παραφράσεις ἢ παραφράσεις εἰς τὸ κοινὸν ἐκφέρωνται, ὧν ὁμολογουμένως ἔχωμεν ὀλίγας, οὐχὶ δὲ συρραφαὶ ἀνεπιτήδειοι ἢ πονήματα ἐλλιπῆ καὶ δύσληπτα καὶ κακόζηλα καὶ ἀκρισίας γέμοντα καὶ φλυαρία τὸν χρώμενον καταπονοῦντα, ὧ' ὧν ἀτυχῶς κατακλυζόμεθα. Αἶσχος δὲ ἡμῖν τοῖς νέοις Ἑλλῆσι στερομένοις τῶν πρὸς γνώσιν καὶ διάδοσιν τῶν ἀθανάτων τῆς ἀρχαιότητος κειμηλίων προσφῶρον καὶ ἐπαρκῶν μέσων, ὧν περ τὰ ἑτερόγλωσσα πεπολιτισμένα μάλιστα ἔθνη ἐν τοῖς ἰδίαις γλώσσαις εὐμοιροῦσιν, ἅτε ταῦτα μᾶλλον ἡμῶν τὰ διαυγῆ τῆς ἀνεξάντητου πηγῆς νάματα τῆς ἀρχαίας σοφίας διερευνήσαντα καὶ κατανοήσαντα.» Ωστόσο παρατηρούμε ότι ο Νικόλαος Φαραντάτος, μεταφραστής του ένατου Φιλιππικού λόγου του Κικέρωνα, σημειώνει στο εν λόγω βιβλίο του 1880, το εξής για τη μετάφρασή του (σ. 2): «*Ἡ μετάφρασις ἐγένετο ὅσον οἶον τε πλησιεστέρα τῷ κειμένῳ τοῦ λόγου καὶ κατ' αὐτὸ ἀκριβῆς. Δὲν εἶνε τουτέστιν παράφρασις, ὡς τοῦτο οἱ πλείστοι τῶν Γάλλων Γερμανῶν κλπ. πράττουσι μεταφράζοντες*».

Σπυρίδωνα Βάση¹⁸³ και Σπυρίδωνα Σακελλαρόπουλο¹⁸⁴, επιχείρησε να μεταφράσει το *Carmen saeculare*. Ο μεταφραστής μας δηλώνει σαφώς το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται το παρόν βιβλίο. Αναγνώστες του πονήματός του είναι πρωτίστως οι μαθητές, οι σπουδαστές, αλλά και κάθε άλλος «φιλόμουσος» όπως δηλώνει ο ίδιος, αναγνώστης, εφόσον το βιβλίο του αποτελεί ένα «ευάρεστο» και «διδασκτικό» ανάγνωσμα για τον καθένα. Επιπλέον, ο Κασσελίδης προχωρά σε δηλώσεις που αφορούν τόσο τη γλώσσα της μετάφρασης, όσο και τον τρόπο με τον οποίο εργάστηκε. Η γλώσσα της μετάφρασης είναι η καθαρεύουσα, ενώ το έμμετρο λατινικό έργο του Ορατίου μεταφέρεται σε πεζό λόγο¹⁸⁵. Στη διαδικασία της μετάφρασης σημαντικοί αρωγοί, πέραν των δύο αξιόλογων καθηγητών του¹⁸⁶, στάθηκαν ελληνικά, λατινικά, γαλλικά βοηθήματα και φυσικά τα ίδια τα λατινικά έργα του Ορατίου από την στερεότυπη έκδοση Λ. Μυλλήρου, ή Μυλλέρου (L. Müller)¹⁸⁷, την οποία και παραθέτει στο βιβλίο του¹⁸⁸. Η μετάφραση έγινε με μεγάλη προσοχή και όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια και πιστότητα. Ωστόσο, για να μην καταστεί το μετάφρασμα, όπως δηλώνει ο Κασσελίδης, «τραχύ» και να πετύχει μία γλώσσα «ομαλή» και «εύρυθμη», φρόντισε να αντικαταστήσει τυχόν ασυνήθιστες λέξεις με γνωστές στο αναγνωστικό κοινό, αλλά και να συμπληρώσει

---

¹⁸³ Ο Σπυρίδων Βάσης συγκαταλέγεται στα ονόματα των πρώτων σπουδαιών Λατινιστών, οι οποίοι δίδαξαν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Ο εν λόγω Κερκυραίος ασχολήθηκε με τη διδασκαλία των Λατινικών στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών από το 1877, για πολλά χρόνια. Οι περισσότερες από τις μελέτες του, οι οποίες σχετίζονται τόσο με τη ρωμαϊκή ιστορία, όσο και με την αρχαιολογία, έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό *Αθηνά*. Επιπλέον, το ενδιαφέρον του Βάση στράφηκε στα έργα του Κικέρωνα, του Λιβίου, του Βοηθίου, του Ορατίου, του Προπερτίου, καθώς και του Βεργιλίου, για τα οποία δημοσίευσε κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις. Μέσα από αυτές τις παρατηρήσεις διαφαίνεται η οξυδέρκεια που χαρακτηρίζει τον Βάση, καθώς και η σπουδαία ερμηνευτική του ικανότητα. Επίσης, ο ίδιος προχώρησε στην έκδοση ενός λατινικού συντακτικού, αλλά και ενός έργου του με τίτλο : *Ρωμαίων Πολιτεία*, βλ. Γρόλλιος 1970, 38-39.

¹⁸⁴ Ο Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, καταγόμενος και αυτός από το νησί της Κέρκυρας, διητέλεσε καθηγητής Λατινικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1890. Ανάμεσα στις αξιόλογες εργασίες του, θα μπορούσε να αναφέρει κανείς το *Συντακτικὸν τῆς Λατινικῆς*, καθώς και το έργο του με τίτλο : *Συνοπτικὴ ἱστορία τῶν λατινικῶν γραμμάτων*. Επίσης, εξέδωσε το *De viris illustribus* του Κορνηλίου Νέπωτα, ενώ προχώρησε και στη δημοσίευση μελετών και παρατηρήσεων για τον Οράτιο, τον Βεργίλιο, τον Κικέρωνα, τον Σαλλούστιο κ.α. σε πολλά φιλολογικά περιοδικά, βλ. Γρόλλιος 1970, 39.

¹⁸⁵βλ. Κασσελίδης 1895, 6: «Ἐκ τοιούτων λοιπὸν ὀρῶμενος σκέψεων μετέφρασα κἀγὼ, τριτοετῆς φοιτητῆς ὄν τοῦ ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ φιλολογικοῦ τμήματος, ἐκ τῆς ἐμμέτρον Λατινικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς καθαρεύουσαν πεζὴν γλῶσσαν τὸν Ἐκατοντάετηρον ὕμνον (*Carmen saeculare*) καὶ κατ' ἐκλογὴν τοὺς Ἐπρωδοὺς (*Eprodos*) τοῦ μεγίστου τῶν Ῥωμαίων λυρικῶν ποιητῶν Κοῖντου Ὁρατίου Φλάκκου (*Q. Horatii Flacci*) οὗς μετ' εἰσαγωγικῆς μελέτης πρὸς χρῆσιν τῆς τε μαθητιώσεως καὶ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας καὶ ἐν γένει ὡς διδασκτικὸν καὶ εὐάρεστον παντὸς φιλομούσου ἀνάγνωσμα ἐδημοσίευσα.».

¹⁸⁶ Βλ. Κασσελίδης 1895, υποσημείωση 1, 8.

¹⁸⁷ Για τη στερεότυπη έκδοση, βλ. <https://books.google.gr/books?id=dHhHAQAAMAAJ&pg=PA556&dq=Carmen+saeculare+muller&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjZt8ThyZbvAhWhl4sKHfheBWEQ6AEwAnoECAIQAg#v=onepage&q=Carmen%20saeculare%20muller&f=false> [τελευταία ανάκτηση: 04-03-2021].

¹⁸⁸βλ. Κασσελίδης 1895, 8: «Συνετέλεσα δὲ τὸ πόνημα τὸδε ἄριστα Ἑλληνικά, Λατινικά καὶ Γαλλικά βοηθήματα προσησάμενος καὶ δὴ καὶ αὐτὰ τοῦ ποιητοῦ τὰ ἔργα, ἅτινα εἶνε ἡ κυριωτάτη πηγὴ, ἐξ ἧς τὰ κατ' αὐτὸν μανθάνομεν.».

κάποιες που πιθανώς έλειπαν¹⁸⁹. Τέλος, μιλά για τη φύση των υποσημειώσεων¹⁹⁰. Πρόκειται για υποσημειώσεις καθαρά ερμηνευτικού ενδιαφέροντος, κάποιες εκ των οποίων έχουν ίσως παραπάνω έκταση, ενώ τονίζει ότι δεν προβαίνει στην ερμηνεία κάποιων κύριων ονομάτων που προέρχονται από το χώρο της μυθολογίας, της ιστορίας και της γεωγραφίας¹⁹¹.

Στον πρόλόγο του ο Κασσελίδης πληροφορεί τους αναγνώστες για τις δύο προγενέστερες μεταφράσεις του *Carmen saeculare* από τον γυμνασιάρχη Μιχαήλ Βαμβακερό το 1865 και το 1874 από τον καθηγητή της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας Φίλιππο Ιωάννου¹⁹². Πριν ξεκινήσει τη μετάφραση, κάνει λόγο για τον τρόπο εορτής, καθώς και την αναλυτική υπόθεση του *Carmen saeculare*, στην οποία μάλιστα παραθέτει στο τέλος αυτούσιο το αντίστοιχο κομμάτι του Ιωάννου¹⁹³ από την υπόθεση του έργου¹⁹⁴.

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΟΣ ΥΜΝΟΣ (CARMEN SAECULARE) "Ύμνος εις Απόλλωνα και Άρτεμιν, (Εκάεργον και Έκαέρην), υπέρ τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχῆς*. Όπως έχει δηλώσει ο ίδιος ο συγγραφέας στον πρόλογο του, πρόκειται για μία αρκετά πιστή μετάφραση, με ορισμένες προσθήκες ή αντικαταστάσεις λέξεων, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση του λατινικού πρωτοτύπου και τη δημιουργία ενός μεταφράσματος σε άρτια Ελληνικά. Μπορούμε αρχικά να παρατηρήσουμε, από τις πρώτες κίολας λέξεις της μετάφρασης την προσθήκη του β' ενικού προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας «σύ». Ο στίχος 1 του λατινικού κειμένου: «Phoebe silvarumque potens **Diana**» μεταφράζεται ως: «Φοῖβε καί **σὺ** των ναπῶν δεσπόζουσα **Άρτεμις**»¹⁹⁵. Επίσης, η φράση του στίχου 9 του λατινικού κειμένου: «**alme Sol**» αποδίδεται και πάλι με την προσθήκη του β' ενικού προσώπου, δηλαδή: «*Ἥλιε γόνιμε, σὺ*». Επομένως, παρατηρούμε ότι, όπως ακριβώς και ο Ιωάννου στην προηγούμενη μετάφραση που εξετάσαμε, έτσι και ο Κασσελίδης κάθε φορά που στο ποίημα επικαλείται ένας θεός ή μία θεά προβαίνει στην προσθήκη του β' ενικού προσώπου. Ενδεχομένως, ο μεταφραστής μας έχοντας λάβει υπόψιν τη μετάφραση του

¹⁸⁹ Κασσελίδης 1895, 9: «*Ἡ μετάφρασις ἐγένετο μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ὡς οἶδόν τε πιστῶς, ἀκριβῶς καὶ κατὰ τὴν οἰκίαν τάξιν, ἀντικαθισταμένων τῶν μὴ συνήθων καὶ ἀναπληρουμένων ἐν ἀνάγκῃ τῶν ἐλλειπόντων πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ τραχέος καὶ ἀρρυθμοῦ, ἅπερ ἐπιμελῶς καὶ ἐν τῷ λεκτικῷ τῆς ὄλης ἐργασίας ἀπέφευγον. Οὕτως ἢ διὰ παντὸς τοῦ πονήματος διήκουσα γλῶσσα εἶνε ὁμαλὴ καὶ εὐρυθμὸς ἢ ὅπως περὶ τὴν ἀρχὴν εἴρηται καθαρεύουσα.*».

¹⁹⁰ Κασσελίδης 1895, 63-68.

¹⁹¹ Βλ. *ΠΡΟΟΙΜΙΟ*, Κασσελίδης 1895, 5-10.

¹⁹² Κασσελίδης 1895, 7.

¹⁹³ Βλ. Ιωάννου 1874, 494.

¹⁹⁴ Κασσελίδης 1895, 9: «*Καὶ τέλος αἱ ὑπὸ τὴν μετάφρασιν σημειώσεις εἶνε παντοῖαι ἐρμηνευτικά, ὧν ἔνιαι οὐκ ἀπὸ σκοποῦ ἐκτεταμέναι πῶς τυγχάνουσιν. Ἰστέον δ' ὅμως ὅτι προκειμένου περὶ κυρίων ὀνομάτων καθόλου, ἅτινα εἶτε ἐκ τῆς γεωγραφίας εἶτε ἀλλαχόθεν διαγιγνώσκονται καὶ συνήθως ἀπαντῶσιν, οὐδεὶς λόγος περὶ αὐτῶν ἐν ταῖς σημειώσεσι κατὰ τὸ πλεῖστον γίγνεται.*».

¹⁹⁵ Κασσελίδης 1895, 63.

Ιωάννου¹⁹⁶, αλλά και έχοντας κατά νου τα χαρακτηριστικά στοιχεία ενός ύμνου, στα οποία ανήκει και το β' ενικό πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας «σύ»¹⁹⁷, να επιδιώκει να προσδώσει στη μετάφρασή του χαρακτήρα ύμνου. Εξάλλου, ο ίδιος δίνει ως τίτλο στη μετάφρασή του «*Ὑμνος εἰς Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμιν*»¹⁹⁸, κάτι που ενισχύει την παραπάνω άποψη.

Κάτι ακόμη που αξίζει να επισημάνουμε είναι η διατήρηση ακόμη και γραμματικών τύπων του πρωτοτύπου σε κάποια σημεία της μετάφρασης του Κασσελίδη. Οι στίχοι 2-3 του λατινικού κειμένου: «ο **colendi |semper et culti**» αποδίδονται: «*ὦ πάντοτε λατρευτέοι καὶ πάντοτε λατρευθέντες*»¹⁹⁹. Όπως γίνεται αντιληπτό, ο μεταφραστής αποδίδει ακριβώς το περιεχόμενο των όρων «colendi»: «λατρευτέοι» και «culti»: «λατρευθέντες», διατηρώντας τη γραμματική τους, δηλαδή μεταφράζει χρησιμοποιώντας ένα ρηματικό επίθετο που αντιστοιχεί ακριβώς στο γερουνδιακό της λατινικής γλώσσας²⁰⁰, καθώς και μία μετοχή αντίστοιχα. Η διατήρηση ακόμη και της γραμματικής ταυτότητας των λατινικών όρων μπορεί να εξηγηθεί από το στόχο της μετάφρασης που είναι, όπως δηλώνεται από τον ίδιο τον μεταφραστή, διδακτικός. Επιπλέον, στη συγκεκριμένη φράση παρατηρούμε ότι ο Κασσελίδης προσθέτει ακόμη μία φορά τον αντίστοιχο ελληνικό «πάντοτε», μολονότι ο όρος «semper» απαντά μία μόνο φορά στο λατινικό πρωτότυπο, πιθανώς για να δώσει έμφαση στη σπουδαιότητα της λατρείας των δύο θεών, αποδεκτών του ύμνου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη μετάφραση των στίχων 45-47: «**di, probos mores docili iuventae | di, senectuti placidae quietem, |Romulae genti date remque prolemque**» οι οποίοι μεταφράζονται: «*θεοί δότε τῇ εὐμαθεῖ νεότητι ἤθη χρηστά, θεοί, δότε ἡσυχίαν τῷ ἡρεμαίῳ γήρατι, δότε τῷ γένει τοῦ Ρωμύλου πλοῦτον καὶ γόνους*»²⁰¹. Οι στίχοι αποδίδονται με μεγάλη ακρίβεια, ωστόσο και πάλι ο Κασσελίδης προσθέτει ακόμη δύο φορές τη μετάφραση του λατινικού ρήματος «date»: «δότε», ενώ στο πρωτότυπο ο όρος απαντά μόνο μία φορά. Πιθανώς και πάλι η προσθήκη να γίνεται για έμφαση, δηλαδή για να τονίσει αυτά που ζητούνται από τους θεούς. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η προσθήκη του ρήματος μπορεί να στοχεύει και στην ορθή σύνταξη των προτάσεων της ελληνικής μετάφρασης, εφόσον πρόκειται για ένα εγχειρίδιο για μαθητές κυρίως και σπουδαστές. Η ακρίβεια στη μετάφραση παρατηρείται και σε άλλα σημεία, όπως στην απόδοση των στίχων 43-44: «**daturus | plura relictis**» ως: «*μέλλον νὰ δώσῃ αὐτῇ πλείονα*

¹⁹⁶ Η πρότασή μας αυτή στηρίζεται στο γεγονός, ότι ο Κασσελίδης γνωρίζει και αναφέρει την ύπαρξη της προγενέστερης μετάφρασης του Ιωάννου, αλλά και μεταφέρει, όπως αναφέραμε, αυτούσια την υπόθεση του έργου από τον τόμο του Ιωάννου.

¹⁹⁷ Για τα υμνολογικά χαρακτηριστικά στοιχεία, βλ. Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 293.

¹⁹⁸Κασσελίδης 1895, 63.

¹⁹⁹Κασσελίδης 1895, 63.

²⁰⁰ Για το γερουνδιακό, βλ. Τζάρτζανος ⁸2009, 73.

²⁰¹Κασσελίδης 1895, 66.

τῶν ἀπολειφθέντων ἀγαθῶν»²⁰². Η μετοχή μέλλοντα «daturus» αποδίδεται πολύ πιστά «μέλλων νὰ δώσῃ», ενώ παρατηρούμε και την προσθήκη της λέξης «αὐτῇ», με την οποία θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι επεξηγεί σε ποιόν πρόκειται να δώσει τα «ἀπολειφθέντα ἀγαθά», δηλαδή σε αυτή, στην πατρίδα του, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε με βάση το νόημα και των προηγούμενων στίχων²⁰³. Μία ακόμη πιθανή ερμηνεία αυτής της προσθήκης θα μπορούσε να συνδεθεί με τον στόχο του μεταφραστή να επιτύχει ένα κείμενο σε σωστά ελληνικά, διότι εξυπηρετεί διδακτικούς σκοπούς. Το ρήμα δίδωμι συντάσσεται με δύο αντικείμενα, εκ των οποίων το ένα τίθεται σε αιτιατική και το άλλο σε δοτική²⁰⁴. Το αντικείμενο σε αιτιατική απαντά και στο λατινικό κείμενο «plura» και στη μετάφραση «πλείονα». Για την επίτευξη επομένως μίας ορθής ελληνικής σύνταξης, ο μεταφραστής μας που τυγχάνει και καθηγητής φιλόλογος σε γυμνάσιο, και πιθανώς να προσπαθεί να διδάξει στους μαθητές του και το ελληνικό συντακτικό, προσθέτει και το δεύτερο αντικείμενο του ρήματος σε δοτική (αὐτῇ), το οποίο δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο. Τέλος, στη συγκεκριμένη απόδοση παρατηρούμε και τη μετάφραση του όρου «relictis» με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος²⁰⁵ «ἀπολειφθέντων ἀγαθῶν», ώστε να γίνει σαφέστερο το νόημα του λατινικού κειμένου.

Ο στίχος 4 του λατινικού πρωτοτύπου: «**tempore sacro**» μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα ως «τὸν ἱερὸν **τοῦτον** χρόνον»²⁰⁶. Προστίθεται δηλαδή ο προσδιορισμός «τοῦτον», ο οποίος δεν υπάρχει στο λατινικό πρωτότυπο. Πρόκειται για μία επεξηγηματική προσθήκη, η οποία στοχεύει να προσδώσει ακρίβεια στον χρόνο. Επίσης, ο στίχος 39: «iussa **pars** mutare lares et urbem» αποδίδεται: «**τοῦτο** τὸ μέρος **τῶν Τρώων** τὸ προσταχθὲν νὰ μεταβάλῃ Λάρητας καὶ πόλιν»²⁰⁷. Παρατηρούμε ότι ο λατινικός όρος «pars»: «μέρος» επεξηγείται πιο πολύ, καθώς προστίθεται ο προσδιορισμός «τοῦτο» και το εθνικό όνομα «τῶν Τρώων», τα οποία δεν απαντούν στο πρωτότυπο. Πρόκειται, δηλαδή, για δύο προσθήκες του μεταφραστή μας. Η πρώτη είναι μία επεξηγηματική προσθήκη «τοῦτο», δηλαδή, δίνεται συγκεκριμένα το μέρος, κάτι που προσδίδει ακρίβεια. Όσον αφορά τη δεύτερη, πρόκειται για μία προσθήκη εθνολογικού περιεχομένου «τῶν Τρώων»²⁰⁸, η οποία εξυπηρετεί στο να δώσει στον αναγνώστη μία ακόμη πιο σαφή και ξεκάθαρη εικόνα για το περιεχόμενο του λατινικού πρωτοτύπου.

²⁰²Κασσελίδης 1895, 66.

²⁰³ στ. 42-43: «castus Aeneas **patriae** superstes.. munivit»: «ὁ ἀγνὸς Αἰνεΐας ἐπιζῶν **τῇ πατρίδι** ἀνέφξεν», βλ. Κασσελίδης 1895, 66.

²⁰⁴ Βλ. Monatnari, σ. 560, s.v. «δίδωμι» τί τινι: «δίνω κάτι σε κάποιον».

²⁰⁵ Με αυτήν τη μεταφραστική τεχνική, το νόημα του κειμένου καθίσταται σαφέστερο, καθώς εμπεριέχει ταυτόχρονα και την ερμηνεία των λατινικών όρων, ώστε ο αναγνώστης να κατανοεί καλύτερα το κείμενο. Για τη μεταφραστική αυτή τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 230-231.

²⁰⁶ Κασσελίδης 1895, 63.

²⁰⁷Κασσελίδης 1895, 66.

²⁰⁸ Για τη συγκεκριμένη μεταφραστική τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 59-61.

Επιπλέον, ο στίχος 49 του πρωτοτύπου: «Quaeque vos **bobus** veneratur **albis**» αποδίδεται: «ἄικετεύει ὑμᾶς **θύων λευκάς βοῦς**»²⁰⁹. Όπως φαίνεται, η μετοχή «θύων» δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο, αλλά προστίθεται επεξηγηματικά από τον Κασσελίδη, για να καταστεί ακριβέστερο το περιεχόμενο του στίχου. Προς το τέλος της μετάφρασης του *Carmen saeculare*, παρατηρούμε ακόμη δύο προσθήκες στην απόδοση των στίχων 73 και 75. Ο στίχος 73: «**Haec** Iovem sentire deosque cunctos» μεταφράζεται: «**Ζεὺς καὶ σύμπαντες οἱ θεοὶ ἀκούουσι τούτων τῶν δεήσεων**»²¹⁰. Στο σημείο αυτό, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μία προσθήκη ανάλυσης του λόγου²¹¹, καθώς συνδέει το νόημα του συγκεκριμένου στίχου με τα προηγούμενα. Ο όρος «δεήσεων» που προστίθεται αναφέρεται, δηλαδή, στις δεήσεις των πεντεκαίδεκα ανδρῶν²¹², όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στους προηγούμενους στίχους, αλλά πιθανώς και στο νόημα ολόκληρου του *Carmen saeculare*, καθώς πρόκειται για μία ωδή που βρίθεται από ικεσίες και ευχές προς τους αποδέκτες της Απόλλωνα και Ἄρτεμη. Ακόμη, η φράση του στίχου 75: «doctus **chorus**» αποδίδεται: «**Ἐγὼ ὁ χορὸς διδαχθεὶς**»²¹³. Προστίθεται, όπως βλέπουμε, η προσωπική αντωνυμία «Ἐγὼ», η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο, πιθανώς για να επεξηγήσει τον στίχο, δίνοντας πληροφορίες στον αναγνώστη για το ομιλούν πρόσωπο, ενισχύοντας και πάλι τη σαφήνεια του νοήματος. Όλες αυτές οι προσθήκες, όπως έχει δηλώσει και ο ίδιος ο Κασσελίδης στον πρόλογό του, έχουν στόχο τόσο την καλύτερη κατανόηση του λατινικού κειμένου, όσο και τη δημιουργία ενός μεταφράσματος σε άρτια ελληνική γλώσσα, γεγονός που συνάδει και με τον διδακτικό σκοπό της μετάφρασης.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η απόδοση των στίχων 11-12 του λατινικού κειμένου: «**possis** nihil urbe Roma **visere** maius»: «**εἴθε νὰ μὴ θεωρῆς τι μείζον τῆς πόλεως Ῥώμης**»²¹⁴. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το ρήμα «possis»²¹⁵ του λατινικού κειμένου δεν μεταφράζεται ακριβώς. Εδώ ο Κασσελίδης ερμηνεύει το νόημα των στίχων. Πιο συγκεκριμένα, το απαρέμφατο «visere» μετατρέπεται σε ρήμα υποτακτικής εγκλίσεως «**νὰ θεωρῆς**»²¹⁶ και

²⁰⁹ Κασσελίδης 1895, 66.

²¹⁰ Κασσελίδης 1895, 68.

²¹¹ Για τη συγκεκριμένη μεταφραστική τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 61-63.

²¹² Στίχος 70 -71: «quindecim Diana **preces** virorum curat»: «**Καὶ ἡ Ἄρτεμις, ἃς ἐπακούη τῶν δεήσεων τῶν πεντεκαίδεκα ἀνδρῶν**», βλ. Κασσελίδης 1895, 68.

²¹³ Κασσελίδης 1895, 68.

²¹⁴ Κασσελίδης 1895, 64.

²¹⁵ Βλ. *OLD*, σσ 1410-1411, s.v. «possum»: «μπορώ να».

²¹⁶ Η μετατροπή των απαρεμφατικών τύπων σε ρήματα αποτελεί ένα σύνηθες φαινόμενο, καθώς τα απαρέμφατα λείπουν πλέον από τη νεοελληνική γλώσσα. Η απλοποίηση της σύνταξης του αρχαίου ελληνικού ή λατινικού λόγου με όποιες αλλαγές αυτή συνεπάγεται κατά τη μεταφραστική διαδικασία, αποτελεί μέρος της διαδικασίας της μεταφοράς των κειμένων από μία συνθετική γλώσσα, όπως είναι τα αρχαία Ελληνικά ή τα Λατινικά σε μία αναλυτική γλώσσα, όπως είναι τα νεότερα Ελληνικά. Για τα φαινόμενα που παρουσιάζονται κατά τη μετάφραση από μία συνθετική σε μία αναλυτική γλώσσα, βλ. Κακριδής 2000, 76-122.

προστίθεται το μόριο «εἶθε»²¹⁷ το οποίο εισάγει μία ευχή, δηλαδή, μακάρι να μη δεις²¹⁸. Μεταφέρεται επομένως η έγκλιση του «possis», δηλαδή η υποτακτική, στην απόδοση του «visere» και προστίθεται και το ευχητικό μόριο «εἶθε». Με αυτές τις αλλαγές, ο Κασσελίδης προφανώς επιδιώκει να δώσει πληρέστερα το νόημα του πρωτοτύπου, τονίζοντας την ευχή που περιέχουν οι συγκεκριμένοι στίχοι με τον αντίστοιχο ορθό συντακτικό τρόπο στην ελληνική γλώσσα.

Δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε την απόδοση των στίχων 15-16, τους οποίους εξετάσαμε και στην προηγούμενη μετάφραση του Ιωάννου²¹⁹. Στο λατινικό κείμενο οι στίχοι 15-16: «sive tu **Lucina** probas vocari | seu **Genitalis**²²⁰» αποδίδονται από τον Κασσελίδη: «εἶτε σὺ προτιμᾶς νὰ καλῆσαι **Λουκίνη** εἶτε **Λοχεία**»²²¹. Ο μεταφραστής στα σχόλιά του στις υποσημειώσεις, εξηγεί ότι το λατινικό όνομα «Lucina» αντιστοιχεί στο ελληνικό «Λοχεία». Επομένως, ο μεταφραστής μας φαίνεται να αποδίδει το λατινικό όνομα «Lucina» με τις δύο σημασίες τους, τη ρωμαϊκή εκδοχή «Λουκίνη» και την ελληνική «Λοχεία», ενώ παραλείπει να μεταφράσει πιστά τον όρο «Genitalis», του οποίου η πιστή απόδοση θα ήταν «Γενετυλλίς»²²². Όπως μπορούμε να υποθέσουμε και από τις δηλώσεις του Κασσελίδη στον πρόλογό του σχετικά με την αντικατάσταση ασυνήθιστων όρων με άλλους, πιο οικείους στο αναγνωστικό κοινό²²³, ο μεταφραστής μας επέλεξε να δώσει στους αναγνώστες του τα δύο ονόματα της θεάς τα οποία είναι ευρύτερα γνωστά, τόσο στους Ρωμαίους, όσο και στους Έλληνες, παρά να προβεί στην ακριβή μετάφραση ασυνήθιστων ονομάτων, τα οποία πιθανώς να προκαλέσουν σύγχυση στο αναγνωστικό του κοινό. Θα μπορούσαμε βέβαια να σκεφτούμε ότι ο Κασσελίδης με τη συγκεκριμένη μεταφραστική του επιλογή, ίσως και να προσπαθεί να αποφύγει την εισαγωγή ερωτικού υπαινιγμού στο μετάφρασμά του, κάτι που ενδεχομένως δεν προσιδιάζει σε ένα εκπαιδευτικό εγχειρίδιο. Επίσης, η φράση του στίχου 38: «litus **Etruscum**» αποδίδεται: «**Τυρρηνικήν ἄκτῆν**»²²⁴. Ο Κασσελίδης επεξηγεί στις υποσημειώσεις του ότι πρόκειται για την Τυρηνία, επαρχία της Ιταλίας, η οποία από τους Ρωμαίους ονομάζεται Ετρουρία²²⁵. Επομένως, ο μεταφραστής μας προτιμά να μεταφέρει στο κείμενό του την ελληνική ονομασία «**Τυρρηνικήν ἄκτῆν**» και όχι την αντίστοιχη ρωμαϊκή, για να γίνει πιθανώς αντιληπτό από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, το οποίο είναι και ο αποδέκτης της μετάφρασής του.

²¹⁷ Βλ. Montanari, σ. 637, s.v. «εἶθε»: «μακάρι».

²¹⁸ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

²¹⁹ Βλ. σ. 36.

²²⁰ Βλ. *OLD*, σ.759, s.v. «Genitalis», σημασία 3: «όνομα της Λουκίνας».

²²¹ Κασσελίδης 1895, 64.

²²² Βλ. Montanari, σ. 465, s.v. «Γενετυλλίς»: «θεά της γέννησης».

²²³ Κασσελίδης 1895, 9.

²²⁴ Κασσελίδης 1895, 66.

²²⁵ Κασσελίδης 1895, 66, υποσημ. 11.

Τέλος, μπορούμε να προβούμε σε μία γενική παρατήρηση, η οποία αφορά το σύνολο της μετάφρασης. Παρατηρείται, λοιπόν, μία τάση του μεταφραστή να αντιστρέφει πολλές φορές τη σειρά των λέξεων του λατινικού κειμένου²²⁶. Συγκεκριμένα, ο Κασσελίδης αρκετά συχνά θέτει στην αρχή της πρότασης ή της περιόδου το όνομα του θεού, το οποίο στο λατινικό πρωτότυπο μπορεί να βρίσκεται στο τέλος των στίχων ή της συγκεκριμένης στροφής. Ενδεικτικά, ο στίχος 9 του λατινικού πρωτοτύπου: «alme **Sol**» αποδίδεται: «*Ἥλιε γόνιμε*»²²⁷, δηλαδή τοποθετείται πρώτα το όνομα του θεού Ἡλίου. Επίσης, οι στίχοι 33- 34: «condito mitis placidusque telo |supplices audi pueros, **Apollo**;» αποδίδονται: «*Ἄπολλον, ἄκουσον ἥπιος καὶ γαλήνιος τὰ βέλη ἀποθέμενος τῶν παιδῶν ἰκετευόντων.*»²²⁸. Παρατηρούμε και πάλι ότι το όνομα του θεού Απόλλωνα τοποθετείται στην αρχή του λόγου. Συνεχίζοντας, στους αμέσως επόμενους στίχους 35-36: «siderum regina bicornis, audi | **Luna**, puellas» οι οποίοι μεταφράζονται: «*Σελήνη, βασίλισσα τῶν ἀστέρων δίκερως, ἄκουσον τῶν παρθένων*»²²⁹ βλέπουμε και πάλι να τοποθετείται στην αρχή του λόγου το όνομα της θεάς Σελήνης, ενώ στο λατινικό κείμενο βρίσκεται προς το τέλος των στίχων. Πιθανώς, ο μεταφραστής να θέλει να τονίσει με αυτόν τον τρόπο τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι συγκεκριμένοι θεοί στο λατινικό έργο, ίσως όμως και να τοποθετεί τις λέξεις με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στην ομαλή γραμματικοσυντακτική σειρά της γλώσσας στόχου.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΝ ΤΟΥ *CARMEN SAECULARE* ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΑΣΣΕΛΙΔΗ

Προσπαθώντας να αντιπαραβάλουμε τις δύο μεταφραστικές προσπάθειες, θα πρέπει να έχουμε πρωτίστως κατά νου την προσωπικότητα του μεταφραστή, καθώς και τον στόχο που θέλει να πετύχει. Ο Ιωάννου, όντας καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, προφανώς γνωρίζει εις βάθος την αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, κάτι το οποίο φαίνεται να επιδεικνύει στο έργο του. Η μετάφρασή του, γραμμένη στην αρχαία ελληνική γλώσσα, σε έμμετρο λόγο, βρίθκει από σπάνιους αρχαιοελληνικούς τύπους, καθώς και στοιχεία της ομηρικής διαλέκτου, γεγονός που την καθιστά δυσανάγνωστη και ακατανόητη σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Επομένως, πρόκειται για μία μετάφραση που προορίζεται για την πνευματική «ελίτ» της εποχής του -πιθανώς τους συναδέλφους του καθηγητές Πανεπιστημίου- καθώς μόνο οι μορφωμένοι έχουν τη δυνατότητα και τις γνώσεις να την κατανοήσουν. Ο

²²⁶ Για τη μεταφραστική τεχνική της «αντιστροφής της σειράς λέξεων ή φράσεων», βλ. Παππάς 2017, 120-122.

²²⁷ Κασσελίδης 1895, 64.

²²⁸ Κασσελίδης 1895, 65.

²²⁹ Κασσελίδης 1895, 65-66.

Ιωάννου περισσότερο προσπαθεί να ερμηνεύσει, παρά να αποδώσει πιστά τον λατινικό λόγο, αλλά και να αποδώσει, όπου καθίσταται εφικτό, τους λατινικούς όρους με αντίστοιχους ασυνήθιστους αρχαιοελληνικούς. Το γεγονός ότι δεν παραθέτει και το λατινικό κείμενο, του δίνει το προνόμιο να κινηθεί με περισσότερη ελευθερία, ενώ ταυτόχρονα καθιστά το έργο του αυτόνομο.

Αντίθετα, ο Κασσελίδης μεταφράζει το *Carmen saeculare* όταν ο ίδιος φοιτά στο τρίτο έτος της Φιλολογίας, ενώ η δεύτερη έκδοση στην οποία εμπεριέχεται η μετάφραση που εξετάσαμε δημοσιεύεται από τον μεταφραστή μας όταν ο ίδιος καλείται να διδάξει τον Οράτιο ως φιλόλογος σε γυμνάσιο της Πάτρας. Όπως δηλώνει και ο ίδιος στον πρόλογό του, η μετάφραση έχει καθαρά εκπαιδευτικό στόχο, γι' αυτό τη χαρακτηρίζει η πιστότητα, η ακρίβεια και η σαφήνεια, αλλά περιέχει και πλούσιο ερμηνευτικό υλικό στις υποσημειώσεις του. Σε αντίθεση με τους σπάνιους αρχαιοελληνικούς όρους του Ιωάννου, ο Κασσελίδης μεταφράζει το λατινικό κείμενο, προβαίνοντας σε επεξηγηματικές προσθήκες /ή μετατοπίσεις που υπαγορεύονται από πραγματολογικές διαφορές ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς και λαμβάνουν υπόψη το δέκτη του μεταφράσματος (δηλαδή μαθητές και σπουδαστές κυρίως, αλλά και κάθε αναγνώστης που αγαπά την ποίηση). Στο έργο του συμπεριλαμβάνεται και το λατινικό κείμενο, κάτι που ενισχύει την πιστή μετάφραση, εφόσον στην ουσία αντιπαραβάλλεται με το λατινικό κείμενο με σκοπό, πιθανώς, τη διδασκαλία της λατινικής γλώσσας.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε, ότι ο Κασσελίδης μεταφράζει με μεγάλη ακρίβεια και πιστότητα τους όρους του λατινικού κειμένου, ενώ ο Ιωάννου μεταφράζει ελεύθερα, καθώς στην ουσία προβαίνει σε ερμηνεία του στίχου, ωστόσο μεταφέρει πιο πολύ το νόημα του λατινικού έργου, χωρίς να στέκεται στην πιστή απόδοση των λέξεων. Πέραν των διαφορών τους, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι υπάρχουν και κάποια όμοια στοιχεία ανάμεσα στις δύο μεταφράσεις. Για παράδειγμα, και οι δύο μεταφραστές προβαίνουν στην προσθήκη του β' ενικού προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας, σε σημεία του έργου στα οποία γίνεται επίκληση κάποιου θεού. Με αυτόν τον τρόπο, και οι δύο μεταφραστές ενδεχομένως να επιθυμούν να προσδώσουν στο έργο τους στοιχεία ύμνου. Εξάλλου, δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, ότι ο Κασσελίδης αναφέρει την ύπαρξη της προγενέστερης αντίστοιχης μετάφρασης του Ιωάννου, αλλά και το ότι συμβουλευτήκε ελληνικά βοηθήματα. Όλα τα παραπάνω, μας δίνουν την εντύπωση ότι ο Κασσελίδης προφανώς συμβουλευτήκε τη μετάφραση του Ιωάννου, διατηρώντας τα στοιχεία εκείνα που έκρινε ότι θα συνεισέφεραν στο δικό του έργο.

Κεφάλαιο 4

Οι μεταφράσεις των *Carmina*

1. Οι μεταφράσεις των *Carmina* 1.1, 1.5 και 3.9 του Benito Pardo de Figueroa²³⁰

Οι μεταφράσεις τις οποίες θα παρουσιάσουμε προέρχονται από τον Ισπανό πρέσβη Benito Pardo de Figueroa ή όπως αυτοαποκαλείται BENITOS Ο ΠΑΡΔΩΝ²³¹. Ο μεταφραστής μας έζησε στην Αγία Πετρούπολη και συνδέθηκε με δεσμούς φιλίας με τον Ρώσο πολιτικό Sergei Uvarov. Ο συγκεκριμένος πολιτικός έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη για τα κλασικά γράμματα και προσπάθησε να εισαγάγει στο σχολικό πρόγραμμα του Γυμνασίου της Αγίας Πετρούπολης τα Λατινικά και τα Ελληνικά. Ο Pardo μαζί με τον Uvarov, καθώς και άλλους λογίους καταγόμενους από διαφορετικές χώρες, όπως ο Γερμανός κλασικιστής Friedrich Graefe (ο οποίος τύγχανε και καθηγητής της ελληνικής γλώσσας στο γυμνάσιο της Αγίας Πετρούπολης), είχαν δημιουργήσει έναν κύκλο κλασικιστών εκδηλώνοντας ιδιαίτερο ενθουσιασμό για τα ελληνικά γράμματα²³². Μοιάζει πολύ πιθανό ο Pardo να συνεχίζει τυπικά την παράδοση των Ευρωπαίων κλασικιστών, αρχής γενομένης από τον ύστερο 16^ο αιώνα, οι οποίοι συνήθιζαν να μεταφράζουν λατινικά έργα στην αρχαία ελληνική γλώσσα, ως φιλολογική άσκηση²³³

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο:

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΤΙΝΩΝ ΤΩΝ ΩΙΔΩΝ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΤΟΥ
ΛΥΡΙΚΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΦΩΝΗΝ ΕΝ
ΠΕΤΡΟΠΟΛΕΙ ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΠΑΥΧΑΡΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΥΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΩΝ ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΩΙ

Στη διατριβή²³⁴ περιλαμβάνονται οι μεταφράσεις ορισμένων εκ των *Carmina*, συγκεκριμένα των 1.1, 1.2, 1.3, 1.5, 1.22, 2.1, 2.16, 2.19, 3.9, 4.2 και 4.3., οι οποίες συνοδεύονται και από το

²³⁰ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον σύνδεσμο: https://books.google.gr/books?id=bXMvvcu_rzW8C&pg=RA1-PA4&dq=βενιτος+παρδων&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewjJteDIze7vAhUDHewKHfycCdAQ6AEwAHoECAAAQAg#v=onepage&q=βενιτος%20παρδων&f=false [τελευταία ανάκτηση: 08-04-2021].

²³¹ Pardo 1810, 4.

²³² Chaberlain 2020, 41-43.

²³³ Βλ. σ. 35, υποσημείωση 153.

²³⁴ Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ, ότι ο όρος «διατριβή» δεν ταυτίζεται με την κοινώς χρησιμοποιούμενη σημερινή έννοια της (διδασκαρικής) διατριβής, αλλά συνδέεται περισσότερο με την έννοια της πραγματείας. Το γεγονός ότι ο Pardo περιλαμβάνει μόνο την ελληνική μετάφραση συνοδευόμενη από το λατινικό κείμενο, μας ωθεί στο να σκεφτούμε ότι με τον συγκεκριμένο όρο εννοεί την ενασχόληση με κάτι. Επίσης, εάν επρόκειτο για διδακτορική διατριβή, θα περιλαμβάνονταν κι άλλα στοιχεία, όπως π.χ. η αναγραφή του Πανεπιστημίου στο οποίο έλαβε χώρα, οι εξεταστές Καθηγητές κ.ά.

λατινικό κείμενο, χωρίς να γίνεται αναφορά στην έκδοση που χρησιμοποιείται. Επιπλέον, να σημειώσουμε ότι ο μεταφραστής δεν επιλέγει να γράψει πρόλογο, από όπου θα μπορούσαμε πιθανώς να ανιχνεύσουμε στοιχεία για τον ίδιο, αλλά και για τους στόχους και το αναγνωστικό κοινό της μετάφρασης, τους λόγους που επέλεξε να μεταφράσει τα συγκεκριμένα έργα του Ορατίου, καθώς και τις τεχνικές που ακολούθησε κατά τη μεταφραστική διαδικασία. Από το βιβλίο απουσιάζουν και η εισαγωγή, αλλά και κάποιες σημειώσεις που ίσως να επεξηγούσαν ή και να ερμήνευαν κάποια σημεία της μετάφρασης. Τα μοναδικά στοιχεία που διαθέτουμε, εκτός του λατινικού κειμένου και των μεταφράσεων, είναι τα ονόματα ορισμένων λογίων στους οποίους φαίνεται να αφιερώνει ο Pardo τη διατριβή του:

ΤΟΙΣ ΛΟΓΙΟΙΣ ΑΝΔΡΑΣΙ, ΦΡΕΔΕΡΙΚΩΙ ΑΥΓΟΥΣΤΩΙ ΒΟΛΦΙΩΙ²³⁵ ΤΩΙ ΔΥΝΑΜΕΙ ΚΡΙΤΙΚΗΙ ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΕΙ ΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΡΩΜΑΙΩΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΠΡΟΕΧΟΝΤΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ²³⁶

ΚΑΙ ΚΑΡΟΛΩΙ ΒΟΙΤΙΓΕΡΩΙ²³⁷ ΤΩΙ ΕΠΙ ΠΟΛΥΜΑΘΕΙΑΙ ΚΑΙ ΤΗΙ ΑΓΧΙΝΟΙΑΙ ΕΝ ΕΞΕΤΑΣΕΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΤΑΧΗ ΔΕΛΟΞΑΣΜΕΝΩΙ²³⁸

ΚΑΙ ΕΝΡΙΚΩΙ ΚΟΙΛΗΡΩΙ²³⁹ ΤΩΙ ΠΡΟΣ ΠΟΙΚΙΛΗΝ ΠΑΙΔΕΥΣΙΝ ΚΑΙ ΤΗ ΔΕΙΝΟΤΗΤΑ ΕΝ ΕΡΕΥΝΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΣΕΙ ΤΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΤΗΤΟΣ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΠΑΝΥ ΕΥΔΟΚΙΜΩΙ²⁴⁰

ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΙΟΝ ΩΣ ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ ΤΙ ΤΗΣ ΕΑΥΤΟΥ ΦΙΛΙΑΣ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΠΡΟΣΗΝΕΓΚΕ ΚΑΙ ΑΣΜΕΝΩΣ ΑΝΕΘΗΚΕ ΒΕΝΙΤΟΣ Ο ΠΑΡΔΩΝ²⁴¹.

Αμέσως μετά, χωρίς κάποια επεξήγηση, ή ορισμένα στοιχεία για τα έργα και τις υποθέσεις τους, ξεκινούν οι μεταφράσεις των *Carmina* σε έμμετρο λόγο. Όσον αφορά το μέτρο, ο Pardo διατηρεί ακριβώς το ίδιο μέτρο που χρησιμοποιεί ο Οράτιος, δηλαδή τον ασκκληπιάδειο ελάσσονα, με τον ίδιο αριθμό συλλαβών. Πρόκειται, δηλαδή, για στίχο γραμμένο σε 12 συλλαβές με την εξής μορφή: χχ, -υυ-//-υυ-, υχ. Η γλώσσα της μετάφρασης

---

²³⁵ Πρόκειται για τον Friedrich August Wolf, τον Γερμανό σπουδαίο κλασικό φιλόλογο, γνωστό για τη θεωρία που ανέπτυξε σχετικά με την προέλευση των ομηρικών επών. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Wolf, βλ. Markner-Veltri 1999.

²³⁶ Pardo 1810,3.

²³⁷ Το όνομά του είναι Karl August Böttiger, Γερμανός κλασικιστής και αρχαιολόγος και διευθυντής του μουσείου της Δρέσδης. Πέραν των αξιολογών εργασιών του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, δημοσίευσε και την εργασία του με τίτλο: *Sabina, Morgenscenen im Putzzimmer einer Römerin*, Leipzig 1805, όπου περιγράφεται η ζωή και τα ήθη των Ρωμαίων, συνιστώντας στην καλύτερη κατανόηση και εκτίμηση των Λατίνων κλασικών, βλ. Thimm 1866, 57.

²³⁸ Pardo 1810,3.

²³⁹ Δηλαδή τον Henrich Koehler. Δυστυχώς για τον συγκεκριμένο δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε κάποιες πληροφορίες. Εικάζουμε ότι πρόκειται για τον καθηγητή Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, βλ.: https://www.histvv.uzh.ch/dozenten/koller_wh.html, [τελευταία ανάκτηση: 29-06-2021].

²⁴⁰ Pardo 1810,4.

²⁴¹ Pardo 1810,4.

είναι η αρχαία ελληνική, εμπλουτισμένη με ομηρικούς διαλεκτικούς τύπους. Το γεγονός ότι το βιβλίο αφιερώνεται σε τρεις λόγιους φιλέλληνες κλασικιστές, αλλά και λαμβάνοντας υπόψιν μας την ιδιότητα του Pardo ως μέλους ενός κύκλου κλασικιστών, μας ωθεί να στο να υποθέσουμε ότι με το έργο του αυτό ο Pardo απευθύνεται σε ένα αναγνωστικό κοινό άρτια πεπαιδευμένο στη λατινική και ελληνική γραμματεία.

A. Η μετάφραση του *Carmen* 1.1

Ο τίτλος που φέρει η μετάφραση είναι: *ΩΙΔΗ Α. ΒΙΒΛΙΟΥ Α. ΕΙΣ ΜΑΙΚΗΝΑΤΑ*²⁴². Το γεγονός ότι πρόκειται για μία μετάφραση που δεν ακολουθεί πιστά το λατινικό κείμενο, μολονότι παρατίθεται μαζί με την ελληνική μετάφραση, γίνεται φανερό από τον πρώτο κίόλας στίχο (στ.1): «Maecenas **atavis edite regibus**», ο οποίος αποδίδεται: «*Μαικίνας, γενεᾶς κοιρανικᾶς ἐὼν*»²⁴³. Ο Pardo δεν μεταφράζει πιστά τους λατινικούς όρους, δίνοντας έμφαση στη μεταφορά του νοήματος και όχι στην κατά λέξη μετάφραση. Συγκεκριμένα, η φράση «atavis edite regibus», της οποίας η μετάφραση είναι: «εσύ που κατάγεις από βασιλικούς προγόνους»²⁴⁴, αποδίδεται ως: «*γενεᾶς κοιρανικᾶς*»²⁴⁵. Ωστόσο, παρατηρούμε ότι ακολουθεί τον Οράτιο όσον αφορά τη συντακτική λειτουργία των όρων, καθώς τη διατηρεί και στο μετάφρασμά του (π.χ. μεταφράζει την αφαιρετική της καταγωγής «atavis με μία γενική της καταγωγής «γενεᾶς»).

Ενδιαφέρον προκαλεί η απόδοση της φράσης του στίχου 5: «**palmaque nobilis**» ως: «*Ζαλωτόν τ' ἄεθλον*»²⁴⁶. Ο λατινικός όρος «nobilis» δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία²⁴⁷, αλλά με τον όρο «ζαλωτόν» ένα επίθετο δωρικής διαλέκτου το οποίο μάλιστα απαντά στον *Όλυμπιονικο* του Πινδάρου²⁴⁸. Στους συγκεκριμένους στίχους ο Οράτιος, αναφερόμενος στους Ολυμπιακούς αγώνες, φαίνεται να έχει επηρεαστεί από τον Πίνδαρο και τους Ολυμπιονικούς που συνέθεσε προς τιμήν των νικητών των συγκεκριμένων αγώνων²⁴⁹. Πιθανώς ο μεταφραστής μας είχε μελετήσει εις βάθος τόσο το κείμενο του Ορατίου, όσο και τα έργα του Πινδάρου, και χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο επίθετο να θέλησε να διατηρήσει την πινδαρική επιρροή της ωδής του Ορατίου στο μετάφρασμά του. Επιπλέον, ο όρος του λατινικού κειμένου «palma» δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία

---

²⁴² Pardo 1810, 6-11

²⁴³ Pardo 1810, 6.

²⁴⁴ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 64.

²⁴⁵ Βλ. *LSJ*, σ. 970, s.v. «κοιρανέω»: «είμαι αρχηγός, βασιλιάς, ηγεμόνας», ποιητικό ρήμα που απαντά στον Όμηρο.

²⁴⁶ Pardo 1810, 6.

²⁴⁷ Βλ. *OLD*, σ. 1182-1183, s.v. «nobilis», σημασία 1: «γνωστός», σημασία 2: «φημισμένος».

²⁴⁸ Βλ. Montanari, σ. 926, s.v. «ζηλωτός»: «αξιοζήλευτος», όρος που απαντά στον Πίνδαρο *Όλυμπιονικός* 7.6.

²⁴⁹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 66.

που είναι ο φοίνικας²⁵⁰, αλλά με τον όρο «*ἄεθλον*», δηλαδή το βραβείο²⁵¹. Τα φοινικόκλαδα αποτέλεσαν το πρώτο έπαθλο για τους Ρωμαίους νικητές στους πρώτους *Ludi Romani*²⁵². Φαίνεται ο μεταφραστής να επιλέγει έναν πιο γενικό όρο, ενδεχομένως για να μην κουράσει τους λόγιους αναγνώστες του με λεπτομέριες για τη φύση του επάθλου, καθώς κάτι τέτοιο θα τους ήταν ήδη γνωστό.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η απόδοση του στίχου 7: «*si mobilium turba Quiritium*» ως: «*ἄστατος εὗτ' ὄχλος*»²⁵³. Η μετάφραση του συγκεκριμένου στίχου είναι: «Αυτός ευχαριστιέται, αν το πλήθος των ευμετάβωλων Ρωμαίων συναγωνίζεται να τον υψώσει στα τριπλά αξιώματα»²⁵⁴. Πρώτον, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι παραλείπεται ο όρος «*Quiritium*» στην μετάφραση του Pardo. Πιθανώς, να μην επιθυμεί να εξηγήσει σε ποιον ἄστατο ὄχλο αναφέρεται, διότι κάτι τέτοιο είναι ήδη γνωστό στο λόγιο αναγνωστικό του κοινό, επομένως φρόντισε να μην το κουράσει με περιττά επεξηγηματικά σχόλια. Στο συγκεκριμένο στίχο, ο Οράτιος αναφέρεται στους Ρωμαίους οι οποίοι άλλαζαν συνεχώς την εύνειά τους εξαιτίας των δωροδοκιών, δηλώνοντας την απέχθειά του προς τα πολιτικά πράγματα²⁵⁵. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε, ότι ο μεταφραστής μας διατηρεί τη διάθεση του Οράτιου, καθώς αποδίδει πιστά τον χαρακτηρισμό «*mobilium turba*» ως «*ἄστατος ὄχλος*».

Η φράση του στίχου 15: «*Luctantem Icaris fluctibus Africum*» μεταφράζεται από τον Pardo: «*Ῥόχθοις Ἰκαρίοις μαρνάμενον Λίβα*»²⁵⁶. Ο λατινικός όρος «*fluctibus*» δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία που είναι τα κύματα της θάλασσας²⁵⁷, αλλά με τη λέξη «*Ῥόχθοις*» που έχει τη σημασία του μουγκρητού που ακούγεται από τη θάλασσα²⁵⁸. Το Ικάριο πέλαγος έχει λάβει το όνομά του από τον Ίκαρο, εξαιτίας του πνιγμού του σε αυτό. Επομένως, πρόκειται για ένα ελληνικό πέλαγος το οποίο έχει αρνητικές συνδηλώσεις, καθώς παραπέμπει στον πνιγμό του Ικάρου²⁵⁹. Ο Pardo φαίνεται να αντικαθιστά στο μετάφρασμά του τα κύματα της θάλασσας «*fluctibus*» με τα μουγκρητά της «*Ῥόχθοις*». Ενδεχομένως να επιδιώκει να φέρει στο νου των αναγνωστών του τη θλιβερή ιστορία που κρύβει το όνομα του Ικάρου πέλαγος, διατηρώντας με αυτόν τον τρόπο την αρνητική συνδήλωσή του, καθώς προβάλλει μία εικόνα τρομακτική με τη θάλασσα να βγάζει φοβερούς ήχους. Επιπλέον, θα μπορούσαμε να

²⁵⁰ Βλ. *OLD*, σ. 1286, s.v. «*palma*», σημασία 5: «ο φοίνικας που κέρδιζαν σε συγκεκριμένο αγώνα».

²⁵¹ Βλ. Montanari, σ. 81, s.v. «*ἄεθλον*»: «βραβείο, αναταμοιβή».

²⁵² Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 67.

²⁵³ Pardo 1810, 6.

²⁵⁴ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 64.

²⁵⁵ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 67.

²⁵⁶ Pardo 1810, 8.

²⁵⁷ Βλ. *OLD*, σ. 715, s.v. «*fluctus*», σημασία 1 «το κύμα, το νερό της θάλασσας».

²⁵⁸ Βλ. Montanari, σ. 1897, s.v. «*Ῥόχθος*»: «το μουγκρητό της θάλασσας».

²⁵⁹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 68.

σκεφτούμε ότι ο μεταφραστής μας δημιουργεί και ένα δικό του σχήμα λόγου, μία παρήχηση με την επανάληψη του γράμματος ρ (*Ρόχθοις, Ίκαρίοις, μαρνάμενον*) που φαίνεται να συνηγορεί στην ηχητική εικόνα της θάλασσας που μουγγρίζει.

Λίγο παρακάτω, οι στίχοι 21- 22: «nunc viridi membra sub arbuto | stratus, nunc ad aquae **lene** caput sacrae.» μεταφράζονται από τον Pardo: «*Δρυμῶ πὰρ χλοερῶ ἢ ῥα δέμας χυθείς, | Ἦ παγᾶ πρὸς ἄβρᾶ ὕδατος ἱεροῦ.*»²⁶⁰. Η λέξη «δρυμός» χρησιμοποιείται για να αποδώσει τη λατινική «arbuto» της οποίας η ακριβής σημασία είναι κουμαριά²⁶¹. Ο μεταφραστής, δηλαδή, επιλέγει να χρησιμοποιήσει τον όρο «*Δρυμῶ*» του οποίου η σημασία είναι το δάσος γενικά και όχι κάποιο συγκεκριμένο φυτό²⁶². Επιπλέον, η λέξη πηγή: «caput»: «*παγᾶ*» αποτελεί έναν όρο με ποιητολογικές συνδηλώσεις, καθώς συμβολίζει την ποιητική έμπνευση²⁶³. Μπορούμε να παρατηρήσουμε μάλιστα ότι η πηγή προσδιορίζεται από το επίθετο «*ἄβρᾶ*»²⁶⁴, που σημαίνει λεπτεπίλεπτη και αποτελεί την απόδοση του λατινικού όρου «lene». Ο όρος λεπτεπίλεπτος θα μπορούσε να παραπέμπει στον Καλλίμαχο και την «*λεπταλέην Μοῦσαν*» από τον οποίο επηρεάστηκαν οι Ρωμαίοι ποιητές και φυσικά ο Οράτιος. Επομένως, αποδίδοντας στην πηγή έμπνευσης του ποιητή τον χαρακτηρισμό «*ἄβρᾶ*», πιθανώς ο Pardo επιδιώκει να προβάλλει το γεγονός ότι ο Οράτιος τάσσεται υπέρ του καλλιμαχισμού, που πρεσβεύει τα μικρά, χωρίς φορτικά στολίδια ποιήματα²⁶⁵.

Ο Pardo αποδίδει τη φράση του στίχου 30: «**gelidum** nemus» ως: «Ἄλσος **σκιαρόν**»²⁶⁶. Ο όρος «gelidum» δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία, δηλαδή παγωμένο²⁶⁷, αλλά με τον όρο «σκιαρόν»²⁶⁸. Σύμφωνα με τον Καλλίμαχο, ο ποιητής συνθέτει τα έργα του σε ένα δάσος δροσερό και όχι παγωμένο, μακριά από τους θορύβους του όχλου (locus amoenus). Στο συγκεκριμένο στίχο καθίσταται φανερό, ότι ο Οράτιος μοιάζει να εμφορείται από τις καλλιμαχικές ιδέες περί ποίησης²⁶⁹. Επομένως, ο Pardo αποδίδει εύστοχα στο μετάφρασμά του ακόμη και τη λεπτομέρεια του δροσερού, σκιερού και όχι παγωμένου τόπου (locus amoenus) στον οποίο καταφεύγει ο ποιητής κατά το καλλιμαχικό ιδεώδες, επιχειρώντας, ενδεχομένως, να τονίσει τον καλλιμαχισμό που διαπνέει το έργο του Ορατίου.

---

²⁶⁰ Pardo 1810, 8.

²⁶¹ Βλ. OLD, σ. 161, s.v. «arbutus»: «κουμαριά».

²⁶² Βλ. Montanari, σ. 594, s.v. «δρυμός»: «δάσος».

²⁶³ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015,69.

²⁶⁴ Βλ. Montanari, σ.50, s.v. «ἄβρός»: «λεπτεπίλεπτος» και απαντά στη Σαπφώ 44.7.

²⁶⁵ Για τον καλλιμαχισμό και την επιρροή του στους Ρωμαίους ποιητές, βλ. Hunter 2012.

²⁶⁶ Pardo 1810, 10.

²⁶⁷ Βλ. OLD, σ.755, s.v. «gelidus» σημασία 1 «κρύος, παγωμένος».

²⁶⁸ Βλ. Montanari, σ. 1939, s.v. «σκιαρός», βλ. σ. 1940, s.v. «σκιαρός»: «πλούσιος σε σκιά».

²⁶⁹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 70.

Τέλος, μπορούμε να προβούμε σε μία παρατήρηση που αφορά ολόκληρη τη μετάφραση του *Carmen* 1.1 από τον Pardo. Ο μεταφραστής μας επιλέγει όρους της ιωνικής και δωρικής διαλέκτου, όπως για παράδειγμα την ιωνική μετοχή «ἐὼν», τον δωρικό τύπο «ζαλωτός»²⁷⁰, καθώς και άλλους. Επιπλέον, οι λέξεις που συναντάμε στη μετάφραση του Pardo απαντούν σε έργα Ελλήνων λυρικών ποιητών. Για παράδειγμα, η λέξη «κύλικας»²⁷¹, την οποία συναντάμε στην Σαπφώ 2.14, στον Αλκαίο, 346.5 και στον Βακχυλίδη 20b.7²⁷², καθώς και το επίθετο «ἄβρᾶ»²⁷³ που απαντά και στη Σαπφώ 44.7. Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Pardo, όντας φιλέλληνας και μέλος ενός κύκλου κλασικιστών φιλελλήνων, φαίνεται να έχει μελετήσει εις βάθος την ελληνική γλώσσα και γραμματεία. Τρέφοντας ο ίδιος μεγάλο ενθουσιασμό και ενδιαφέρον για την ελληνική γραμματεία, με τη χρήση των τύπων αυτών που παραπέμπουν κυρίως σε λυρικούς Έλληνες ποιητές, ενδεχομένως να επιχειρεί να προσδώσει στο έργο του το ύφος των σπουδαίων λυρικών ποιητών από τα έργα των οποίων επηρεάστηκαν οι αντίστοιχοι Ρωμαίοι λυρικοί, όπως φυσικά και ο Οράτιος.

B. Η μετάφραση του *Carmen* 1.5

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΩΙΑΗ Ε. ΒΙΒΛΟΥ Α ΕΙΣ ΠΥΡΡΑΝ*²⁷⁴. Η παρούσα μετάφραση, όπως επισημάναμε και πριν για την μετάφραση του *Carmen* 1.1, είναι γραμμένη σε έμμετρο λόγο, σε αρχαία ελληνική γλώσσα. Όπως ακριβώς και στην μετάφραση του *Carmen* 1.1, έτσι ακριβώς και εδώ ο Pardo διατηρεί το ίδιο μέτρο με τον Οράτιο, δηλαδή ασκληπιάδεια ωδή πέμπτη ή ασκληπιάδεια τεράστιχη στροφή (δύο ασκληπιάδειοι ελάσσονες, ένας φερεκράτειος και ένας γλυκόνειος), με την εξής μορφή : - - - υυ - || - υυ - υ x | - - - υυ - || - υυ - υ x | - - υ υ - - | - - υ υ - υ x.

Οι πρώτοι δύο στίχοι του λατινικού πρωτοτύπου (στ.1-2): «*Quis multa gracilis te puer in rosa |urget* » αποδίδονται: «*Τίς δ' ἄβρός σε λέχει ἐν ῥοδόεντι παῖς |πόλλ' ἤπειξεν*»²⁷⁵. Ο Pardo προβαίνει στην προσθήκη του όρου «λέχει»²⁷⁶, ενδεχομένως επιθυμώντας να γίνει πιο κατατοπιστικός, αλλά και να υπογραμμίσει το ερωτικό κλίμα των στίχων, με τους δύο εραστές να πλαγιάζουν στο γεμάτο τριαντάφυλλα κρεβάτι. Επιπλέον, το λατινικό ρήμα «urget» έχει τη

²⁷⁰ Pardo 1810, 6.

²⁷¹ Pardo 1810, 8.

²⁷² Βλ. Montanari, σ. 1219, s.v. «κύλιξ»: «κούπα για κρασί».

²⁷³ Pardo 1810, 8. Για τον όρο «ἄβρᾶ», βλ. υποσημ. 281.

²⁷⁴ Pardo 1810, 26-29.

²⁷⁵ Pardo 1810, 26.

²⁷⁶ Βλ. Montanari, σ. 1260, s.v. «λέχος»: «κρεβάτι».

σημασία της άσκησης πίεσης σε κάποιον²⁷⁷, την οποία φαίνεται να διατηρεί ο Pardo μεταφράζοντάς το «ἤπειξεν»²⁷⁸. Ωστόσο, η επιλογή ενός τέτοιου ρήματος το οποίο ενέχει μία αρνητική σημασία και δε συνάδει με την ερωτική εικόνα των δύο εραστών, πιθανώς να αποτελεί ερμηνεία του μεταφραστή. Ενδεχομένως, ο Pardo επιδιώκει να δώσει μία αρνητική εικόνα για τον αντίζηλο του Ορατίου, ο οποίος φαίνεται να βαραίνει, να πιέζει την αγαπημένη του. Ο χαρακτηρισμός του αντίζηλου εραστή ως «gracilis» μπορεί να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει τη λεπτεπίλεπτη και ίσως θηλυπρεπή φύση του²⁷⁹. Τη συγκεκριμένη εικόνα φαίνεται να αποδίδει πιστά και ο Pardo μεταφράζοντας τον όρο «gracilis» ως «ἀβρός», δηλαδή λεπτεπίλεπτος, θηλυπρεπής²⁸⁰. Επομένως, θα μπορούσαμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι ο μεταφραστής μας μέσω της προσθήκης και της επιλογής των συγκεκριμένων λεξιλογικών όρων στην απόδοση των δύο πρώτων στίχων, φαίνεται παράλληλα να ερμηνεύει το λατινικό κείμενο του Ορατίου.

Αξιοπρόσεκτη καθίσταται και η μετάφραση του Pardo των στίχων 5-6 του λατινικού κειμένου: «quotiens **fidem** | **mutatosque** deos flebit»: «*όσάκι στενεῖ | ψευδῆ πίστιν, ἀπηνεῖς τε θεοῦς*»²⁸¹. Ο όρος «fidem» μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «ψευδῆ πίστιν»²⁸². Ίσως, προσπαθεί να καταστήσει πιο σαφές το νόημα, δηλαδή ότι η Πύρρα πρόκειται να απατήσει τον εραστή της. Ακόμη, ο προσδιορισμός των θεών «mutatos deos»²⁸³, δηλαδή των θεών που αλλάζουν (γνώμη), μεταφέρεται στη μετάφραση με διαφορετική σημασία «ἀπηνεῖς τε θεοῦς», δηλαδή οι θεοί χαρακτηρίζονται άσπλαχνοι²⁸⁴. Στους συγκεκριμένους στίχους, πιθανώς ο Οράτιος να κάνει λόγο για τους θεούς του έρωτα, στους οποίους οι εραστές ορκίζονται αγάπη και αφοσίωση στους συντρόφους τους²⁸⁵. Επομένως, ο μεταφραστής μας ίσως εδώ να προσθέτει το δικό του, προσωπικό σχόλιο για τον έρωτα, δηλώνοντας ότι η πίστη μεταξύ των δύο εραστών είναι ψεύτικη και οι θεοί του έρωτα άσπλαχνοι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μετάφραση των στίχων 10 και 11-12 του λατινικού κειμένου. Η φράση του στίχου 10: «semper **vacuam**», που αναφέρεται στην εικόνα που έχει σχηματίσει ο αγαπημένος της για την Πύρρα μεταφράζεται: «*αἰὲν σταθερὰν*»²⁸⁶. Το λατινικό

²⁷⁷ Βλ. OLD, σ. 2106, s.v. «urgeo» σημασία 1 «πιέζω, ασκώ σε κάποιον πίεση».

²⁷⁸ Βλ. Montanari, σ. 779, s.v. «έπειγω»: «πιέζω, βαραίνω».

²⁷⁹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

²⁸⁰ Βλ. Montanari, σ. 50, s.v. «ἀβρός»: «λεπτεπίλεπτος».

²⁸¹ Pardo 1810, 26.

²⁸² Για την μεταφραστική τεχνική του «ερμηνευτικού μεταφραστικού ζεύγους», βλ. Παππάς 2017, 84-93.

²⁸³ Βλ. OLD, σ. 1150-1151, s.v. «muto» σημασία 14 «αλλάζω διάθεση, συμπεριφορά».

²⁸⁴ Βλ. Montanari, σ. 281, s.v. «ἀπηνής»: «άσπλαχνος, σκληρός».

²⁸⁵ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

²⁸⁶ Pardo 1810, 26.

επίθετο «vacuam» έχει τη σημασία του ότι κάποιος είναι ελεύθερος από συναισθηματικές εμπλοκές²⁸⁷. Στη συγκεκριμένη ωδή είναι πιθανό ο Οράτιος να χρησιμοποιεί το επίθετο «vacuam» με τη σημασία κάποιου που είναι διαθέσιμος ερωτικά²⁸⁸. Ο Pardo αλλάζει τη σημασία του συγκεκριμένου όρου, καθώς αποδίδεται «σταθεράν», ίσως προσπαθώντας να δώσει το νόημα του στίχου, δηλαδή σταθερή, πιστή στον αγαπημένο της. Την ίδια τακτική φαίνεται να ακολουθεί ο μεταφραστής μας και στην απόδοση της φράσης των στίχων 11- 12: «*aurae | fallacis*»: «*αὔραν / ἄστατον*»²⁸⁹. Πάλι η συγκεκριμένη φράση αναφέρεται στην Πύρρα, και συγκεκριμένα προσδιορίζει τον πραγματικό της χαρακτήρα, και κατά λέξη σημαίνει της απατηλής αύρας (εννοείται της αύρας της Πύρρας)²⁹⁰. Ο Pardo ωστόσο, δεν μεταφράζει με την ακριβή σημασία της λατινικής λέξης, αλλά την χαρακτηρίζει «ἄστατον», δηλαδή αυτή που δε μένει σταθερή, η ασταθής²⁹¹. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο μεταφραστής μας στον στίχο 10 χαρακτήρισε την Πύρρα, όπως φαίνεται στα μάτια του εραστή της «σταθεράν». Στους στίχους 11-12, όπου διαφαίνεται ο πραγματικός χαρακτήρας της Πύρρας, ο Pardo της αποδίδει τον προσδιορισμό «ἄστατον». Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργεί μία αντίθεση με ένα ζεύγος αντωνύμων «σταθεράν»- «ἄστατον». Παρατηρούμε λοιπόν ότι δημιουργεί ο ίδιος ένα σχήμα λόγου στο μετάφρασμά του, ώστε να δώσει ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στο ερμηνευτικό αποτέλεσμα που επιδιώκει να πετύχει. Μολονότι η μετάφραση συνοδεύεται από το λατινικό πρωτότυπο, αυτό δε μοιάζει να στέκεται εμπόδιο για τον Pardo να δημιουργήσει, όπως φαίνεται, ένα δικό του αυτόνομο ποιητικό έργο, προσδίδοντας σε αυτό τον δικό του προσωπικό τόνο.

Γ. Η μετάφραση του *Carmen 3.9*

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΩΔΗ Θ. ΒΙΒΛΙΟΥ Γ ΩΔΗ ΑΜΟΙΒΑΙΑ*²⁹². Ο μεταφραστής μας έχει διατηρήσει ακριβώς τον ίδιο αριθμό των στίχων και των στροφών του πρωτοτύπου. Πάλι ο Pardo διατηρεί το ίδιο μέτρο με τον Οράτιο, δηλαδή ασκληπιάδεια ωδή τρίτη ή ασκληπιάδειο δίστιχο (ένας γλυκόνειος – ένας ασκληπιάδειος ελάσσων), στην εξής μορφή : -- - υ υ – υ X
-- - υυ - || - υυ – υ x

²⁸⁷ Βλ. *OLD*, σ. 2002, s.v. «vacuus» σημασία 12 «ελεύθερος από συναισθηματικές εμπλοκές».

²⁸⁸ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 118.

²⁸⁹ Pardo 1810, 26.

²⁹⁰ Βλ. *OLD*, σ. 673, s.v «fallax» σημασία 1 «απατηλός».

²⁹¹ Βλ. Montanari, σ, 363, s.v. «ἄστατος: «αυτός που δε μένει σταθερός».

²⁹² Pardo 1810, 52-57.

Το γεγονός ότι παραμένει πιστός στη μορφή του πρωτοτύπου καταδεικνύεται από τις δύο κιάλας πρώτες στροφές. Αρκεί να παρατηρήσουμε την απόδοση των στίχων 1 και 5-6 του λατινικού κειμένου. Ο στίχος 1: «**Donec gratus eram tibi**» μεταφράζεται: «*Ὅκκ' ἦν σοι κεχαρισμένος*»²⁹³, και οι στίχοι 5-6: «**Donec non alia magis |arsisti**»: «*Ὅκκ' ἦς μου σύγ' ἔρωμανῆς |μούνας*»²⁹⁴. Η συγκεκριμένη ωδή του Ορατίου εντάσσεται στην κατηγορία του *carmen amoebaeum* (ἀμοιβαῖον ἄσμα), στο οποίο διαλέγονται δύο παλιοί εραστές ο Οράτιος και η Λυδία. Στους παραπάνω στίχους, ο Οράτιος ακολουθώντας πιστά τις συμβάσεις της συγκεκριμένης κατηγορίας διαμορφώνει το λόγο της Λυδίας κατά παρόμοιο τρόπο με αυτόν του Ορατίου. Όπως παρατηρούμε, ο στίχος 1 στον οποίο μιλά ο Οράτιος ξεκινά με το χρονικό σύνδεσμο «Donec». Ο ίδιος σύνδεσμος είναι και η πρώτη λέξη του στίχου 5, όπου ξεκινά ο λόγος της Λυδίας²⁹⁵. Ο Pardo όχι μόνο αποδίδει την επανάληψη του χρονικού συνδέσμου που απαντά στο κείμενο του Ορατίου, «donec»: «Ὅκκ'», αλλά διαμορφώνει και την απόδοση του στίχου 5 με τέτοιο τρόπο, ώστε να μοιάζει με τον στίχο 1. Πιο συγκεκριμένα, προβαίνει στην προσθήκη της αντωνυμίας «μου», καθώς και του ρήματος «ἦς» κατ'αναλογία με τον στίχο 1 του λατινικού κειμένου «eram tibi» και την αντίστοιχη απόδοσή του «ἦν σοι». Δεδομένων των παραπάνω αλλαγών και προσπαθώντας να δημιουργήσει έναν ορθό συντακτικά λόγο, συνεχίζει τη μετάφραση των στίχων 5-6 χωρίς να μένει πιστός στις λέξεις, αλλά δίνοντας το νόημα του λατινικού έργου. Επομένως, η απόδοση τη φράσης των στίχων 5-6 «Donec non alia magis |arsisti» που κατά λέξη σημαίνει: «όσο δεν φλεγόσουν περισσότερο για άλλη»²⁹⁶, όπως παρατηρούμε, παραμένει πιστή μόνο στο νόημα. Ο Pardo, λοιπόν, δεν διατηρεί στο μετάφρασμά του απλώς τις συμβάσεις του αμοιβαίου άσματος που απαντούν στο έργο του Ορατίου, αλλά δημιουργεί ένα δικό του αμοιβαίο άσμα, κατασκευάζοντας δύο στίχους που ξεκινάνε με τις ίδιες ακριβώς λέξεις και έχουν την ίδια συντακτική δομή «Ὅκκ' ἦν σοι» - «Ὅκκ' ἦς μου».

Πιστός στο λατινικό κείμενο και στα χαρακτηριστικά του αμοιβαίου άσματος παραμένει ο Pardo και στην απόδοση των στίχων (12-13) και (15-16), που αποτελούν μέρος του λόγου του Ορατίου και της Λυδίας αντίστοιχα. Οι στίχοι 12-13: «**pro qua non metuum mori, | si parcent animae fata superstiti**» αποδίδονται ως: «*Ἄνθ' ἄς οὐχὶ φυγῶ θανεῖν, | Εἰ φείδεσθαι ἐνήν Κηρὶ σόας κόρας*»²⁹⁷ και οι στίχοι 15-16: «**pro quo bis patiar mori | si parcent puero fata superstiti**» αποδίδονται ως: «*Ἄνθ' οὐδ' δίς κ' ἔφερον θανεῖν, | Εἰ φείδεσθαι ἐνήν*

²⁹³ Pardo 1810, 52.

²⁹⁴ Pardo 1810, 52.

²⁹⁵ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 143 και 145.

²⁹⁶ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

²⁹⁷ Pardo 1810, 54.

Κηρή σόου νέου»²⁹⁸. Αυτό το οποίο θα μπορούσαμε να διακρίνουμε στην απόδοση των συγκεκριμένων στίχων, είναι η μεγάλη πιστότητα του Pardo στο λατινικό κείμενο. Ο Οράτιος διαμορφώνει το λόγο της Λυδίας (στ.15-16), χρησιμοποιώντας το ίδιο λεξιλόγιο με αυτό του λόγου του Ορατίου (στ. 12-13). Με ανάλογο τρόπο λειτουργεί και ο μεταφραστής μας, καθώς αποδίδει τους παραπάνω στίχους χρησιμοποιώντας μάλιστα και στην ελληνική μετάφραση κοινές λέξεις για να αποδώσει τους δύο λόγους (στ. 12-13 και 15-16).

Αναφερόμενοι και πάλι στους στίχους 13 και 16, μπορούμε να σημειώσουμε ακόμη μία παρατήρηση. Ο λατινικός όρος «*fata*» των στίχων 13 και 16, αποδίδεται ως: «*Κηρή*»²⁹⁹. Η Κήρα θεωρούταν η θεά του αναπόφευκτου πεπρωμένου, αλλά και του θανάτου³⁰⁰. Ο Pardo μεταφράζει τον λατινικό όρο «*fatum*», δηλαδή το πεπρωμένο, αλλά και το θάνατο³⁰¹, με το όνομα μίας θεάς, της οποίας η ιδιότητα σχετίζεται ακριβώς με τη μοίρα και το θάνατο. Με αυτόν τον τρόπο, φαίνεται ο Pardo να δημιουργεί μία μετωνυμία (Κήρα αντί θάνατος). Κάτι τέτοιο, πιθανώς να εντυπωσίαζε το αναγνωστικό κοινό του, το οποίο αποτελείται από ανθρώπους υψηλού μορφωτικού επιπέδου.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η μετάφραση του στίχου 6: «*neque erat Lydia post Chloen*» ως: «*οὐδὲ Χλόα λάμπε πρὸ Λυδίας*»³⁰². Κατά λέξη η μετάφραση είναι: «ούτε ήταν/βρισκόταν η Λυδία μετά τη Χλόη»³⁰³. Ο Pardo ίσως προσπαθεί να εξηγήσει το περιεχόμενο του στίχου, λέγοντας ότι δεν έλαμπε περισσότερο η Λυδία από τη Χλόη. Ταυτόχρονα, το ρήμα «*λάμπε*» έχει τη σημασία του φεγγοβολώ³⁰⁴, μία έννοια που συνάδει με το περιεχόμενο των στίχων 5-6, *Donec non alia magis |arsisti*», δηλαδή όσο δεν φλεγόσουν περισσότερο για άλλη³⁰⁵. Επιπλέον, στην ερωτική ποίηση ο έρωτας συνδέεται με τη φωτιά³⁰⁶, κάτι το οποίο καθιστά την επιλογή του συγκεκριμένου ρήματος ενδιαφέρουσα, καθώς φαίνεται να ενισχύει την εικόνα του ερωτευμένου που φλέγεται από έρωτα και η αγαπημένη του λάμπει στα μάτια του.

Το στίχο 14 του λατινικού κειμένου: «*Thurini Calais filius Ornyti*» ο Pardo αποδίδει ως εξής: «*Θουρίνου Καλαίς παῖς καλὸς Ὀρνύτου*»³⁰⁷. Η λέξη «*filius*» μεταφέρεται στο μετάφρασμα με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «*παῖς καλὸς*»³⁰⁸. Στο συγκεκριμένο

²⁹⁸ Pardo 1810, 54.

²⁹⁹ Pardo 1810, 54.

³⁰⁰ Βλ. Montanari, σ. 1153, s.v. «Κήρ»: «θεά του αναπόφευκτου πεπρωμένου, ή του θανάτου». Ο όρος απαντά στην *Ιλιάδα* 18.535, καθώς και στην *Ὀδύσεια* 11.171.

³⁰¹ Βλ. *OLD*, σ. 680, s.v. «*fatum*» σημασία 5 «το πεπρωμένο, η μοίρα» και σημασία 6 «ο θάνατος».

³⁰² Pardo 1810, 52.

³⁰³ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

³⁰⁴ Βλ. Montanari, σ. 1242, s.v. «*λάμπε*»: «φεγγοβολώ, εκπέμπω φως».

³⁰⁵ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

³⁰⁶ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 145.

³⁰⁷ Pardo 1810, 54.

³⁰⁸ Για τα ερμηνευτικά μεταφραστικά ζεύγη και τη λειτουργία τους, βλ. Παππάς 2017, 84-92 και 230-231.

στίχο, γίνεται λόγος εκ μέρους της Λυδίας για τον αγαπημένο της, ο οποίος παρουσιάζεται με επίσημο τρόπο, καταδεικνύοντας την υψηλή καταγωγή του³⁰⁹. Το επίθετο «καλός» που προσθέτει ο Pardo μπορεί να σημαίνει όμορφος, αλλά και ενάρετος³¹⁰. Ενδεχομένως, ο μεταφραστής να επιδιώκει με αυτόν τον τρόπο να συμπληρώσει το νόημα των στίχων, τονίζοντας ότι ο αγαπημένος της Λυδίας εκτός των υπόλοιπων θετικών του στοιχείων, τυγχάνει και ένας ευπαρουσίαστος, ή ενάρετος νεαρός.

Φτάνοντας προς το τέλος της μετάφρασης, αξίζει να αναφερθούμε σε ένα τελευταίο σημείο, που αφορά την απόδοση των στίχων 22- 23. Οι εν λόγω στίχοι: «et **improbo** | **iracundior Hadria**» αποδίδονται: «Και **πόντου** σοβαρότερος»³¹¹. Όπως γίνεται αντιληπτό, ο μεταφραστής αποδίδει τη συνεκφορά «improbo Hadria», της οποίας η κατά λέξη μετάφραση είναι: «από την αδίστακτη Αδριατική»³¹², παραλείποντας τη μετάφραση του επιθέτου «improbo»³¹³, και αντικαθιστώντας το συγκεκριμένο όνομα της Αδριατικής θαλάσσης με τον γενικό όρο πόντος. Η Αδριατική θάλασσα ήταν γνωστή για τις τρικυμίες της³¹⁴. Ωστόσο, ο μεταφραστής ίσως να μην επιθυμεί να κουράσει το αναγνωστικό του κοινό με τις επιπλέον αυτές πληροφορίες, επομένως επιλέγει να παραμείνει πιστός στο νόημα των στίχων, παραλείποντας χαρακτηρισμούς και ονόματα.

2. Οι μεταφράσεις των *Carmina* 1.1, 1.2 και 2.20 του Δημητρίου Γούναρη³¹⁵

Οι μεταφράσεις μας προέρχονται από το βιβλίο του Δημητρίου Γούναρη το 1874 με τίτλο:

*ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΩΙΔΑΙ ΤΙΝΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ
ΕΚ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΜΕΘΕΡΜΗΝΕΥΘΕΙΣΑΙ ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ
ΤΡΙΠΟΛΙΤΟΥ ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ, ΤΥΠΟΙΣ ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΙΑΣ «ΠΟΣΕΙΔΩΝ».*

Η μόνη πληροφορία που αντλούμε για τον μεταφραστή είναι η καταγωγή του: *ΤΡΙΠΟΛΙΤΟΥ*. Το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί τη δεύτερη έκδοση³¹⁶ και περιλαμβάνει τις μεταφράσεις των *Carmina* 1.1, 1.2, 1.3, 1.9, 1.18, 1.24, 1.37, 2.7, 2.20, 3.30 και 4.2. Πέραν των μεταφράσεων, το βιβλίο απαρτίζεται από εισαγωγή με τίτλο: *ΠΕΡΙ ΟΡΑΤΙΟΥ*, όπου

³⁰⁹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 146.

³¹⁰ Βλ. Montanari, σ. 1056, s.v. «καλός»: α «όμορφος», β «ενάρετος».

³¹¹ Pardo 1810, 56.

³¹² Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

³¹³ Βλ. *OLD*, σ. 852, s.v. «improbus» σημασία 4 «ανήθικος, αδίστακτος».

³¹⁴ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 148.

³¹⁵ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Ανέμη», στον σύνδεσμο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/7/6/metad> [τελευταία επίσκεψη: 08-04-2021].

³¹⁶ Η πρώτη έκδοση του βιβλίου η οποία δημοσιεύτηκε το 1872 δεν έχει εντοπιστεί ούτε σε ψηφιακή, ούτε σε έντυπη μορφή, βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/63> [τελευταία ανάκτηση: 24-03-2021].

γίνεται λόγος για τη ζωή και τα έργα του ποιητή³¹⁷. Ο Γούναρης, πριν να παραθέσει τη μετάφραση των ορατιανών έργων, τοποθετεί σε καθεμία από αυτές μία σύντομη εισαγωγή, ενώ σε υποσημειώσεις συμπεριλαμβάνει σχόλια πραγματολογικού κυρίως περιεχομένου³¹⁸. Οι μεταφράσεις, οι οποίες χρονολογούνται το 1872, δε συνοδεύονται από το λατινικό κείμενο, ούτε γίνεται κάποια μνεία στην έκδοση που ακολούθησε ο μεταφραστής, μολονότι ο στόχος του παρόντος βιβλίου είναι εκπαιδευτικός³¹⁹. Επιπλέον, ο Γούναρης δεν παραθέτει ούτε πληροφορίες για τον ίδιο, ούτε παρατηρήσεις που να αφορούν τις μεταφραστικές τεχνικές που ακολούθησε κατά τη διαδικασία της μετάφρασης. Ο έμμετρος λόγος του Ορατίου μεταφέρεται σε πεζό, γραμμένο σε καθαρεύουσα ελληνική γλώσσα³²⁰.

A. Η μετάφραση του *Carmen* 1.1

Η μετάφραση τιτλοφορείται ως: *KOÏNTOY OPATIOY ΦΛΑΚΚΟΥ ΩΙΔΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ Α΄. ΩΙΔΗ Ι. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΑΙΚΗΝΑΝ*³²¹. Προτού ξεκινήσει τη μετάφραση, ο Γούναρης σε μία πολύ σύντομη εισαγωγή πληροφορεί τους αναγνώστες ότι πρόκειται για ένα ποίημα, στο οποίο γίνεται λόγος για την ποιητική δραστηριότητα του Ορατίου, καθώς και την αξίωσή του να ονομασθεί λυρικός ποιητής³²².

Η πιστότητα του Γούναρη στο ορατιανό κείμενο καθίσταται φανερή στην περίπτωση της μετάφρασης της φράσης του στίχου 30: «*gelidum nemus*»: «*τὸ κρυερὸν ἄλσος*»³²³. Ο συγκεκριμένος στίχος παραπέμπει στο καλλιμαχικό ιδεώδες το οποίο ακολουθεί ο Οράτιος. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στο δροσερό και όχι παγωμένο δάσος, στο οποίο ο ποιητής συνθέτει τα ποιήματά του μακριά από το θόρυβο του όχλου³²⁴. Σε αντίθεση με την απόδοση του Pardo ως «*Ἄλσος σκιαρὸν*»³²⁵, ο μεταφραστής μας παραμένει πιστός στο πρωτότυπο και αποδίδει τον όρο «*gelidum*» με την ακριβή του σημασία «*κρυερὸν*»³²⁶.

³¹⁷ Γούναρης 1874, α-δ.

³¹⁸ Γούναρης 1874, 1-42.

³¹⁹ Ἡδη ἀπὸ τὸ 1836 ὁ Οράτιος ἀποτελεῖ διδακτέα σχολικὴ ὕλη τῆς Γ΄ καὶ Δ΄ τάξης τοῦ Γυμνασίου. Συγκεκριμένα, τὸ 1884 στὴν Δ΄ τάξη τοῦ Γυμνασίου, ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Οράτιου διδάσκονται τὰ *Carmina* 1.1, 1.2, 1.3, 1.10, 1.11, 1.15, 1.16, 1.22, 1.37, 2.7, 2.13, 2.15, 3.1, 3.2, 3.3, 3.8, 4.2, 4.5 καὶ 4.12. Ἐπομένως, κάποιες ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ Γούναρη φαίνεται νὰ συμπίπτουν με τὸ curriculum τοῦ 1884, βλ. Ζιώγα 2015, 27-31.

³²⁰ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/61> [τελευταία ἀνάκτηση: 24-03-2021].

³²¹ Γούναρης 1874, 1-5.

³²² Γούναρης 1874, 1: «*Τὸ ποίημα τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν ποιητικὴν τοῦ Ὁρατίου ἐνέργειαν. Λέγει δ' ἐν αὐτῷ ὁ ποιητὴς ὅτι ἄλλοι ἄλλα ἀσπάζονται ἐν τῷ βίῳ, ἐγὼ δ' εὐχαριστοῦμαι μόνον νὰ ὀνομασθῶ λυρικὸς ποιητὴς*».

³²³ Γούναρης 1874, 4.

³²⁴ Μιχαλόπουλος Α. καὶ Μιχαλόπουλος Χ. 2015,70.

³²⁵ Βλ. σ. 52.

³²⁶ Βλ. *OLD*, σ. 755, s.v. «*gelidus*» σημασία 1 «*κρύος, παγωμένος*».

Τη φράση του στίχου 18 του λατινικού πρωτοτύπου: «**indocilis** pauperiem pati» ο Γούναρης μεταφράζει: «**ἄπειρος ὦν** νὰ ὑπομένη πενίαν»³²⁷. Ὅπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, ο Γούναρης προχωρά στην προσθήκη της μετοχής «ὦν» η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο. Πιθανώς, η προσθήκη αυτή να συνεισφέρει στην επιδίωξή του να δημιουργήσει έναν σωστά δομημένο συντακτικά ελληνικό λόγο, εφόσον μάλιστα οι στόχοι της μετάφρασης είναι εκπαιδευτικοί. Επίσης, ο στίχος 22: «nunc ad aquae Iene caput sacrae» μεταφράζεται : «νῦν δὲ παρὰ πηγὴν ἡρέμα **ῥέοντος** ἱεροῦ ὕδατος»³²⁸. Ο μεταφραστής μας προσθέτει και πάλι μία μετοχή «ῥέοντος» η οποία δεν απαντά στο λατινικό κείμενο. Πέραν του ορθού συντακτικού λόγου, η συγκεκριμένη προσθήκη ίσως να στοχεύει στο να εξηγήσει και να καταστήσει σαφέστερο το περιεχόμενο του λατινικού στίχου.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η μετάφραση του στίχου 36: «quodsi me lyricis vatibus iseres»: «Ἐὰν δὲ (**σὺ ὦ Μαικήνα**) μὲ ἐγκατατάξῃς εἰς τοὺς λυρικοὺς ποιητὰς»³²⁹. Στη συγκεκριμένη ωδή του Ορατίου, η οποία είναι αφιερωμένη στον Μαικήνα, ο Οράτιος του αφιερώνει 2 δίστιχα στην αρχή, καθώς και ένα στο τέλος δημιουργώντας μία κυκλική σύνθεση³³⁰. Ο Γούναρης, στην παραπάνω απόδοση προχωρά στην προσθήκη της επίκλησης στον Μαικήνα, «(σὺ ὦ Μαικήνα)», την οποία μάλιστα τοποθετεί εντός παρενθέσεων, κάτι που καθιστά σαφές ότι πρόκειται για δικό του συμπλήρωμα. Πρόκειται για μία προσθήκη ανάλυσης του λόγου³³¹, η οποία ενδεχομένως να στοχεύει στην ερμηνεία του λατινικού έργου, καθώς καταδεικνύει σε ποιόν απευθύνεται ο ποιητής στο συγκεκριμένο στίχο, κάτι το οποίο δεν καθίσταται φανερό στο πρωτότυπο έργο. Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι με τη συγκεκριμένη προσθήκη του ονόματος του Μαικήνα, ο Γούναρης όχι μόνο διατηρεί την κυκλική σύνθεση του ορατιανού κειμένου, αλλά προσπαθεί να την καταστήσει ακόμη πιο φανερή στους αναγνώστες του.

B. Η μετάφραση του *Carmen* 1.2

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΩΙΔΗ ΙΙ. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ*³³². Ὅπως είθισται σε κάθε μετάφραση του βιβλίου του Γούναρη, έτσι και στη μετάφραση του *Carmen* 1.2

---

³²⁷ Γούναρης 1874,3.

³²⁸ Γούναρης 1874,3.

³²⁹ Γούναρης 1874, 4-5.

³³⁰ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015,61.

³³¹ Για τη συγκεκριμένη μεταφραστική τεχνική και τη λειτουργία της, βλ. Παππάς 2017, 61-62.

³³² Γούναρης 1874, 6-11.

παρατίθεται αρχικά μία σύντομη εισαγωγή. Η συγκεκριμένη πληροφορεί τους αναγνώστες για τους λόγους και το σκοπό που γράφτηκε η παρούσα ωδή από τον Οράτιο³³³.

Η φράση των στίχων 2-3: «*tubente |dextera*» αποδίδεται από τον Γούναρη: «*έρυθρᾶ δεξιᾶ*»³³⁴. Ο λατινικός όρος «*dextera*»³³⁵, που έχει τη σημασία του δεξιού χεριού αποδίδεται με την ισοδύναμη ελληνική λέξη «δεξιᾶ», η οποία και πάλι μπορεί να ερμηνευτεί ως το δεξί χέρι³³⁶. Παρά το γεγονός ότι ο Γούναρης προβαίνει σε μία ακριβέστατη απόδοση του συγκεκριμένου λατινικού όρου, άποψή μας είναι ότι στο συγκεκριμένο σημείο η προσθήκη της λέξης «*χειρί*» θα συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση του στίχου. Αντιθέτως στην απόδοση του στίχου 51, προς διευκόλυνση του νοήματος προβαίνει σε μία επεξηγηματική προσθήκη³³⁷. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο στίχος 51: «*neu sinas Medos equitare inultos*» αποδίδεται: «*και μη συγχωρῆς ἀτιμωρήτους τοὺς Μήδους νὰ διελαύνωσι διὰ τῶν ἡμετέρων χωρῶν*»³³⁸. Ο Γούναρης με την προσθήκη μίας ολόκληρης φράσης: «*διὰ τῶν ἡμετέρων χωρῶν*» προσπαθεί ίσως να διαλευκάνει το νόημα του στίχου, προσδιορίζοντας από που ακριβώς διέρχονταν οι Μήδοι.

Η διάθεση του Γούναρη να παραμείνει πιστός στη μετάφραση των λατινικών όρων γίνεται φανερή και στην απόδοση της φράσης του στίχου 27: «*virgines sanctae*», η οποία αποδίδεται: «*αἱ ἀγναὶ Παρθένοι*»³³⁹. Στο συγκεκριμένο στίχο γίνεται λόγος για τις Εστιάδες παρθένες, οι οποίες φρόντιζαν να παραμείνει αναμμένη η φωτιά που έκαιγε στο ναό της Εστίας³⁴⁰. Ο μεταφραστής προτιμά να αποδώσει κατά λέξη τη συγκεκριμένη φράση και δεν επιχειρεί να ερμηνεύσει (π.χ. μεταφράζοντας με τη λέξη «Εστιάδες»).

Η συγκεκριμένη πολιτική ωδή αποτελεί ταυτόχρονα και έναν κλητικό ύμνο, αλλά και παιάνα, καθώς καλεί τους θεούς να σώσουν τη Ρώμη από τις φοβερές καταστροφές, από τις οποίες απειλείται με κίνδυνο να αφανιστεί. Τα στοιχεία του κλητικού ύμνου, όπως για παράδειγμα η επανάληψη της προσωπικής αντωνυμίας του β' προσώπου (*Du Stil*), είναι φανερά στο λατινικό πρωτότυπο³⁴¹. Ο μεταφραστής μας όμως φροντίζει να καταδείξει ακόμη πιο πολύ το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ωδή αποτελεί ταυτόχρονα και κλητικό ύμνο,

³³³ Γούναρης 1874, 6: «*Ἡ ὦδὴ αὕτῃ ἐγράφη ὅτε μεγάλη πλημμύρα ἔγινε τοῦ ποταμοῦ Τιβέρεως, καὶ μεγάλοι κεραυνοὶ ἔπεσον, ἀποδιδόντων τὸν λόγον τῶν πολιτῶν εἰς τὴν Νέμεσιν τῶν θεῶν. Ὁ Ὀράτιος λοιπὸν διδάσκει διὰ τῆς ὦδης ταύτης τίνι τρόπῳ δύνανται νὰ ἀπαλλαγῶσι τοῦ κακοῦ τούτου*».

³³⁴ Γούναρης 1874, 6.

³³⁵ Βλ. *OLD*, σ. 535, s.v. «*dexter*» «το δεξί χέρι».

³³⁶ Βλ. Montanari, σ. 508, s.v. «*δεξιός*»: «δεξί χέρι».

³³⁷ Για την μεταφραστική τεχνική της «επεξηγηματικής προσθήκης», βλ. Παππάς 2017, 53-56.

³³⁸ Γούναρης 1874, 11.

³³⁹ Γούναρης 1874, 8.

³⁴⁰ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 163.

³⁴¹ Βλ. Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 154-155.

προσθέτοντας σε πολλά σημεία της μετάφρασης υμνολογικά στοιχεία τα οποία δεν απαντούν στο πρωτότυπο. Ο στίχος 30: «tandem **venias** precamur» αποδίδεται: «**Ἐλθέ** τέλος, δεόμεθα»³⁴². Παρατηρούμε ότι η προτροπική υποτακτική του λατινικού ρήματος «venias» μετατρέπεται σε προστακτική «Ἐλθέ», πιθανώς για να συνάδει με τον υμνολογικό χαρακτήρα που περιέχουν οι στίχοι, καθώς γίνεται επίκληση στον Απόλλωνα³⁴³. Λίγο πιο μετά, ο στίχος 33: «sive tu mavis Erycina **ridens**» μεταφράζεται: «εἴτε σὺ ἂν θέλῃς μᾶλλον **ἐλθέ** Ἐρυκίνη **μειδιῶσα**»³⁴⁴. Παρατηρούμε, ότι ο μεταφραστής έχει προσθέσει τον όρο «ἐλθέ», πιθανώς κατ' αναλογία με τον στίχο 30, δίνοντας πάλι ένα ρήμα σε β' ενικό πρόσωπο προστακτικής. Όπως και στον στίχο 30, και στον στίχο 33 γίνεται επίκληση σε θεό, εδώ συγκεκριμένα στη θεά Ερυκίνη (Αφροδίτη), επομένως η προσθήκη του μεταφραστή προσδίδει και πάλι υμνολογικό χαρακτήρα στη μετάφραση. Στο σημείο αυτό αξίζει να σχολιάσουμε και κάτι ακόμη, αναφορικά με την απόδοση του προσδιορισμού της θεάς Ερυκίνης «ridens» ως «μειδιῶσα». Η μετοχή «ridens» αποτελεί την απόδοση του λατρευτικού επιθέτου «φιλομειδής» της θεάς³⁴⁵. Επομένως, ακόμη μία φορά καταδεικνύεται η πιστότητα που χαρακτηρίζει την μετάφραση του Γούναρη, καθώς δε μεταφράζει τη μετοχή με τη μετοχή του ρήματος γελῶ ή με μία συνηθισμένη λέξη, π.χ. γελαστή, αλλά με έναν όρο που παραπέμπει ακριβώς στο λατρευτικό επίθετο της θεάς. Η επιλογή του προσδιορισμού της θεάς με το λατρευτικό της επίθετο μπορεί να συμβάλει και στη διατήρηση του πνεύματος του κλητικού ύμνου, με τους θεούς να προσφωνούνται με τα λατρευτικά τους επίθετα. Η προσθήκη υμνολογικών στοιχείων στο μετάφρασμα γίνεται φανερή και στην απόδοση των στίχων 35 και 42-43 όπου και πάλι γίνεται επίκληση σε θεούς. Ο στίχος 35: «sive genus» αποδίδεται: «σὺ ὁ ἀρχηγός»³⁴⁶, ενώ οι στίχοι 42-43: «filius |Maiae»: «σὺ, υἱὲ τῆς ποτνίας Μαίας»³⁴⁷. Επομένως, παρατηρούμε την προσθήκη και πάλι ενός υμνολογικού στοιχείου, το οποίο αυτή τη φορά είναι το β' πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας. Συνεπώς, ο μεταφραστής μας διατηρεῖ το πνεύμα του λατινικού έργου, ενώ ταυτόχρονα προσθέτει στο μετάφρασμα του και επιπλέον στοιχεία, τα οποία φαίνεται να συνάδουν με τον κλητικό ύμνο που απαντά στο πρωτότυπο, αλλά και να τον καθιστούν ακόμη πιο έκδηλο στο αναγνωστικό του κοινό.

³⁴² Γούναρης 1874, 9.

³⁴³ Βέβαια, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η επιλογή της υποτακτικής ἐγκλισης από τον Οράτιο, πιθανώς να έγινε χάριν μέτρου.

³⁴⁴ Γούναρης 1874, 9.

³⁴⁵ Το επίθετο απαντά και στον Όμηρο, *Ἰλιάδα* 3.424, Βλ. Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 165.

³⁴⁶ Γούναρης 1874, 9.

³⁴⁷ Γούναρης 1874, 9.

Γ. Η μετάφραση του *Carmen 2.20*

Ο τίτλος της μετάφρασης είναι: *ΩΙΔΗ XX. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΑΙΚΗΝΑΝ*³⁴⁸. Κατά τον ίδιο τρόπο με τις προηγούμενες μεταφράσεις, ο Γούναρης δίνει κάποια στοιχεία για τη συγκεκριμένη ωδή του Ορατίου σε μία πολύ σύντομη εισαγωγή³⁴⁹.

Οι στίχοι 2-3: «biformis per liquidum aethera | vates» αποδίδονται από τον Γούναρη: «*ἐγὼ ὁ δίμορφος ποιητὴς διὰ τοῦ ὑγροῦ αἰθέρος θὰ φέρωμαι*»³⁵⁰. Ὅπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, ο μεταφραστής μας προσθέτει το πρώτο πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας «ἐγὼ», το οποίο δεν απαντά στο πρωτότυπο. Η συγκεκριμένη προσθήκη φαίνεται να έχει επεξηγηματικό χαρακτήρα, καθώς δίνεται το υποκείμενο των στίχων, προσδιορίζοντας το ομιλούν πρόσωπο. Παράλληλα, η εμφατική τοποθέτηση του υποκειμένου στην αρχή της μετάφρασης του στίχου 2 ίσως να υποδηλώνει ότι ο μεταφραστής επιθυμεί να κάνει ξεκάθαρο στους αναγνώστες του ότι αυτός που μιλάει είναι ο ίδιος ο ποιητής. Εξάλλου, η συγκεκριμένη ωδή του Ορατίου συγκαταλέγεται στα ποιήματα-σφραγίδες, στα οποία είθισται ο ποιητής να δίνει κάποια στοιχεία για τον εαυτό του³⁵¹. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο μεταφραστής μας, γνωρίζοντας το είδος στο οποίο ανήκει το συγκεκριμένο ποίημα, επιδιώκει αυτό να γίνει αντιληπτό και από τους αναγνώστες του.

Άξια σχολιασμού είναι και η μετάφραση της φράσης των στίχων 5-6: «non ego, pauperum | sanguis parentum...obibo»: «*Οὐχὶ δὲν θὰ ἀποθάνω ἐγὼ, πτωχῶν γονέων τέκνον ὦν*». Ο μεταφραστής μας προσθέτει και πάλι έναν όρο, οποίος δεν απαντά στο λατινικό κείμενο, δηλαδή τη μετοχή «ὦν». Ενδεχομένως ο Γούναρης να προσθέτει μία μετοχή, ώστε να δημιουργήσει έναν ελληνικό λόγο ορθό συντακτικά, καθώς ο στόχος της μετάφρασής του είναι εκπαιδευτικός. Θα μπορούσαμε επιπλέον να σκεφτούμε ότι ίσως πρόκειται για μία εναντιωματική μετοχή, με την οποία ο μεταφραστής επιθυμεί να ενισχύσει την αντίθεση που υπάρχει («αν και γόνος φτωχών γονέων, δε θα πεθάνω»). Επομένως, πέραν της επιδίωξης μίας σωστής συντακτικής δομής, στόχος του μεταφραστή φαίνεται να είναι και η διαλεύκανση του νοήματος του λατινικού πρωτοτύπου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόδοση των στίχων 6-7: «quem vocas | **dilecte** Maecenas» ως: «*ὄν προσαγορεύεις, ὦ Μαικήνα, «Ἀγαπητὲ» (ὡς τὸν ἀγαπητὸν φίλον)*»³⁵². Πρώτον, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Γούναρης αποδίδει την προσφώνηση «Maecenas»

³⁴⁸ Γούναρης 1874,32-34.

³⁴⁹ Γούναρης 1874, 32: «Τὸ ποίημα τοῦτο ἔγραψεν ὁ Ὀράτιος ὡς ἐπίλογον τοῦ δευτέρου βιβλίου. Ὡς δὲ ἡ πρώτη ᾠδή τοῦ πρώτου βιβλίου ἀναφέρεται εἰς τὴν ποιητικὴν τοῦ Ὀρατίου ἐνέργειαν, οὕτω διὰ τῆς εἰκοστῆς ταύτης ᾠδῆς τοῦ δευτέρου βιβλίου ἐμφαίνεται ὅτι ἐπέτυχεν ὁ Ὀράτιος τῆς ποιητικῆς ἐνεργείας καὶ ἀνεγνωρίσθη ὡς ποιητῆς.».

³⁵⁰ Γούναρης 1874, 33.

³⁵¹ Βλ. Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015,93.

³⁵² Γούναρης 1874, 33.

τοποθετώντας την σε εισαγωγικά στην ελληνική μετάφραση «Άγαπητὲ». Επιπλέον, προβαίνει και σε μία προσθήκη (ὡς τὸν ἀγαπητὸν φίλον), την οποία μάλιστα τοποθετεί εντός παρενθέσεων, δηλώνοντας ότι πρόκειται για δικό του συμπλήρωμα. Η προσθήκη προφανώς στοχεύει στη διασαφήνιση της προσφώνησης «Άγαπητὲ», επεξηγώντας ακριβῶς τι εννοεί ο Μαικήνας όταν αποκαλεί με αυτό το επίθετο τον ποιητή. Από όλα τα παραπάνω, μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ο μεταφραστής – πέραν της πιστής μετάφρασης – επιδιώκει πιθανῶς και στο να επεξηγήσει κάποια σημεία του λατινικού κειμένου, τα οποία θεωρεί ότι χρήζουν αναλύσεως.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η μετάφραση της φράσης των στίχων 15-16: «canorus |ales»: «ὠδίκος κύκνος»³⁵³. Ο λατινικός ὀρος «ales» ἔχει τη σημασία του πτηνοῦ γενικά, ὡστόσο μπορεί να λάβει και τη σημασία του «κύκνου», ὅπως συμβαίνει και στο συγκεκριμένο στίχο³⁵⁴. Ὡστόσο, η συγκεκριμένη φράση στο λατινικό κείμενο παραπέμπει στο γνωστό «κύκνειο ἄσμα»³⁵⁵. Ο Γούναρης, ενδεχομένως, ἔχοντας στο νου του τη συγκεκριμένη σημασία της φράσης αυτής, επέλεξε να μεταφράσει με τον ὀρο «κύκνος» ερμηνεύοντας παράλληλα το λατινικό πρωτότυπο.

3. Οι μεταφράσεις των *Carmina* 1.1 και 3.1 του Πάνου Κωνσταντινίδου³⁵⁶

Οι μεταφράσεις περιλαμβάνονται στο βιβλίο του Π. Κωνσταντινίδη με τίτλο:

Q. HORATII FLACCI CARMINA SELECTA
CUM ADNOTATIONIBUS ET GRAECA INTERPRETATIONE
ΚΟΙΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΩΙΔΑΙ
Αἱ διδασκόμεναι ἐν τοῖς Γυμνασίοις κατὰ τὸ πρόγραμμα
τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως
META ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΣ ΥΠΟ
ΠΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Δ.Φ. Καθηγητοῦ ἐν τῷ Β΄ Γυμνασίῳ Ἀθηνῶν

³⁵³ Γούναρης 1874, 34.

³⁵⁴ Βλ. OLD, σ. 94-95, s.v. «ales» σημασία 1 «πτηνό, πουλί». Μάλιστα σημαίνει το πτηνό μεγάλου μεγέθους, βλ. ΣΛΛ, σ. 103, s.v. ales, σημ. 1α).

³⁵⁵ Βλ. Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 97.

³⁵⁶ Οι συγκεκριμένες μεταφράσεις του Πάνου Κωνσταντινίδη, ὅπως και οι μεταφράσεις των *Carmina* 1.1 και 1.23 του ιδίου, οι οποίες συμπεριλαμβάνονται σε μεταγενέστερη ἔκδοση, και τις οποίες θα παρουσιάσουμε αμέσως μετά, διατίθενται σε ἔντυπη μορφή στη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων. Οφείλουμε να σημειώσουμε, ὅτι εξαιτίας της πανδημίας, ἀλλὰ και της σπανιότητας των δύο βιβλίων (καθὼς πρόκειται για σπάνιες ἐκδόσεις), κατόπιν ἐπικοινωνίας με τους αρμοδίους της βιβλιοθήκης μᾶς παραχωρήθηκε η πρόσβαση σε ἕνα ἀπόσπασμα των δύο βιβλίων. Δυστυχῶς, δεν καταφέραμε να μελετήσουμε ἐξ ολοκλήρου τα δύο βιβλία στα οποία περιέχονται οι μεταφράσεις, γι' αὐτὸ ἐπιλέξαμε να μελετήσουμε και να παρουσιάσουμε ἕνα μικρὸ μέρος ἐξ αὐτῶν.

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από τον τίτλο, πρόκειται για έργο ενός φιλολόγου με στόχο να λειτουργήσει επικουρικά στο μάθημα των Λατινικών, για τους μαθητές του Γυμνασίου. Ο Κωνσταντινίδης, μάλιστα, επισημαίνει εξ αρχής ότι το συγκεκριμένο βιβλίο περιλαμβάνει τις μεταφράσεις των *Carmina* του Ορατίου, τα οποία εντάσσονται στη σχολική ύλη της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Το βιβλίο περιλαμβάνει εισαγωγή, καθώς και τις μεταφράσεις των ορατιανών έργων σε πεζό λόγο³⁵⁷ μαζί με το λατινικό κείμενο και υποσημειώσεις. Η εισαγωγή χωρίζεται σε δύο μέρη εκ των οποίων στο πρώτο γίνεται λόγος για τη ζωή του Ορατίου και φέρει τον τίτλο: *A ΒΙΟΣ ΟΡΑΤΙΟΥ*³⁵⁸. Στο δεύτερο κομμάτι της εισαγωγής, το οποίο χωρίζεται σε δύο επιπλέον μέρη, ο Κωνσταντινίδης δίνει πληροφορίες για τα έργα του Ορατίου. Το δεύτερο αυτό κομμάτι της εισαγωγής έχει τον τίτλο: *Β' ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΟΡΑΤΙΟΥ: α) Περί τῶν Σατυρῶν*³⁵⁹ *καὶ τῶν Ἐπιστολῶν*³⁶⁰ *καὶ β) Περί τῶν ἑρωδῶν καὶ τῶν ᾠδῶν τοῦ Ὁρατίου*³⁶¹. Από τα *Carmina* του Ορατίου ο Κωνσταντινίδης περιλαμβάνει στο βιβλίο του τις μεταφράσεις των παρακάτω: 1.1, 1.3, 1.10, 1.11, 1.15, 1.16, 1.22, 1.37, 2.2, 2.7, 2.13, 2.15, 3.1, 3.2 και 3.3³⁶². Οι μεταφράσεις συνοδεύονται από το λατινικό κείμενο, χωρίς ωστόσο ο μεταφραστής να δηλώνει την έκδοση που χρησιμοποίησε, ενώ σε υποσημειώσεις κάτω από το λατινικό πρωτότυπο περιλαμβάνονται σχόλια ερμηνευτικού κυρίως περιεχομένου³⁶³. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η επιλογή των συγκεκριμένων *Carmina* έγινε με κριτήριο τη σχολική ύλη. Στο τέλος του βιβλίου, ο μεταφραστής προβαίνει σε μία δήλωση σχετικά με τα υπόλοιπα *Carmina* που περιλαμβάνονται στη σχολική ύλη και τα οποία δεν περιέχονται στο συγκεκριμένο βιβλίο, λέγοντας ότι επρόκειτο να εκδοθούν σε ένα ξεχωριστό τεύχος³⁶⁴.

³⁵⁷ Πρόκειται για μία μετάφραση σε πεζό λόγο, ωστόσο ο Κωνσταντινίδης τη χωρίζει ο ίδιος σε στίχους για να διευκολύνει προφανώς τους μαθητές να αντιστοιχίσουν το λατινικό κείμενο με την ελληνική μετάφραση. Να σημειώσουμε ότι δεν ακολουθούμε κάποιο είδος στιχομέτρησης που σχετίζεται με το μέτρο, αλλά με βάση την εικόνα που παρουσιάζει η μετάφραση του Κωνσταντινίδη.

³⁵⁸ Κωνσταντινίδης 1884, 3-7.

³⁵⁹ Βλ. ΣΛΛ, σ. 1459, s.v. satura σημ. 3. Ποιητικό είδος. α. πρώιμη μορφή φάρσας ή δραματικής σάτιρας, μουσικό ποτ πουρί, β. λογοτεχνική πολυμιγής σύνθεση, πρόζα και ποίηση με ποικίλη θεματολογία (πρβ. Μενίπεια σάτιρα), 4. Ποίημα που σατιρίζει διάφορα ελαττώματα, σάτιρα, σατιρικός στίχος ή σατιρικό ύφος.

³⁶⁰ Κωνσταντινίδης 1884, 8-9.

³⁶¹ Κωνσταντινίδης 1884, 9-10.

³⁶² Σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα του Βασιλικού Διατάγματος της 23^{ης} Ιουνίου του 1884, από τα *Carmina* του Ορατίου αποτελούν διδακτέα ύλη της Δ' τάξης του Γυμνασίου τα εξής: 1.1, 1.2, 1.3, 1.10, 1.11, 1.15, 1.16, 1.22, 1.37, 2.7, 2.13, 2.15, 3.1, 3.2, 3.3, 3.8, 4.2, 4.5, 4.12, βλ. Ζιώγα 2015, 30-31.

³⁶³ Κωνσταντινίδης 1884, 11-144.

³⁶⁴ Κωνσταντινίδης 1884, 144: «ΔΗΛΩΣΙΣ. Αἱ ὑπολειπόμεναι ὀλίγαι Ἰσθαὶ ἐκ τῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις διδασκόμενων θέλουσιν ἐκδοθῆ εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος» .

A. Η μετάφραση του *Carmen 1.1*³⁶⁵

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: «*ΚΟΙΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΩΙΔΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ ΩΙΔΗ Α΄. ΠΡΟΣ ΜΑΙΚΗΝΑΝ.*»³⁶⁶. Ο Κωνσταντινίδης στην πρώτη κιάλας υποσημείωσή του επιθυμεί να δώσει ορισμένα στοιχεία για τον τρόπο που εργάστηκε, καθώς και το στόχο της μετάφρασης. Δηλώνει ότι πρόκειται για μία μετάφραση που λειτουργεί ως σχολικό εγχειρίδιο, επομένως προσπάθησε ο ίδιος να δώσει ένα όσο το δυνατόν πιο πιστό μεταφραστικό αποτέλεσμα, μεταφράζοντας λέξη προς λέξη και στίχο προς στίχο³⁶⁷. Επιπλέον, στη δεύτερη υποσημείωσή του, δίνει κάποιες διευκρινίσεις στους αναγνώστες. Επεξηγεί ότι μέσα σε αγκύλες έχει τοποθετήσει την πιστή μετάφραση των λατινικών όρων των οποίων η μετάφραση δεν συνάδει με τη νεότερη ελληνική γλώσσα, ενώ μέσα σε παρενθέσεις βρίσκονται λέξεις που δεν απαντούν στο λατινικό πρωτότυπο. Ωστόσο, χάριν συντομίας δεν ακολουούθησε τις παραπάνω τακτικές για το σύνολο της μετάφρασης³⁶⁸.

Ξεκινώντας από τους πρώτους στίχους της μετάφρασης του Κωνσταντινίδη, μπορούμε να παρατηρήσουμε όσα έχει δηλώσει ο ίδιος ο μεταφραστής στις υποσημειώσεις του. Ο στίχος 2 του λατινικού κειμένου: «et **dulce** decus meum» αποδίδεται: «και **προσφιλές** [γλυκὸ] **κόσμημά μου.**»³⁶⁹. Όπως βλέπουμε ο μεταφραστής αποδίδει το λατινικό όρο «dulce» ως «προσφιλές» αλλά δίνει και την ακριβή μετάφρασή του μέσα στις αγκύλες «γλυκὸ»³⁷⁰. Η ίδια τακτική ακολουθείται από τον Κωνσταντινίδη και στην απόδοση του στίχου 5: «palmaque **nobilis**» ως: «και **ὁ ἔνδοξος** [εὐγενής] **φοῖνιζ**»³⁷¹. Πάλι ο μεταφραστής αποδίδει τον όρο «nobilis» ως «ἔνδοξος», αλλά και με την ακριβή του σημασία «εὐγενής» την οποία τοποθετεί μέσα σε αγκύλες³⁷². Επίσης, ο στίχος 25 του λατινικού κειμένου: «**Manet** sub Iove frigido» μεταφράζεται ως: «**Διανυκτερεύει** [μένει] **ὑπὸ τὸν ψυχρὸν αἰθέρα**»³⁷³. Το ρήμα «manet» του πρωτοτύπου αποδίδεται ως «Διανυκτερεύει», δηλαδή με ένα ρήμα το οποίο καθιστά σαφέστερο το νόημα του στίχου, αλλά και σε αγκύλες τοποθετείται η πιστή μετάφρασή του, δηλαδή «μένει»³⁷⁴.

³⁶⁵ Κωνσταντινίδης 1884, 11-17.

³⁶⁶ Κωνσταντινίδης 1884, 11-17.

³⁶⁷ Κωνσταντινίδης 1884, 16: «Ἐπειδὴ ἡ ἔκδοσις αὕτη τῶν ῥῶδων τοῦ Ὀρατίου ὑπάρχει ὠρισμένη πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν, ἔνεκα τούτου ἡ μετάφρασις ἐγένετο ὡς οἶόν τε κατὰ λέξιν καὶ κατὰ στίχον».

³⁶⁸ Κωνσταντινίδης 1884, 16: «Ἐντὸς ἀγκυλῶν [] ἐτέθη ἡ πιστὴ μετάφρασις ἐκείνων τῶν λέξεων, αἵτινες δὲν ἀρμόζουσι πῶς εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς νεωτ. Ἑλλ. γλώσσης ἐντὸς δὲ παρενθέσεως () ἐτέθησαν αἱ λέξεις αἱ μὴ ἀπαντῶσαι ἐν τῷ Λατ. κειμένῳ· ἀλλὰ τοῦτο χάριν συντομίας δὲν ἐτηρήθη πανταχοῦ.».

³⁶⁹ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

³⁷⁰ Βλ. *OLD*, σ. 578, s.v. «dulcis» σημασία 7 «γλυκός, αγαπητός».

³⁷¹ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

³⁷² Βλ. *OLD*, σ. 1183, s.v. «nobilis» σημασία 6 «ευγενής».

³⁷³ Κωνσταντινίδης 1884, 17.

³⁷⁴ Βλ. *OLD*, σ. 1072, s.v «maneo» σημασία 1 «μένω».

Ο Κωνσταντινίδης έχει επισημάνει στην υποσημείωσή του ότι έχει προβεί ο ίδιος στην προσθήκη ορισμένων λέξεων, οι οποίες δεν απαντούν στο ορατιανό πρωτότυπο. Κάτι τέτοιο συμβαίνει στην περίπτωση της απόδοσης των στίχων 3-4: «sunt quos | iuvat» ως: «Υπάρχουσι (τινές) οὗς εὐχαριστεῖ»³⁷⁵. Ο μεταφραστής φαίνεται να προβαίνει σε μία επεξηγηματική προσθήκη, δίνοντας σε παρένθεση και το υποκείμενο του ρήματος, ώστε να δημιουργήσει έναν εύληπτο και ορθό συντακτικά ελληνικό λόγο. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη μετάφραση της λέξης του στίχου 7: «hunc» ως: «Τοῦτον (μὲν εὐχαριστεῖ)»³⁷⁶. Ο μεταφραστής προσθέτει εντός παρενθέσεως το ρήμα «ευχαριστεῖ», το οποίο όπως φαίνεται, δανείζεται από τα συμφραζόμενα των στίχων 3-4. Όπως και στους προηγούμενους στίχους, ο μεταφραστής πιθανώς και εδώ να επιθυμεί να επεξηγήσει και να μεταφέρει το νόημα των λατινικών στίχων σε σωστά και κατανοητά Ελληνικά. Ακόμη, προσθέτει και τον αντιθετικό σύνδεσμο «μὲν» δημιουργώντας αντίθεση με το νόημα του στίχου 9: «illum», ο οποίος μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα πάλι με την προσθήκη του αντιθετικού συνδέσμου «δὲ», δηλαδή μεταφράζεται ως: «ἐκεῖνον (δὲ)»³⁷⁷. Ο Κωνσταντινίδης επιλέγει να προβεί σε επεξηγηματικές προσθήκες, ώστε να γίνει σαφέστερο το ορατιανό έργο σε πολλά ακόμη σημεία της μετάφρασής του. Για παράδειγμα, ο στίχος 26: «tenerae coniugis» αποδίδεται ως: «τῆς τρυφερᾶς (αὐτοῦ) συζύγου»³⁷⁸. Προστίθεται, δηλαδή, από τον μεταφραστή μία γενική κτητική, ώστε να διευκρινιστεί ακόμη πιο πολύ το νόημα του στίχου. Κάτι παρόμοιο βλέπουμε και στη μετάφραση των στίχων 33 και 35 του λατινικού πρωτοτύπου. Ο στίχος 33: «Euterpe cohibet» μεταφράζεται ως: «ἢ Εὐτέρπη (μοῖ) ἐμποδίζη»³⁷⁹, ενώ ο στίχος 35: «quodsi me lyricis vatibus inseres» μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα ως: «Διό, ἐὰν (σὺ) μὲ κατατάξης μεταξὺ τῶν λυρικῶν ποιητῶν»³⁸⁰. Όπως μπορούμε να αντιληφθούμε και πάλι, ο Κωνσταντινίδης απευθυνόμενος στους μαθητές, έχει προσθέσει το υποκείμενο του ρήματος του στίχου 33 «σὺ», καθώς και το αντικείμενο του ρήματος του στίχου 35 «μοῖ». Με τις παραπάνω προσθήκες δημιουργεί ένα σωστό συντακτικό αποτέλεσμα, διευκρινίζοντας ταυτόχρονα και το περιεχόμενο των στίχων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόδοση των στίχων 8 και 19. Η φράση του στίχου 8: «**tergeminis honoribus**» αποδίδεται ως: «**μεγίστας τιμάς**»³⁸¹. Η ακριβής μετάφραση του λατινικού όρου «tergeminis» είναι «τριπλές»³⁸². Ωστόσο, ο μεταφραστής φαίνεται να μη δίνει

³⁷⁵ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

³⁷⁶ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

³⁷⁷ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

³⁷⁸ Κωνσταντινίδης 1884, 17.

³⁷⁹ Κωνσταντινίδης 1884, 17.

³⁸⁰ Κωνσταντινίδης 1884, 17.

³⁸¹ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

³⁸² Βλ. OLD, σ. 1924, s.v. «tergeminus» σημασία 2b «τριπλός».

την ακριβή μετάφραση του όρου, αλλά την ερμηνεία του. Παράλληλα, σε υποσημείωση αναφέρει ότι πρόκειται για τα μέγιστα αξιώματα των Ρωμαίων, τα οποία ήταν τρία³⁸³. Στη συνέχεια, η μετάφραση της λέξης του στίχου 19: «Massici» έχει ως εξής: «*τοῦ Μασσικοῦ*»³⁸⁴. Για την απόδοση της λατινικής λέξης «Massici» η οποία έχει την έννοια αυτού που ανήκει στο μασσικό όρος, ή του μασσικού οίνου³⁸⁵, όπως συμβαίνει στην παρούσα περίπτωση, ο μεταφραστής δίνει μόνο το επίθετο «*Μασσικοῦ*» χωρίς να προσθέτει και το ουσιαστικό οίνος³⁸⁶. Εντούτοις, εξηγεί ότι πρόκειται για τον περίφημο μασσικό οίνο σε υποσημείωση που αφορά τον συγκεκριμένο στίχο³⁸⁷.

B. Η μετάφραση του *Carmen* 3.1

Ο τίτλος της συγκεκριμένης μετάφρασης είναι: «*ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΩΙΔΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ ΩΙΔΗ Α΄ ΠΕΡΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΠΙΘΥΜΙΩΝ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ*»³⁸⁸. Ο Κωνσταντινίδης, όπως έχει ήδη δηλώσει στην αρχή των μεταφράσεών του, συνεχίζει να τοποθετεί εντός αγκυλών την πιστή μετάφραση των λατινικών όρων, ενώ εντός παρενθέσεων τις δικές του προσθήκες, οι οποίες δεν απαντούν στο πρωτότυπο έργο.

Στην πρώτη στροφή, οι στίχοι 2-4: «*carmina non prius | audita Musarum sacerdos | virginibus puerisque canto*» αποδίδονται ως: «*ὦδᾶς οὐχὶ πρότερον ἀκουσθείσας (ἐγὼ) ὁ τῶν Μουσῶν ἱερεὺς διὰ τοὺς παῖδας καὶ διὰ τὰς παρθέτους ᾄδω*»³⁸⁹. Επιπλέον, στην τελευταία στροφή η φράση των στίχων 45-46: «*cur | sublime moliar atrium*» μεταφράζεται ως: «*διὰ τί νὰ κατασκευάσω (ἐγὼ) ὑψηλὸν αὐλειον*»³⁹⁰. Και στις δύο παραπάνω μεταφράσεις, μπορούμε να επισημάνουμε την επεξηγηματική προσθήκη του υποκειμένου «*ἐγὼ*», προκειμένου πιθανώς να γίνει κατανοητό ποιό είναι το ομιλούν πρόσωπο. Γίνεται λοιπόν σαφές στους αναγνώστες, ότι τόσο το περιεχόμενο της πρώτης, όσο και της τελευταίας στροφής του λατινικού έργου αφορά τον ίδιο τον Οράτιο.

Ενδιαφέρον προκαλεί και η μετάφραση της δεύτερης στροφής του ορατιανού έργου. Ο μεταφραστής πέραν της απόδοσης που παραθέτει στην κυρίως εργασία του, τοποθετεί σε υποσημείωση και την κατά λέξη μετάφραση της δεύτερης στροφής. Για παράδειγμα, οι στίχοι

³⁸³ Κωνσταντινίδης 1884, 12, βλ. υποσημείωση 7.

³⁸⁴ Κωνσταντινίδης 1884, 17.

³⁸⁵ Βλ. *OLD*, σ. 1082, s.v. «*Massicus*» σημασία 2 «αυτό που ανήκει στο Μασσικό όρος, το Μασσικό κρασί».

³⁸⁶ Για παράδειγμα, ο Γούναρης, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, αποδίδει το συγκεκριμένο όρο ως «*Μασσικοῦ οίνου*», ενώ σε υποσημείωση δίνει και κάποιες επιπλέον πληροφορίες σχετικά με αυτόν, βλ. Γούναρης 1874, 3.

³⁸⁷ Κωνσταντινίδης 1884, 14, υποσημείωση 19-21.

³⁸⁸ Κωνσταντινίδης 1884, 107-118.

³⁸⁹ Κωνσταντινίδης 1884, 116.

³⁹⁰ Κωνσταντινίδης 1884, 118.

5-6 του λατινικού κειμένου: «Regum timendorum in proprios greges | reges in Ipsos imperium est Iovis» μεταφράζονται ως: «Οἱ μὲν βασιλεῖς ἄρχουσι τῶν ἰδίων λαῶν [ποιμνίων] φόβον [αὐτοῖς ἐμποιοῦντες] / αὐτῶν δὲ τῶν βασιλέων ἄρχει ὁ Ζεὺς», ενώ η κατά λέξη τους μετάφραση έχει ως εξής: «*Τῶν (μὲν) βασιλέων ἐμποιοῦντων φόβον (ὑπάρχει ἢ ἀρχή) ἐπὶ τῶν ἰδίων λαῶν ἐπ’ αὐτῶν δὲ τῶν βασιλέων ὑπάρχει ἢ ἀρχὴ τοῦ Διὸς*»³⁹¹. Στην πρώτη περίπτωση, ὅπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, ο μεταφραστής δίνει σε αγκύλες και την πιστή απόδοση της λατινικής λέξης «greges» ως «ποιμνίων»³⁹². Επιπλέον, ο λατινικός ὀρος «timendorum» μεταφράζεται ως «φόβον» και σε αγκύλες πάλι δίνεται η ακριβής μετάφρασή του «φόβον αὐτοῖς ἐμποιοῦντες». Στην κατά λέξη μετάφραση που παραθέτει ο Κωνσταντινίδης, παρατηρούμε ὅτι διατηρεῖ ἀκόμη και την ἴδια πτώση «Regum timendorum»: «*Τῶν (μὲν) βασιλέων ἐμποιοῦντων φόβον*». Επιπλέον, ο μεταφραστής τοποθετεῖ σε παρενθέσεις και τη δική του συμπλήρωση «ὑπάρχει ἢ ἀρχή», πρόταση που ἀντλεῖ ἀπὸ τον ἀμέσως ἐπόμενο λατινικό στίχο «imperium est». Τέλος, ἀντιπαραβάλλοντας τις δύο ἀποδόσεις του Κωνσταντινίδη για την τελευταία πρόταση του στίχου 16: «imperium est Iovis», παρατηρούμε ὅτι στην κατά λέξη μετάφραση διατηρεῖται κάθε λέξη, καθὼς και η συντακτικὴ της λειτουργία: «ὑπάρχει ἢ ἀρχὴ τοῦ Διὸς». Ἀντιθέτως, στη μετάφραση που παρατίθεται στο κυρίως τμήμα της εργασίας του μεταφραστή μας: «ἄρχει ὁ Ζεὺς», εἶναι ξεκάθαρες οἱ ἀλλαγές που ἔχουν πραγματοποιηθεῖ, δηλαδή ο προσδιορισμὸς «Iovis» ἐγινε ὑποκείμενο σε ονομαστικὴ, ἐνῶ η φράση «imperium est» τράπηκε σε ῥήμα «ἄρχει», πιθανῶς για να δοθεῖ πιο ἀπλά το νόημα του ορατιανοῦ στίχου.

Ενδιαφέρουσα εἶναι και η μετάφραση των στίχων 11 και 16. Ο στίχος 11 του λατινικού πρωτοτύπου: «descendat in **Campum**» ἀποδίδεται ως: «*νὰ κατέρχεται εἰς τὸ πεδῖον (τοῦ Ἄρεως)*»³⁹³. Στο συγκεκριμένο στίχο, ο Οράτιος κάνει λόγο για τους ευγενεῖς και πλούσιους Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι συνήθιζαν να κατεβαίνουν ἀπὸ τις κατοικίες τους που βρίσκονταν κατὰ κύριο λόγο στους λόφους της Ρώμης, στο Πεδίον του Ἄρεως (Campus Martius)³⁹⁴. Ο μεταφραστής με την προσθήκη της λέξης «*τοῦ Ἄρεως*» φαίνεται να διευκρινίζει ἀκόμη πιο πολὺ τον λατινικό ὀρο *Campus*, καθιστώντας σαφές ὅτι πρόκειται συγκεκριμένα για το περίφημο Πεδίον του Ἄρεως. Επιπλέον ο στίχος 16: «omne capax movet urna nomen» μεταφράζεται ως: «*Πᾶν ὄνομα ἀνακινεῖ ἢ εὐρύχωρος (τῆς Μοίρας) κάλπη*»³⁹⁵. Ο Κωνσταντινίδης προβαίνει στην προσθήκη ἐνός προσδιορισμοῦ, συγκεκριμένα μίας γενικῆς

³⁹¹ Κωνσταντινίδης 1884, 116.

³⁹² Βλ. *OLD*, σ. 777, s.v. «grex» σημασία 1 «κοπάδι».

³⁹³ Κωνσταντινίδης 1884, 116.

³⁹⁴ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 203.

³⁹⁵ Κωνσταντινίδης 1884, 117.

κτητικής «τῆς Μοίρας», ώστε να γίνει ακριβέστερο το νόημα του ορατιανού έργου. Σε αυτό το σημείο ο Οράτιος κάνει λόγο για την κληρωτίδα της «Necessitas», δηλαδή της «Ανάγκης»³⁹⁶, του αναπόφευκτου θανάτου όλων των ανθρώπων, ο οποίος ορίζεται τυχαία³⁹⁷. Επομένως, η παραπάνω προσθήκη του μεταφραστή έρχεται να συμπληρώσει και να συνεχίσει το νόημα του ορατιανού κειμένου, όπως ξεκίνησε από τον στίχο 14.

4. Οι μεταφράσεις των *Carmina* 1.1 και 1.23 του Πάνου Κωνσταντινίδη

Οι μεταφράσεις απαντούν στο βιβλίο του Π. Κωνσταντινίδη με τίτλο:

*HORATII CARMINA ORATIOY ΩΔΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ Α΄ ΚΑΙ Β΄.
ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΔΙΠΛΗ ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΛΕΞΙΝ ΜΕΤΑ ΤΟΥ
ΛΑΤΙΝΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΛΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ
ΕΚΔΙΔΟΤΑΙ ΥΠΟ ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΚ ΤΟΥ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙ-
ΔΟΥ 1888.*

Όπως μπορεί κανείς να καταλάβει από τον τίτλο του συγκεκριμένου βιβλίου, ο Κωνσταντινίδης παραθέτει μία ελεύθερη και μία πιστή μετάφραση για όλα τα ποιήματα που συμπεριλαμβάνονται στα δύο πρώτα βιβλία των *Carmina* του Ορατίου. Επιπλέον, ο μεταφραστής παραθέτει το λατινικό κείμενο, καθώς και σχόλια και σημειώσεις για τα ορατιανά έργα. Πιο συγκεκριμένα, ο Κωνσταντινίδης εξ αρχής αισθάνεται την ανάγκη να δώσει μία διευκρίνιση σχετικά με την κατά λέξη μετάφραση, δηλώνοντας ότι εντός παρενθέσεων τοποθέτησε κάποιες λέξεις συμπληρωματικά στην πιστή ερμηνεία ή ως δεύτερη εξήγηση³⁹⁸. Στην αρχή του βιβλίου του παραθέτει την υπόθεση των *Carmina* που ανήκουν στο πρώτο βιβλίο του Ορατίου³⁹⁹. Στη συνέχεια, ακολουθεί το λατινικό κείμενο των *Carmina* του πρώτου βιβλίου μαζί με τις δύο μεταφράσεις, δηλαδή την ελεύθερη και την κατά λέξη⁴⁰⁰, ενώ μετά από τα παραπάνω ακολουθούν σημειώσεις ερμηνευτικού κυρίως ενδιαφέροντος για κάθε ένα από τα *Carmina*⁴⁰¹. Με ανάλογο τρόπο συνεχίζει το βιβλίο του ο Κωνσταντινίδης και για το δεύτερο βιβλίο των *Carmina*. Ξεκινά, δηλαδή, με την υπόθεση των *Carmina* του 2^{ου}

³⁹⁶ Για τη *Necessitas* έχει γίνει λόγος στους δύο προηγούμενους στίχους, στίχοι 14-15: «*aequa lege necessitas | sortitur insignes et imos;*» οι οποίοι αποδίδονται ως: «δι' ἴσου νόμου ἢ Ἀνάγκη | εὕρισκει διὰ τοῦ κλήρου καὶ τοὺς ἐπισημοὺς καὶ τοὺς ἀφανεῖς», Κωνσταντινίδης 1884, 117.

³⁹⁷ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 204.

³⁹⁸ Κωνσταντινίδης 1888, 5: «*ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ ΣΧΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑ ΛΕΞΙΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ. Ἐντὸς παρενθέσεως ἐτέθησαν αἱ λέξεις αἰτινες πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἢ ὡς συμπλήρωσις τῆς πιστῆς ἐρμηνείας ἢ ὡς δευτέρα ἐξήγησις μᾶλλον ἐνόητος τῆς κατὰ γράμμα μεταφράσεως.*».

³⁹⁹ «*ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ ΤΟΥ Α΄ ΒΙΒΛΙΟΥ.*», βλ. Κωνσταντινίδης 1888, 5-7.

⁴⁰⁰ «*ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΩΔΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ Α΄*», βλ. Κωνσταντινίδης 1888, 8-127.

⁴⁰¹ «*ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ Α΄ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΩΔΩΝ*», βλ. Κωνσταντινίδης 1888, 128-145.

βιβλίο⁴⁰². Το βιβλίο συνεχίζεται με το λατινικό κείμενο μαζί με την ελεύθερη και πιστή μετάφραση από κάθε *Carmen*⁴⁰³, γραμμένες σε πεζό λόγο, ενώ και πάλι στο τέλος παρέχονται ερμηνευτικά σχόλια⁴⁰⁴.

A. Η μετάφραση του *Carmen* 1.1

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΩΔΗ Α΄. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΑΙΚΗΝΑΝ*⁴⁰⁵. Όσον αφορά στην πιστή μετάφραση που παραθέτει ο μεταφραστής μας, να επισημάνουμε ότι τοποθετεί σε αντιστοιχία το λατινικό κείμενο με την ελληνική απόδοση, πρόταση προς πρόταση, όπως ακριβώς ένα εκπαιδευτικό μεταφραστικό βοήθημα. Ξεκινώντας τις παρατηρήσεις μας, αξίζει να σχολιάσουμε τον στίχο 2: «ο et **praesidium** et **dulce** decus meum», ο οποίος αποδίδεται ως: «ὦ καὶ **προστασία** μου καὶ **γλυκὴ (μου) κόσμημα**»⁴⁰⁶. Πρώτον, παρατηρούμε την προσθήκη του μεταφραστή στην παρένθεση της κτητικής αντωνυμίας «μου», την οποία προφανώς προσθέτει καθώς στο λατινικό κείμενο η αντωνυμία «meum» προσδιορίζει από κοινού και τη λέξη «praesidium», αλλά και τη λέξη decus». Επιπλέον, αξίζει να αντιπαραβάλουμε τη συγκεκριμένη απόδοση με αυτήν του μεταφραστή μας στην έκδοση του 1884: «ὦ καὶ **στήριγμα** καὶ **προσφιλὲς [γλυκὴ] κόσμημά μου**»⁴⁰⁷. Όπως μπορούμε να δούμε, ο Κωνσταντινίδης στην έκδοση του 1888 έχει αλλάξει την απόδοση του λατινικού «praesidium», το οποίο αποδίδει ως «προστασία»⁴⁰⁸, που είναι η ακριβής του σημασία. Επίσης, ο λατινικός όρος «dulce» αποδίδεται με τον όρο «γλυκὴ», δηλαδή και πάλι με την πιστή του απόδοση, την οποία ο Κωνσταντινίδης στην έκδοση του 1844 είχε τοποθετήσει σε αγκύλες.

Η φράση των στίχων 3-4 του ορατιανού έργου: «sunt quos iuvant» αποδίδεται ως: «**Εἰσὶ (τινες) οὓς **τέρπει****»⁴⁰⁹. Μέσα στην παρένθεση, ο μεταφραστής προσθέτει το υποκείμενο του ρήματος, ώστε να γίνει κατονοητό το νόημα των στίχων. Η ίδια φράση στην έκδοση του Κωνσταντινίδη του 1844 αποδίδεται ως: «**Υπάρχουσι (τινὲς) οὓς **εὐχαριστεῖ****»⁴¹⁰. Όπως παρατηρούμε, και στις δύο εκδόσεις ο μεταφραστής προσθέτει το υποκείμενο εντός παρενθέσεων. Επίσης, το ρήμα «sunt» αποδίδεται «**Εἰσὶ**» στην έκδοση του 1888, και το ρήμα «iuvant» αποδίδεται «**εὐχαριστεῖ**», ενώ στην έκδοση του 1884 η μετάφρασή τους ήταν

⁴⁰² «ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ ΤΟΥ Β΄ ΒΙΒΛΙΟΥ», βλ. Κωνσταντινίδης 1888, 146-147.

⁴⁰³ «ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΩΔΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ Β΄», βλ. Κωνσταντινίδης 1888, 148-227.

⁴⁰⁴ «ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΩΔΩΝ», βλ. Κωνσταντινίδης 1888, 128-239.

⁴⁰⁵ Κωνσταντινίδης 1888, 9-13.

⁴⁰⁶ Κωνσταντινίδης 1888, 9.

⁴⁰⁷ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

⁴⁰⁸ Βλ. *OLD*, σ. 1441, s.v. «praesidium» σημασία 1 «προστασία».

⁴⁰⁹ Κωνσταντινίδης 1888, 9.

⁴¹⁰ Κωνσταντινίδης 1884, 16.

«Υπάρχουσι» και «εὐχαριστεῖ» αντίστοιχα. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι ο μεταφραστής έχει προβεί απλώς σε κάποιες μικροαλλαγές, αντικαθιστώντας κάποιες λέξεις με άλλες συνώνυμές τους, χωρίς να αλλάζει το νόημα των στίχων.

Στη συνέχεια, η φράση του στίχου 14 του πρωτοτύπου: «*ravidus nauta*» μεταφράζεται ως εξής: «*δειλὸς ναύτης*»⁴¹¹. Στην έκδοση του 1844 η ίδια φράση μεταφράζεται ως: «*περιδεὴς ναύτης*»⁴¹². Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο λατινικός όρος «*ravidus*» μεταφράζεται αρχικά ως «*περιδεὴς*», ενώ στη μεταγενέστερη έκδοση χρησιμοποιείται μία πιο απλή συνώνυμη λέξη, δηλαδή «*δειλὸς*». Ακόμη, ο στίχος 18 του λατινικού κειμένου: «*indocilis rauperiem pati*» αποδίδεται ως: «*ἄπειρος (ὦν) νὰ ὑπομένη τὴν πενίαν*»⁴¹³. Αρχικά μπορούμε να παρατηρήσουμε την προσθήκη εκ μέρους του Κωνσταντινίδη της μετοχής «*ὦν*», η οποία βρίσκεται μέσα σε παρενθέσεις, και βοηθά πιθανώς στην επίτευξη ενός ορθού συντακτικά ελληνικού λόγου. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι το λατινικό απαρέμφατο «*pati*», το οποίο αποδιδόταν με εμπρόθετο έναρθρο απαρέμφατο στην έκδοση του 1844, δηλαδή, «*εἰς τὸ ὑπομένειν*»⁴¹⁴, στην έκδοση του 1888 δεν αποδίδεται με απαρέμφατο, αλλά με το αντίστοιχο ελληνικό ρήμα σε υποτακτική «*νὰ ὑπομένη*»⁴¹⁵. Από τα παραπάνω, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Κωνσταντινίδης στην έκδοση του 1888 ίσως επιχειρεί να απλοποιήσει τόσο το λεξιλόγιο, όσο και τη σύνταξη του μεταφράσματός του, κανοντάς το ακόμη πιο προσιτό στο αναγνωστικό του κοινό, δηλαδή τους μαθητές.

Ερχόμενοι τώρα στην ελεύθερη μετάφραση που παραθέτει ο Κωνσταντινίδης, αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή μας στην απόδοση της φράσης του στίχου 5: «*palmaque nobilis*» ως: «*καὶ οἱ νικητήριοι στέφανοι τοὺς ὁποίους λαμβάνουσιν*»⁴¹⁶. Αρχικά, ο μεταφραστής αλλάζει τη σημασία των λατινικών λέξεων, χωρίς ωστόσο να αλλοιώνει το νόημα του πρωτοτύπου, καθώς μεταφράζει τον όρο «*palma*» ως «*στέφανοι*», ενώ η ακριβή του σημασία είναι «*φοίνικας*»⁴¹⁷, αλλά και το λατινικό επίθετο «*nobilis*» αποδίδεται «*νικητήριοι*», ενώ η κατά λέξη μετάφρασή του είναι «*ευγενής*»⁴¹⁸. Επιπλέον, ο μεταφραστής προβαίνει στην προσθήκη μίας ολόκληρης πρότασης, «*τοὺς ὁποίους λαμβάνουσιν*» η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο και φαίνεται να αποτελεί σχόλιο δικό του, προκειμένου να προσδώσει στο μετάφρασμά του περισσότερη ακρίβεια. Ενδιαφέρον προκαλεί και η φράση του στίχου 15:

---

⁴¹¹ Κωνσταντινίδης 1888, 11.

⁴¹² Κωνσταντινίδης 1844, 17.

⁴¹³ Κωνσταντινίδης 1888, 11.

⁴¹⁴ Κωνσταντινίδης 1884, 17.

⁴¹⁵ Κωνσταντινίδης 1888, 11.

⁴¹⁶ Κωνσταντινίδης 1888, 8.

⁴¹⁷ Βλ. *OLD*, σ. 1286, s.v. «*palma*» σημασία 2: «*φοίνικας*».

⁴¹⁸ Βλ. *OLD*, σ. 1183, s.v. «*nobilis*» σημασία 6: «*ευγενής*».

«Icariis fluctibus», η οποία αποδίδεται ως: «τῶν κυμάτων εἰς τὰ ὅποια ἀπόλετο ὁ Ἴκαρος»⁴¹⁹. Στη συγκεκριμένη απόδοση παρατηρούμε ότι το λατινικό επίθετο «Icariis» μεταφράζεται με την προσθήκη μίας ολόκληρης πρότασης «εἰς τὰ ὅποια ἀπόλετο ὁ Ἴκαρος». Με αυτόν τον τρόπο, ο Κωνσταντινίδης παρέχει στο αναγνωστικό του κοινό μία πληροφορία σχετικά με το πώς έλαβε το όνομά του το Ικάριο πέλαγος (ως γνωστόν, ονομάστηκε έτσι γιατί εκεί πνίγηκε ο Ἴκαρος).

Η διάθεση του Κωνσταντινίδη να συμπληρώσει με τη σειρά του το λατινικό πρωτότυπο γίνεται φανερό στην απόδοση αρκετών στίχων. Για παράδειγμα, ο στίχος 7 του πρωτοτύπου: «mobiliū turba Quiritium» αποδίδεται: «τὸ ἀσταθὲς πλῆθος τῶν τέκνων τοῦ Ρωμύλου»⁴²⁰. Όπως μπορούμε να δούμε, ο λατινικός όρος «Quiritium», δηλαδή κατά λέξη «των Ρωμαίων»⁴²¹, αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα περιφραστικά, δηλαδή «τῶν τέκνων τοῦ Ρωμύλου». Τέλος, η φράση των στίχων 16-17: «ratis | quassas» μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα ως: «τὰ ὑπὸ τῆς τρικυμίας βλαβέντα πλοῖα του»⁴²². Ο λατινικός όρος «quassas» μεταφράζεται ως «τὰ ὑπὸ τῆς τρικυμίας βλαβέντα». Ο Κωνσταντινίδης, δηλαδή, προσθέτει την αιτία που καταστράφηκαν τα πλοία, δηλαδή την τρικυμία, κάτι που δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο.

B. Η μετάφραση του *Carmen* 1.23

Η μετάφραση έχει ως τίτλο: *ΩΔΗ ΚΓ' ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΧΛΟΗΝ*⁴²³. Ξεκινώντας από την πιστή μετάφραση του Κωνσταντινίδη, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, όπως και στην περίπτωση του *Carmen* 1.1, έτσι και εδώ η μετάφραση παρατίθεται σε αντιστοιχία με το λατινικό κείμενο, πρόταση προς πρόταση. Οι στίχοι 1-3: «Vitas hinnuleo me similis, Chloe, | Querenti pavidam montibus aviis | matrem» αποδίδονται: «Χλόη, ἀποφεύγεις με, ὁμοία νεβρῶ ζητοῦντι τὴν περιδεῆ **μητέρα (του)** ἐπὶ τῶν ἀβάτων ὀρέων». Η λέξη «matrem» του στίχου 3 αποδίδεται ως: «**μητέρα (του)**»⁴²⁴. Ο μεταφραστής προβαίνει στην επεξηγηματική προσθήκη μέσα σε παρένθεση της αντωνυμίας «του», για να γίνει πιο σαφές το νόημα. Την ίδια τακτική ακολουθεί και στο στίχο 11, όπου και πάλι η λέξη «matrem» αποδίδεται ως: «(σὴν) **μητέρα**»⁴²⁵, δηλαδή με την επεξηγηματική πρόσθεση «σὴν», η οποία βρίσκεται σε παρενθέσεις και αποσαφηνίζει το νόημα.

⁴¹⁹ Κωνσταντινίδης 1888, 10.

⁴²⁰ Κωνσταντινίδης 1888, 8.

⁴²¹ Βλ. *OLD*, σ. 1559, s.v. «Quirites» σημασία 1: «όνομα που δόθηκε στους πολίτες της Ρώμης».

⁴²² Κωνσταντινίδης 1888, 10.

⁴²³ Κωνσταντινίδης 1888, 84-85.

⁴²⁴ Κωνσταντινίδης 1888, 85.

⁴²⁵ Κωνσταντινίδης 1888, 85.

Αξίζει να προσέξουμε και τη φράση των στίχων 5-6: «veris | **adventus**» η οποία αποδίδεται: «ἡ ἄφιξις (ἡ πρώτη πνοή) τοῦ ἔαρος»⁴²⁶. Ο λατινικός όρος «adventus» μεταφράζεται και με την ακριβή του σημασία, δηλαδή, «ἄφιξις»⁴²⁷, αλλά εντός παρενθέσεως ο Κωνσταντινίδης συμπληρώνει και το δικό του σχόλιο «ἡ πρώτη πνοή». Πιθανώς ο μεταφραστής να θέλει να δηλώσει ότι μόλις έχει ξεκινήσει η εποχή της άνοιξης, προσδίδοντας μεγαλύτερη χρονική ακρίβεια.

Όσον αφορά την ελεύθερη μετάφραση του Κωνσταντινίδη, αξιοπρόσεκτη καθίσταται η απόδοση της φράσης των στίχων 2-3: «**Quaerenti** pavidam | matrem» ως: «**ὄστις ζητῶν τὴν ἀνήσυχον μητέρα του πλανᾶται**»⁴²⁸. Ο μεταφραστής προβαίνει στην προσθήκη μίας ολόκληρης πρότασης «ὄστις πλανᾶται» που δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο, και με την οποία φαίνεται να ερμηνεύει το νόημα των στίχων. Επιπλέον, προχωρά και στην επεξηγηματική προσθήκη της αντωνυμίας «του», προκειμένου να πετύχει μεγαλύτερη ακρίβεια. Ακόμη, ο στίχος 8: «Et corde et genibus **tremi**t» αποδίδεται: «**αἰσθάνεται τὴν καρδίαν του πάλλουσαν καὶ τὰ γόνατά του τρέμοντα**»⁴²⁹. Ο Κωνσταντινίδης σε αυτό το σημείο προσθέτει ένα ρήμα που δεν απαντά στο πρωτότυπο, δηλαδή το ρήμα «αἰσθάνεται», πρόκειται δηλαδή για ένα δικό του σχόλιο, το οποίο πιθανώς να λειτουργεί βοηθητικά, ώστε να γίνει πλήρως κατανοητό το νόημα του στίχου. Επίσης, το λατινικό ρήμα «tremi)t» έχει τραπεί στην ελληνική απόδοση στην αντίστοιχη μετοχή «τρέμοντα»⁴³⁰, ενώ ο Κωνσταντινίδης έχει προσθέσει και τη μετοχή «πάλλουσαν», ενδεχομένως κατ' αναλογία με τη μετοχή «τρέμοντα», που όπως φαίνεται αντλεί τη σημασία της και πάλι από το λατινικό ρήμα «tremi)t».

Προς το τέλος της μετάφρασης του ολιγόστιχου αυτού ποιήματος, και συγκεκριμένα στο στίχο 10, η φράση «Gaetulusve leo» αποδίδεται: «ὡς λέων τῆς Γαιτουλίας ὃ Χλόη»⁴³¹. Ο μεταφραστής προσθέτει το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται στο συγκεκριμένο στίχο, και φυσικά αποτελεί και τον αποδέκτη της ωδής, «ὃ Χλόη», ενδεχομένως για να διευκρινίσει, αλλά και να υπενθυμίσει στο αναγνωστικό του κοινό ότι και πάλι απευθύνεται στη Χλόη. Τέλος, ο στίχος 12: «tempestina viro» αποδίδεται: «ὃ νέα κόρη ὄριμος ἤδη δι' ἄνδρα»⁴³². Ο μεταφραστής προβαίνει στην προσθήκη μίας ολόκληρης φράσης «ὃ νέα κόρη», με την οποία και πάλι καθιστά σαφές σε ποιόν απευθύνεται, αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί και μία αντίθεση, δηλαδή, μπορεί να είναι νέα γυναίκα, ωστόσο είναι ώριμη για να έχει άνδρα.

⁴²⁶ Κωνσταντινίδης 1888, 85.

⁴²⁷ Βλ. *OLD*, σ. 55, s.v. «adventus» σημασία 6b «ερχομός, αρχή (για εποχές)».

⁴²⁸ Κωνσταντινίδης 1888, 84.

⁴²⁹ Κωνσταντινίδης 1888, 84.

⁴³⁰ Βλ. *OLD*, σ. 1969, s.v. «tremo» σημασία 1 «τρέμω».

⁴³¹ Κωνσταντινίδης 1888, 84.

⁴³² Κωνσταντινίδης 1888, 84.

5 Η μετάφραση του *Carmen 3.9* του Αντωνίου Αντωνιάδη⁴³³

Ο Αντώνιος Αντωνιάδης (Πειραιάς, 1836-Αθήνα, 1905) υπήρξε σπουδαίος δραματουργός – συγκεκριμένα θεωρήθηκε χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της δραματουργίας του β' μισού του 19^{ου} αιώνα – ποιητής, αλλά και εκπαιδευτικός. Ο Αντωνιάδης, αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανακηρύχθηκε διδάκτορας και ξεκίνησε την επαγγελματική του καριέρα ως καθηγητής στο γυμνάσιο της Πάτρας. Ωστόσο, εξαιτίας των αντιβασιλικών αισθημάτων που έτρεφε εκδιώχθηκε από τη θέση του και έλαβε τη θέση του διευθυντή των γυμνασίων στα Χανιά, τα οποία βρίσκονταν κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό. Το 1866, αφού ο Όθωνας εκδιώχθηκε από την Ελλάδα, επέστρεψε στον Πειραιά ως γυμνασιάρχης. Ο Αντωνιάδης συνέθεσε αρκετά επικά έργα, όπως το έπος *Κρητής*, αλλά και κωμωδίες όπως για παράδειγμα *Ο τοκογλύφος ψηφοθήρας*. Ο μεταφραστής μας παρήγαγε επίσης ένα μεγάλο αριθμό ιστορικών τραγωδιών, όπως για παράδειγμα *Η Κυρά Φροσύνη*, *Δημήτριος ο Μακεδών*, *Καλό και κακό παιδί* κ.ά.. Τέλος, στη συγγραφική δραστηριότητα του Αντωνιάδη θα πρέπει να προσθέσουμε κάποια διδακτικά βιβλία, μία Γραμματική, μία Γεωγραφία, καθώς και 4 τόμους Παγκόσμιας ιστορίας⁴³⁴.

Η μετάφραση της ορατιανής ωδής έχει ως τίτλο: *Μετάφρασις τῆς Ὠδῆς τοῦ Γ'. Βιβλίου τοῦ Ὀρατίου (Ἀμοιβαῖον)*⁴³⁵. Δημοσιεύτηκε το 1859 στην εφημερίδα *ΑΘΗΝΑ, ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ Ἐκδιδόμενη δις τῆς ἑβδομάδος*. Πρόκειται για μία ἔμμετρη μετάφραση σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, η οποία εκτείνεται σε ἕξι οκτάστιχες στροφές. Η γλώσσα της μετάφρασης είναι η απλή καθαρεύουσα. Ο Αντωνιάδης δεν παραθέτει μαζί το λατινικό πρωτότυπο, ούτε κάποια εισαγωγή ή ερμηνευτικά σχόλια, αλλά ούτε και κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τον τρόπο που εργάστηκε για τη μετάφραση. Ο Αντωνιάδης φαίνεται να έχει την αξίωση η μετάφρασή του να διαβαστεί από ένα ευρύ κοινό⁴³⁶. Η συγκεκριμένη μετάφραση του Αντωνιάδη, καθώς και οι μεταφράσεις των *Carmina 3.9* και 1.5 το 1872 και του 1.23 το 1884 από τον Παναγιώτη Ματαράγκα, τις οποίες θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, όλες γραμμένες σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο και απλή καθαρεύουσα, διατηρούν τη λυρική διάθεση των πρωτοτύπων τους. Συγκεκριμένα, η

⁴³³ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων», στο σύνδεσμο: https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=46314&seg=18447 [τελευταία ανάκτηση: 01-05-2021].

⁴³⁴ Βλ. *ΑΝΑ*, σσ. 126-127, σ.ν. «Αντωνιάδης Αντώνιος».

⁴³⁵ Αντωνιάδης 1859, 4.

⁴³⁶ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/89> [τελευταία ανάκτηση: 01-05-2021].

μετάφραση του 3.9 από τον Αντωνιάδη πιθανώς να αποτελεί την πρώτη ποιητική μετάφραση ενός λατινικού λυρικού έργου σε νεότερη ελληνική γλώσσα⁴³⁷.

Οι τρεις πρώτοι στίχοι της πρώτης στροφής του λατινικού πρωτοτύπου (στ. 1-3):

Donec gratus eram tibi

Nec quisquam potior bracchia candidae

Cervici iuvenis dabat

μεταφράζονται από τον Αντωνιάδη ως εξής:

Ἐν ὄσω ἤμην εἰς ἐσέ

ἀγαπητός, καὶ ἄλλη

Εἰς τὸν λευκὸν σου τράχηλον

δὲν ἔτεινε ἀγκάλῃ,

Τὸ κράτος τῶν θελήτρων σου

*δὲν εἶχεν ἄλλος νέος*⁴³⁸

Οι τρεις στίχοι του πρωτοτύπου στη μετάφραση διπλασιάζονται. Ο πρώτος στίχος αποδίδεται αρκετά πιστά, ενώ οι δύο επόμενοι στίχοι μεταφέρονται στην ελληνική γλώσσα με κάποιες αλλαγές, ωστόσο αρκετά κοντά στο λατινικό κείμενο. Ο μεταφραστής παραλείπει τον λατινικό όρο «potior»⁴³⁹, που αναφέρεται στο πρωτότυπο στο ουσιαστικό «iuvenis», δηλαδή κατά λέξη νέος προτιμότερος⁴⁴⁰. Παράλληλα, στην απόδοση της συγκεκριμένης φράσης των στίχων 2-3: «Nec quisquam potior | iuvenis» προβαίνει στην προσθήκη μίας ολόκληρης πρότασης, ενός δικού του προσωπικού σχολίου, δηλαδή, το χωρίο μεταφράζεται ως: «*Τὸ κράτος τῶν θελήτρων σου | δὲν εἶχεν ἄλλος νέος*». Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Αντωνιάδης παραμένει πιστός στην απόδοση των λατινικών λέξεων, αλλά ταυτόχρονα προβαίνει σε κάποιες αλλαγές.

Αξίζει να σταθούμε και στη μετάφραση της τελευταίας στροφής (στ. 21-24) του ορατιανού πρωτοτύπου:

---

⁴³⁷ Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 206-207.

⁴³⁸ Αντωνιάδης 1859, 4.

⁴³⁹ Βλ. *OLD*. σ. 1418, s.v. «potior» σημασία 5 «προτιμότερος».

⁴⁴⁰ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

Quamquam sidere **pulchior**

ille est, **tu levior cortice et improbo**

iracundior Hadria,

tecum vivere amem, tecum obeam libens.

Ἀστέρος εὐμορφότερος

καὶ ἂν ἐκεῖνος εἶναι,

Ἐσὸ ἀκροχολώτερος

ἢ τοῦ Ἀδρία δῖναι.

Καὶ κοῦφος μᾶλλον ἢ φελλὸς

εἰς ὕδατα ἐπάνω,

Ὅμως μ' ἐσὲ θέλω νὰ ζῶ

μ' ἐσὲ ἄς ἀποθάνω.⁴⁴¹

Παρατηρούμε, ὅπως και στην πρώτη στροφή, ὅτι οἱ τέσσερις στίχοι τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου στην ελληνική ἀπόδοση ἐπεκτάθηκαν σε οκτώ . Οἱ στίχοι 21-22: « Quamquam sidere pulchior | ille est» ἀποδίδονται: «Ἀστέρος εὐμορφότερος | καὶ ἂν ἐκεῖνος εἶναι». Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Ἀντωνιάδης παραμένει ἀρκετά πιστός στο πρωτότυπο. Νὰ σημειώσουμε ὅτι το λατινικό ἐπίθετο «pulchior» μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα ὡς «εὐμορφότερος», δηλαδή με ἓνα ἐπίθετο που ἀποδίδει με ἀκρίβεια τὴ λατινική λέξη και μάλιστα ἀπαντᾷ στη λυρική ποιήτρια Σαπφώ⁴⁴². Ἐνδεχομένως ὁ μεταφραστής νὰ ἐπιθυμῆ νὰ διατηρήσει τὸ λυρικό τόνο τοῦ πρωτοτύπου, χρησιμοποιώντας στο μετάφρασμά του ἐπίθετα που ἀπαντοῦν στην ελληνική λυρική ποίηση. Ἡ φράση τῶν στίχων 22- 23: «improbo iracundior Hadria» ἀποδίδεται ὡς: «Ἐσὸ ἀκροχολώτερος | ἢ τοῦ Ἀδρία δῖναι». Ὁ λατινικός ὀρος «improbo Hadria» ἀναφέρεται στην Ἀδριατική θάλασσα, ἡ ὁποία ἦταν γνωστή για τις τρικυμίες που προκαλοῦσε⁴⁴³. Ὁ

⁴⁴¹ Ἀντωνιάδης 1859, 4.

⁴⁴² Βλ. Montanari, σ 889, s.v. «εὐμορφος»: «ὄμορφος», ἀπαντᾷ στη Σαπφώ 82α.

⁴⁴³ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 148.

Οράτιος χαρακτηρίζει την Αδριατική θάλασσα «improbus» δηλαδή αδίστακτη⁴⁴⁴. Ο Αντωνιάδης παραλείπει στη μετάφρασή του τον προσδιορισμό «improbus», ενώ προσθέτει τον όρο «δῖναι»⁴⁴⁵, ερμηνεύοντας τη φράση αφού κάνει λόγο για το στρόβιλο της Αδριατικής θάλασσας.

Η φράση του στίχου 22: «tu levior cortice» αποδίδεται: «Καὶ κοῦφος μᾶλλον ἢ φελλὸς | εἰς ὕδατα ἐπάνω». Ο λατινικός όρος «levior» μεταφράζεται με ακρίβεια «κοῦφος μᾶλλον». Να σημειώσουμε και πάλι ότι ο Αντωνιάδης χρησιμοποιεί συγκεκριμένα τον όρο «κοῦφος», ένα επίθετο που έχει χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές από τον Πίνδαρο⁴⁴⁶. Μπορούμε και πάλι να υποθέσουμε ότι ο μεταφραστής ίσως να επιδιώκει να διατηρήσει το λυρικό τόνο του πρωτοτύπου, προσπαθώντας να χρησιμοποιεί στο μετάφρασμά του, όσο είναι εφικτό, όρους που απαντούν σε Έλληνες λυρικούς ποιητές. Ακόμη, προβαίνει στην προσθήκη μίας ολόκληρης φράσης που δεν απαντά στο ορατιανό πρωτότυπο «εἰς ὕδατα ἐπάνω». Και πάλι φαίνεται να ερμηνεύει το πρωτότυπο, προσπαθώντας να δημιουργήσει μία εικόνα στο μετάφρασμά του με έναν φελλό να επιπλέει στο νερό, καθιστώντας σαφέστερο το νόημα και προσδίδοντας παραστατικότητα στο λόγο. Εξάλλου, δε θα πρέπει να ξεχάμε ότι πρόκειται για μία μετάφραση που έχει δημοσιευτεί σε εφημερίδα και απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό με απώτερο σκοπό την αισθητική απόλαυση. Το γεγονός μάλιστα ότι δε συνοδεύεται από το λατινικό πρωτότυπο, καθιστά το μετάφρασμα ένα αυτόνομο ποιητικό έργο. Τέλος, μολοντί μετάφραση είναι γραμμένη σε απλή καθαρεύουσα, έχει παραδοσιακή μετρική μορφή, ενώ πρόκειται για ένα εύηχο ποιητικό έργο σε ρέοντα ελληνικό λόγο, που διατηρεί ταυτόχρονα την ποιότητα του πρωτοτύπου του⁴⁴⁷.

6. Οι μεταφράσεις του Παναγιώτη Ματαράγκα

A. Η μετάφραση του *Carmen 1.5*⁴⁴⁸

Ο Παναγιώτης Ματαράγκας (Ναύπλιο 1834-1895) εκτός από ποιητής ήταν και νομικός και λαογράφος, ενώ διετέλεσε και νομάρχης της Ζακύνθου. Συνεργάστηκε με τα περιοδικά *Εσπερος*, *Παρνασσός*, *Χρυσάλλης*, *Ποιητικός Ανθών*, ενώ ο ίδιος εξέδιδε το περιοδικό

⁴⁴⁴ Βλ. OLD. σ. 852, s.v «improbus» σημασία 4c «ανήθικος, αδίστακτος».

⁴⁴⁵ Βλ. Montanari, σ. 571, s.v. «δῖνη»: «στρόβιλος».

⁴⁴⁶ Βλ. Montanari, σ. 1197, s.v. «κοῦφος»: «ελαφρύς», απαντά σε Πίνδαρου *Ὀλυμπιονίκος* 13.114 και *Πυθιονίκος* 9.11.

⁴⁴⁷ Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 206-207.

⁴⁴⁸ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Ανέμη», στο σύνδεσμο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/5/7/metadata-312-0000202.tkl> [τελευταία ανάκτηση: 30-04-2021].

Αθήναιον⁴⁴⁹. Παράλληλα, ως ποιητής προσέφερε αξιόλογα ποιητικά έργα, όπως για παράδειγμα το *Φαντασία και καρδιά*, ενώ ασχολήθηκε με τη μετάφραση ποικίλων έργων, όπως του Αισχύλου, του Ξενοφώντα, αλλά και των Dante, Metastasio κ.α. Τα έργα του είναι γραμμένα σε γλώσσα καθαρεύουσα, σύμφωνα με τις υποδείξεις του αθηναϊκού πνευματικού περιβάλλοντος, μολοντί ο ίδιος καταγόταν από τα Επτάνησα. Ακόμη, με ορισμένα από τα έργα του, έλαβε μέρος τέσσερις φορές σε ποιητικούς διαγωνισμούς του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴⁵⁰. Αξίζει να σημειώσουμε και κάτι αρκετά ενδιαφέρον. Το ποίημα *Οι αρχαίοι ἴαμβοι*, το οποίο έχει την υπογραφή Π. Μ. και δημοσιεύεται το 1894 στο ζακυνθινό περιοδικό *Αί Μοῦσαι*, ανήκει κατά πάσα πιθανότητα στον μεταφραστή μας Π. Ματαράγκα. Το συγκεκριμένο ποίημα έχει απολογητικό χαρακτήρα και μέσω αυτού ο Ματαράγκας κατακρίνει την Αθηναϊκή Σχολή που υποστήριζε την αναβίωση των αρχαίων μέτρων, καθώς και τους ποιητικούς διαγωνισμούς του αθηναϊκού πανεπιστημίου. Το εν λόγω ποίημα μπορεί να χαρακτηριστεί ως το τελευταίο κείμενο το οποίο εντάσσεται στο πλαίσιο των αντιδράσεων των Επτανήσιων λογίων απέναντι στην αναβίωση των αρχαίων μέτρων⁴⁵¹. Όσον αφορά τη μετάφραση λατινικών έργων, ο Ματαράγκας καταπιάστηκε και με τη μετάφραση των τεσσάρων Κατιλινικών λόγων⁴⁵², με τίτλο: «ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ | ΟΙ ΤΕΣΣΑΡΕΣ | ΚΑΤΑ ΚΑΤΙΛΙΝΑ ΛΟΓΟΙ | ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝΤΕΣ ΜΕΤΑ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ | ΥΠΟ | Π. ΜΑΤΑΡΑΓΚΑ | ΑΘΗΝΗΣΙ | ΕΚΔΟΤΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΦΕΞΗΣ | Βιβλιοπωλείον, ὁδὸς Αἰόλου, ἔναντι μεγάλης οἰκίας Μελαῶ. | 1892». Επιπλέον, μετέφρασε από τον Οράτιο το *Carmen* 1.23⁴⁵³, καθώς και το *Carmen* 3.9⁴⁵⁴, τα οποία θα παρουσιάσουμε αμέσως μετά. Ακόμη, αξίζει να αναφέρουμε και την ύπαρξη ενός άρθρου, το οποίο έχει τα αρχικά Π.Μ. και εικάζεται ότι ανήκει στον μεταφραστή μας. Το άρθρο έχει δημοσιευτεί το 1880 στο περιοδικό *Σωκράτης* σε δύο μέρη, με τίτλο: «*Περὶ μιᾶς ἐλεγείας τοῦ Κατούλλου*», στο οποίο παρουσίαζε ποικίλες μεταφράσεις του 3ου ποιήματος του Κάτουλλου, σε διαφορετικές γλώσσες⁴⁵⁵.

Η μετάφραση που θα παρουσιάσουμε φέρει τον τίτλο:

---

⁴⁴⁹ Πρόκειται για ένα δεκαπενθήμερο περιοδικό, το οποίο εκδιδόταν από τον Ματαράγκα από τον Ιούνιο του 1857 έως τον Μάη του 1858. Το εν λόγω περιοδικό περιλάμβανε κυρίως ξένη πεζογραφία σε μετάφραση, καθώς και βιογραφίες συγγραφέων, ενώ δεν έλειπαν τα ποιήματα και οι μελέτες αναφορικά με την ποίηση και το μυθιστόρημα, βλ. *ΑΝΑ*, σ. 23, s.v. «Αθήναιον¹».

⁴⁵⁰ Βλ. *ΑΝΑ*, σ. 1355, s.v. «Ματαράγκας Παναγιώτης».

⁴⁵¹ Γαραντούδης 2016, 37-39.

⁴⁵² Μπάνου-Τσιάμη 2003, 77.

⁴⁵³ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/102> [τελευταία ανάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁵⁴ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/65> [τελευταία ανάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁵⁵ Athanasiadou – Pappas – Stathis – Fyntikoglou 2019, 202.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΕΙΣ ΠΥΡΡΑΝ (Ἐκ τῶν ῥόδων τοῦ Ὁρατίου)⁴⁵⁶

Ἡ παρούσα μετάφραση περιλαμβάνεται στο περιοδικό *Παρνασσός*⁴⁵⁷. Πρόκειται για ένα μηνιαίο εικονογραφημένο περιοδικό, το οποίο ξεκίνησε την κυκλοφορία του στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1877. Αριθμεί συνολικά δεκαεπτά τόμους, ενώ διευθυντής του καθίσταται κάθε φορά ο εκάστοτε πρόεδρος του ομώνυμου Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Οι λόγοι που ώθησαν τα μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» να προχωρήσουν στην έκδοση του συγκεκριμένου περιοδικού, είναι κυρίως εθνικοί, παιδευτικοί και επιστημονικοί. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους ίδιους τους εκδότες του περιοδικού στόχοι του καθίστανται η ενίσχυση της «εθνικής παιδείσεως και της των γραμμάτων προσαγωγῆς και διαδόσεως». Ο *Παρνασσός* περιέχει έργα ποικίλου ενδιαφέροντος, ὅπως φιλολογικά, αρχαιολογικά, ιστορικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά, πολιτικά, διηγήματα, μυθιστορίες, βιβλιοκρισίες κ.α. Ωστόσο, οφείλουμε να σημειώσουμε ὅτι ο αριθμὸς των ἔργων της νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι αρκετὰ μικρὸς⁴⁵⁸.

Ἡ μετάφρασή μας δημοσιεύθηκε το 1880 και αποτελεί την τρίτη έκδοση της συγκεκριμένης ἀπὸ τον Ματαράγκα, ἐνὸς χρονολογεῖται το 1872. Ἡ πρώτη ἐκδόσή της ἔλαβε χώρα το 1872 στο περιοδικό *Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη*⁴⁵⁹, ἐνὸς επανεκδόθηκε το 1876 στην ποιητικὴ συλλογὴ του Ματαράγκα *Φαντασία και Καρδία* μαζί με τὴν μετάφραση του *Carmen* 3.9⁴⁶⁰. Εἶναι γραμμένη σε ἰαμβικὸ μέτρο, χωρὶς ὅμως σταθερότητα ὡς πρὸς τον ἀριθμὸ των συλλαβῶν, ἐνὸς ἡ γλώσσα της εἶναι ἡ καθαρεύουσα. Πρόκειται για μίαν λογοτεχνικὴν μετάφραση, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται σε ἕνα ἐπὶ ἀναγνωστικὸ κοινό. Ἡ μετάφραση δε συνοδεύεται ἀπὸ το λατινικὸ κείμενο, οὔτε γίνεται ἀναφορὰ στην ἐκδοση που ἀκολούθησε ὁ μεταφραστής. Ἐπίσης, ὁ μεταφραστής δὲν ἔχει ἐπιλέξει να παραθέσει κάποια εἰσαγωγὴ, ἢ ὀρισμένα ἐρμηνευτικὰ πιθανῶς σχόλια, οὔτε δίνει πληροφορίες για τον τρόπο με τον ὁποῖο ἐργάσθηκε και τὶς μεταφραστικὰς μεθόδους τὶς ὁποῖες ἐνδεχομένως να ἀκολούθησε⁴⁶¹. Ἡ ἀπουσία των παραπάνω στοιχείων εἶναι ἀναμενόμενη, τὴ στιγμή που ἡ μετάφραση περιλαμβάνεται σε περιοδικὸ και δὲν ἀποτελεῖ, για παράδειγμα, μέρος ἐνὸς ἐκπαιδευτικοῦ βοηθήματος. Ὅπως ἀκριβῶς και στην πρώτη ἐκδοση (1872, ἀλλὰ και στη δευτέρη ἐκδοση

⁴⁵⁶ Ματαράγκας 1880, 854-855.

⁴⁵⁷ *Παρνασσός, ἦτοι Ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὑπὸ Π. Ματαράγκα, Δαπάναις Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, βιβλιοπώλου, Ἐν Ἀθήναις, 1880 Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Νικολάου Ρουσοπούλου*, βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/95> [τελευταία ἐπίσκεψη : 29-03-2021].

⁴⁵⁸ Βλ. *ΑΝΑ*, σ. 1739, s.v. «Παρνασσός¹».

⁴⁵⁹ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/92> [τελευταία ἀνάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁶⁰ Στο ποιητικὸ του αὐτοῦ ἔργο, συμπεριέλαβε και τὶς μεταφράσεις των *Carmina* 1.5 και 3.9, βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/93> [τελευταία ἀνάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁶¹ <http://gtll.lit.auth.gr/node/95> [τελευταία ἐπίσκεψη : 29-03-2021].

1876), η ποιητική αυτή μετάφραση αποτελείται από τρεις στροφές, εκ των οποίων οι δύο πρώτες εκτείνονται σε έξι στίχους, ενώ η τρίτη και τελευταία σε οχτώ⁴⁶². Ο Ματαράγκας έχει συνθέσει το μετάφρασμά του με ομοιοκαταληξία, η οποία για στις δύο πρώτες στροφές είναι ζευγαροπλεχτή, ενώ στην τελευταία ζευγαρωτή⁴⁶³.

Το γεγονός ότι η μετάφραση δε συνοδεύεται από το λατινικό κείμενο, καταδεικνύει τον σκοπό του μεταφραστή, ο οποίος φαίνεται να επιδιώκει το μετάφρασμά του να σταθεί ως αυθύπαρκτο λογοτέχνημα με στόχο προφανώς την τέρψη των αναγνωστών του. Φυσικά, η απουσία του πρωτοτύπου παρέχει στο μεταφραστή τη δυνατότητα να κινηθεί πιο ελεύθερα, χωρίς να μένει προσκολλημένος στις λέξεις του πρωτοτύπου. Αυτό επιβεβαιώνεται αν αντιπαραβάλουμε το λατινικό πρωτότυπο με τη μετάφραση του Ματαράγκα. Η πρώτη στροφή (στ. 1-4) του λατινικού πρωτοτύπου μεταφράζεται ως εξής:

Quis **multa gracilis** te puer in rosa

perfusus liquidis urget **odoribus**

grato, Pyrrha, sub antro?

cui flavam religas comam,

Τίς νεανίας θελκτικὸς καὶ ἀποστάζων μύρα

Ὑπὸ τοῦ ἀνδρου τὴν τερπνὴν σκιὰν σέ θλίβει, Πύρρα,

Ἐπὶ στρωμνῆς ροδίνης;

Ἔνεκα τίνος, ὦ ἀπλῆ ἐν τοῖς κοσμήμασί σου,

Ἄνω τὰς τρίχας τῆς ξανθῆς προσδέεις κεφαλῆς σου

Μεθ' ὕψηλοφροσύνης,⁴⁶⁴

Ὅπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, οι τέσσερις στίχοι της πρώτης στροφής του πρωτοτύπου εκτείνονται σε έξι στην ελληνική μετάφραση. Ο Ματαράγκας δεν επιχειρεί μία

---

⁴⁶² Λόγω της περιορισμένης έκτασης της εργασίας μας, όπως έχουμε επισημάνει και προηγουμένως, θα επιχειρήσουμε μία ενδεικτική παρουσίαση της μετάφρασης μόνο των δύο πρώτων στροφών.

⁴⁶³ <http://gtll.lit.auth.gr/node/92> [τελευταία επίσκεψη : 29-03-2021].

⁴⁶⁴ Ματαράγκας 1880, 854.

απόδοση στίχο προς στίχο, αλλά αλλάζει τη σειρά των στίχων και των λέξεων. Ξεκινώντας από την απόδοση των δύο πρώτων στίχων, ήδη μπορούμε να παρατηρήσουμε αρκετές αλλαγές. Αρχικά, ο λατινικός όρος του στίχου 1 «multa», ο οποίος προσδιορίζει τα τριαντάφυλλα «rosa» παραλείπεται. Ταυτόχρονα, προστίθεται ο όρος «στρωμνής», προφανώς για να επεξηγηθεί επακριβώς πού βρίσκονται οι δύο εραστές, δηλαδή σε κάποιο κρεβάτι ή στρώμα από τριαντάφυλλα⁴⁶⁵. Επιπλέον, το ουσιαστικό «rosa»⁴⁶⁶, δηλαδή το τριαντάφυλλο, μετατρέπεται σε επίθετο «ρόδινης» που προσδιορίζει το στρώμα στο οποίο βρίσκονται οι εραστές. Η προσθήκη του όρου «στρωμνής», σε συνδυασμό με τον προσδιορισμό της «ρόδινης», ίσως να αποβλέπει και στο να διατηρήσει ή ακόμη και να ενισχύσει την ερωτική ατμόσφαιρα του πρωτοτύπου. Ακόμη, ο νεαρός χαρακτηρίζεται ως «νεανίας θελκτικός» αποδίδοντας το λατινικό επίθετο «gracilis puer». Το λατινικό επίθετο «gracilis» έχει τη σημασία του λεπτού⁴⁶⁷. Στο συγκεκριμένο στίχο, ίσως ο Οράτιος να θέλει να επισημάνει ότι ο νεαρός είναι αδύναμος να αντέξει τις ιδιοτροπίες της Πύρρας ή ακόμη και να παραπέμπει στη θηλυπρεπή φύση του⁴⁶⁸. Ο Ματαράγκας δεν διατηρεί την παραπάνω σημασία του επιθέτου και το αντικαθιστά με ένα επίθετο που ίσως προσιδιάζει στην ερωτική εικόνα που δημιουργείται. Επίσης, η φράση του στίχου 2: «perfusus liquidis odoribus» αποδίδεται ως: «ἀποστάζων μύρα». Η μετοχή «perfusus», της οποίας η κατά λέξη μετάφραση είναι «περιχυμένος»⁴⁶⁹, αποδίδεται ως «ἀποστάζων». Στο σημείο αυτό, ο Οράτιος προβάλλει την εικόνα ενός νεαρού που φορά υπερβολική δόση αρώματος, ως χαρακτηριστικό της φιλαρέσκειάς του. Η εικόνα αυτή δεν αρμόζει σε έναν ανδροπρεπή Ρωμαίο⁴⁷⁰. Την υπερβολή αυτή, την οποία τονίζει ο Οράτιος, φαίνεται να διατηρεί και ο Ματαράγκας, λέγοντας μάλιστα ότι ο νεαρός στάζει αρώματα, πιθανώς εξαιτίας της υπερβολικής δόσης που έβαλε. Επιπλέον, ο μεταφραστής μας αποδίδει μονολεκτικά τους όρους «liquidis»⁴⁷¹ «odoribus»⁴⁷², κατά λέξη υγρές οσμές⁴⁷³ με τον όρο «μύρα», μία λέξη που συνάδει με το νόημα καθώς είναι τα αρώματα⁴⁷⁴, αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί και ομοιοκαταληξία με το όνομα Πύρρα.

Συνεχίζοντας την αντιπαραβολή της πρώτης στροφής του λατινικού κειμένου με το μετάφρασμα του Ματαράγκα, αξίζει να σχολιάσουμε και την απόδοση του στίχου 3:

⁴⁶⁵ Βλ. Montanari, σ. 1989, s.v. «στρωμνή»: «κρεβάτι, πρόχειρο στρώμα».

⁴⁶⁶ Βλ. OLD, σ. 1161, s.v. «rosa» σημασία 1 «τριαντάφυλλο».

⁴⁶⁷ Βλ. OLD, σ. 769, s.v. «gracilis» σημασία 1 «λεπτός, αδύνατος».

⁴⁶⁸ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

⁴⁶⁹ Βλ. OLD, σ. 1339, s.v. «perfundere» σημασία 1 «περιχύνω».

⁴⁷⁰ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

⁴⁷¹ Βλ. OLD, σ. 1035, s.v. «liquidus» σημασία 1 «υγρός».

⁴⁷² Βλ. OLD, σ. 1239, s.v. «odor» σημασία 1 «οσμή».

⁴⁷³ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁴⁷⁴ Βλ. Montanari, σ. 1398, s.v. «μύρον»: «άρωμα, αρωματική ουσία».

«grato,sub antro» με το «Υπὸ τοῦ ἄνδρου τὴν τερπνὴν σκιάν». Παρατηρούμε μία προσθήκη πιθανώς επεξηγηματικού χαρακτήρα «τὴν σκιάν», η οποία φαίνεται να περιγράφει περισσότερο τον τόπο συνάντησης των δύο εραστών. Επιπλέον, ο όρος «grato» που στο λατινικό κείμενο προσδιορίζει το «antro», στην απόδοση μεταφέρεται ως προσδιορισμός στην προστιθέμενη λέξη «σκιάν». Επομένως, ο μεταφραστής πλάθει μία όμορφη εικόνα, με τους εραστές να βρίσκονται κάτω από την ευχάριστη σκιά μιας σπηλιάς. Τέλος, αξιοπρόσεκτη καθίσταται και η προσθήκη-προσωπικό σχόλιο του μεταφραστή «Μεθ' ὑψηλοφροσύνης»⁴⁷⁵. Ο μεταφραστής μας ενδεχομένως σχολιάζει τον προηγούμενο στίχο στον οποίο αναφέρεται ότι η Πύρρα δένει τα ξανθά μαλλιά της, προσθέτοντας ένα χαρακτηριστικό της Πύρρας που είναι η περηφάνειά της⁴⁷⁶.

Η δεύτερη στροφή (στ. 5-8) του λατινικού πρωτοτύπου, καθώς και οι τρεις επόμενοι στίχοι της τρίτης λατινικής στροφής (στ.9-11) αποδίδονται ως εξής:

simplex munditiis? Heu quotiens **fidem**

mutatosque deos flebit et aspera

nigris aequora ventis

emirabitur **insolens**

qui nunc te fruitur **credulus** aurea

qui **semper vacuam, semper amabilem**

sperat,

Ποσάκις φεῦ ! ὁ δυστυχῆς θὰ κλαύσῃ ἐραστής σου

Τῆς ἀπιστίας παίγνιον καὶ τῆς μεταβολῆς σου,

Καὶ διὰ πρῶτην ἔκπληκτος τὰ κύματα φορὰν

Θὰ ἴδῃ ὑπὸ τρομερῶν ἀνάστατα ἀνέμων

Ὅ ἤδη ἀπολαύων σε ἀτάραχος κ' εὐδαίμων,

Κ' αἰώνια νομίζων σε πιστὴν καὶ τροφεράν !⁴⁷⁷

Ξεκινώντας από την απόδοση των στίχων 5-6: «fidem | mutatosque deos flebit» μπορούμε αρχικά να παρατηρήσουμε την προσθήκη προσωπικού σχολίου του μεταφραστή «ὁ δυστυχῆς ἐραστής σου». Ο Ματαράγκας όχι μόνο αποδίδει το στίχο, αλλά επιχειρεί εν μέρει να τον

⁴⁷⁵ Για τη μεταφραστική αυτή τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 64-68.

⁴⁷⁶ Βλ. Βλ. Montanari, σ. 2258, s.v. «ὑψηλοφρονέω»: «εἶμαι περήφανος, υπερόπτης».

⁴⁷⁷ Ματαράγκας 1880, 855.

επεξηγήσει και να τον ερμηνεύσει. Επιλέγει, δηλαδή, να προσθέσει το υποκείμενο της πρότασης «*ὁ ἔραστής σου*, για να καταστήσει πιο σαφές το νόημα, αλλά του αποδίδει και τον χαρακτηρισμό «*δυστυχής*». Επιπλέον, η φράση του λατινικού κειμένου «*fidem mutatosque deos*» αποδίδεται ως: «*Τῆς ἀπιστίας παίγνιον καὶ τῆς μεταβολῆς σου*». Ο μεταφραστής μας φαίνεται να ερμηνεύει και πάλι, προσθέτοντας τον όρο «*παίγνιον*» και σχηματίζοντας μία δική του διαφορετική πρόταση, η οποία μεταφέρει το νόημα των λατινικών στίχων. Η μεταβολή των θεών «*mutatosque deos*» γίνεται στο μετάφρασμα μεταβολή της Πύρρας «*τῆς μεταβολῆς σου*». Ο Οράτιος πιθανώς αναφέρεται στους θεούς του έρωτα, στους οποίους οι ερωτευμένοι ορκίζονται αφοσίωση στον αγαπημένο τους⁴⁷⁸. Ακόμη, η λατινική λέξη «*fidem*» που σημαίνει πίστη⁴⁷⁹, μεταφέρεται στη μετάφραση ως: «*Τῆς ἀπιστίας*». Ο Ματαράγκας προβαίνοντας στις παραπάνω αλλαγές, ενδεχομένως να προσπαθεί να εξηγήσει το νόημα των ορατιανών στίχων, προσδίδοντας στο απόσπασμα μια δική του ποιητική χροιά.

Στη συνέχεια, ο λατινικός όρος «*insolens*» του στίχου 8, ο οποίος έχει τη σημασία του ασυνήθιστου⁴⁸⁰, μεταφέρεται με μία ολόκληρη φράση «*Καὶ διὰ | πρώτην φοράν*». Η συγκεκριμένη φράση εξηγεί τον λατινικό όρο, ενώ συμβάλλει και στην ομοιοκαταληξία της στροφής (*φοράν- τρυφεράν*). Ενδιαφέρον προκαλεί και η απόδοση της φράσης του στίχου 7: «*nigris ventis*» ως: «*Θὰ ἴδη ὑπὸ τρομερῶν ἀνέμων*». Μπορούμε να παρατηρήσουμε την προσθήκη του ρήματος «*Θὰ ἴδη*», το οποίο προφανώς προστίθεται για την καλύτερη κατανόηση του νοήματος. Επιπλέον, ο όρος «*nigris*», ο οποίος έχει τη σημασία του μαύρου, του σκοτεινού, κατά λέξη μαύρων/ σκοτεινών ανέμων⁴⁸¹, στο μετάφρασμα φαίνεται να ερμηνεύεται και πάλι καθώς ο μεταφραστής τον αποδίδει ως «*τρομερῶν*». Ακόμη, η λατινική λέξη «*credulus*» μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα με ένα μεταφραστικό παρατακτικό ζεύγος, «*ἀτάραχος κ' εὐδαιμών*»⁴⁸². Ο Ματαράγκας δεν μεταφέρει αυτολεξεί τον λατινικό όρο «*credulus*», δηλαδή «*εὐπίστος*»⁴⁸³, αλλά επιλέγει να ερμηνεύσει τον συγκεκριμένο όρο, δίνοντας πιο αναλυτικά στο αναγνωστικό του κοινό την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο εραστής της Πύρρας, όπως ο ίδιος το αντιλαμβάνεται. Τέλος, αξίζει να σταθούμε και στην απόδοση των στίχων 10-11 : «*semper | vacuum, semper amabilem sperat*», ως: «*Κ' αἰώνια νομίζων σε πιστὴν καὶ | τρυφεράν*». Αρχικά, παρατηρούμε ότι η λέξη «*semper*» που επαναλαμβάνεται στο ορατιανό κείμενο, στον Ματαράγκα αποδίδεται μόνο μία φορά ως

⁴⁷⁸ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

⁴⁷⁹ Βλ. OLD, σ.797, s.v. «*fides*» σημασία 1 «*πίστη, εμπιστοσύνη*».

⁴⁸⁰ Βλ. OLD, σ.927, s.v. «*insolens*» σημασία 1 «*ασυνήθιστος*».

⁴⁸¹ Βλ. OLD, σ.1176, s.v «*niger*» σημασία 1 «*μαύρος, σκοτεινός*».

⁴⁸² Για τα ερμηνευτικά μεταφραστικά ζεύγη και τα μεταφραστικά παρατακτικά ζεύγη, βλ. Παππάς 2017, 84-93.

⁴⁸³ Βλ. OLD, σ.456, s.v. «*credulous*» σημασία 1 «*εὐπίστος*».

«αἰώνια». Ακόμη, το ρήμα «sperat», του οποίου η ακριβή σημασία είναι «ελπίζω»⁴⁸⁴, ο μεταφραστής μας το αποδίδει με τη μετοχή «νομίζων», δίνοντας για μία ακόμη φορά, το νόημα του ορατιανού κειμένου, όπως ο ίδιος το εκλαμβάνει. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην περίπτωση της απόδοσης των λατινικών λέξεων «vacuam» και «amabilem» ως: «πιστήν» και «τρυφεράν» αντίστοιχα. Ο όρος «vacuam» μπορεί να ερμηνευτεί ως ελεύθερη, διαθέσιμη ερωτικά⁴⁸⁵. Ο όρος «amabilem» έχει τη σημασία του αξιαγάπητου⁴⁸⁶. Επομένως, ο μεταφραστής μας φαίνεται να ερμηνεύει και πάλι το λατινικό έργο, καθώς η Πύρρα όντας διαθέσιμη ερωτικά για τον εραστή της, σημαίνει ότι παραμένει πιστή σε αυτόν. Με την συγκεκριμένη επιλογή ο μεταφραστής εισάγει και την αντίθεση απιστία-πίστη, τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο το βασικό χαρακτηριστικό της Πύρρας που είναι το ευμετάβολο στις ερωτικές της σχέσεις. Επιπλέον, η λέξη «τρυφεράν» αποδίδει ορθά, αν και όχι κατά λέξη, το νόημα του λατινικού όρου, ενώ πιθανώς να αποτελεί επιλογή του μεταφραστή, για την επίτευξη ομοιοκαταληξίας (φοράν- τρυγεράν).

B. Η μετάφραση του *Carmen* 3.9⁴⁸⁷

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΟΡΑΤΙΟΥ ΩΔΗ Θ΄*. [Ἐκ τοῦ Λατινικοῦ]⁴⁸⁸. Πρόκειται για μία έμμετρη μετάφραση σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο μέτρο, με ομοιοκαταληξία που δεν έχει ωστόσο σταθερή μορφή (στις δύο πρώτες στροφές, καθώς και στην 5η στροφή η ομοιοκαταληξία είναι ζευγαρωτή, ενώ στην 3^η, 4^η και 6^η στροφή είναι πλεχτή). Η μετάφραση δημοσιεύτηκε το 1872 στο περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη*⁴⁸⁹, ενώ επανεκδόθηκε το 1876 στην ποιητική συλλογή του Ματαράγκα *Φαντασία και Καρδιά* μαζί με τη μετάφραση του *Carmen* 1.5⁴⁹⁰. Η γλώσσα της μετάφρασης είναι η καθαρεύουσα. Ο Ματαράγκας δε συμπεριλαμβάνει στη μετάφραση το λατινικό πρωτότυπο, ούτε κάποια εισαγωγή ή πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο που εργάστηκε. Παραθέτει όμως μία υποσημείωση ερμηνευτικού ενδιαφέροντος, στην οποία δίνει πληροφορίες για την Ιλία καθώς το όνομά της αναφέρεται στο ορατιανό έργο⁴⁹¹. Ο

⁴⁸⁴ Βλ. *OLD*, σ.1803, s.v. «spero» σημασία 1 «ελπίζω».

⁴⁸⁵ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 118.

⁴⁸⁶ Βλ. *OLD*, σ.113, s.v. «amabilis» σημασία 1 «αξιαγάπητος».

⁴⁸⁷ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.», στο σύνδεσμο: http://digital.lib.auth.gr/record/140629/files/5099_6.pdf [τελευταία ανάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁸⁸ Ματαράγκας 1872, 217.

⁴⁸⁹ «ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΤΑΡΑΓΚΑ», βλ. *Εθνική Βιβλιοθήκη* 6 (Αύγουστος 1872), 26.

⁴⁹⁰ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/93> [τελευταία ανάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁹¹ Ματαράγκας 1872, 217.

μεταφραστής, εφόσον μάλιστα δημοσιεύει τη μετάφρασή του σε ένα περιοδικό, φαίνεται ότι επιδιώκει να διαβαστεί από ένα ευρύτερο κοινό⁴⁹².

Η πρώτη στροφή του λατινικού πρωτοτύπου (στ. 1-4), καθώς και οι δύο πρώτοι στίχοι της δεύτερης (στ. 5-6) μεταφράζονται από τον Ματαράγκα ως εξής:

Donec gratus eram tibi
Nec quisquam potior brachia candidae
Cervici **iuvenis** dabat,
Persarum **vigui** rege beatior.

Donec non alia magis
arsisti neque erat Lydia post Chloen

ΟΡΑΤΙΟΣ

Ἐνόσω σ' ἤμην προσφιλῆς καὶ τὸν λευκὸν λαιμὸ σου
Οὐδεὶς περιεπτύσσετο ἐκτὸς ἐμοῦ τῶν νέων,
Ἦμην εὐδαιμονέστερος τῶν Μήδων βασιλέων.

ΛΥΔΙΑ

Ἐνόσω μόν' ἤμην ἐγὼ τὸ κέντρον τῶν παλμῶν σου,
Οὐδ' εἶχ' ἐν τῇ καρδίᾳ σου ἡ Χλόη τὰ πρωτεῖα

Η φράση των στίχων 2-3: «Nec quisquam potior |iuvenis» μεταφράζεται: «Οὐδεὶς ἐκτὸς ἐμοῦ τῶν νέων». Ο λατινικός όρος «potior» παραλείπεται στη μετάφραση⁴⁹³, ενώ το ουσιαστικό «iuvenis» τίθεται στον πληθυντικό «τῶν νέων» και λειτουργεί πλέον ως γενική διαιρετική, σχηματίζοντας ομοιοκαταληξία με τον αμέσως επόμενο στίχο «βασιλέων». Παράλληλα, ο μεταφραστής προσθέτει τη φράση «ἐκτὸς ἐμοῦ», η οποία δεν απαντά στο λατινικό κείμενο, αλλά επεξηγεί το περιεχόμενο των στίχων. Ακόμη, το λατινικό ρήμα «vigui» αποδίδεται: «Ἦμην», δηλαδή όχι με την ακριβή του σημασία, η οποία είναι «ευημερώ»⁴⁹⁴, ωστόσο δεν αλλοιώνεται το περιεχόμενο του στίχου.

Το *Carmen* 3.9 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «αμοιβαίου τραγουδιού» (*carmen amoebaeum*).⁴⁹⁵ Ο Οράτιος, ακολουθώντας τους κανόνες του αμοιβαίου τραγουδιού,

⁴⁹² Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/65> [τελευταία ανάκτηση: 30-04-2021].

⁴⁹³ Βλ. *OLD*, σ. 1418, s.v. «potior» σημασία 5 «προτιμότερος».

⁴⁹⁴ Βλ. *OLD*, σ. 2061, s.v. «vigeo» σημασία 2^a «ευδοκμώ, ευημερώ».

⁴⁹⁵ Βλ. *OCD*, s.v. *amoeban verse*.

βάζει τη Λυδία να ξεκινά το λόγο της στη δεύτερη στροφή με τον ίδιο τρόπο που ξεκίνησε ο Οράτιος στην πρώτη στροφή (στίχοι 1 και 5: Donec... Donec)⁴⁹⁶. Περνώντας στη μετάφραση των δύο πρώτων στίχων της 2^{ης} στροφής, αρχικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Ματαράγκας διατηρεί τους κανόνες του αμοιβαίου τραγουδιού, καθώς και στη μετάφραση η Λυδία ξεκινά όπως ακριβώς ο Οράτιος. Πιο συγκεκριμένα, ο στίχος 1 με τον οποίο ξεκινά να μιλά ο Οράτιος: «Donec gratus eram tibi» αποδίδεται ως: «*Ἐνόσω σ' ἤμην προσφιλῆς*» και ο στίχος 5 με τον οποίο ξεκινά ο λόγος της Λυδίας: «Donec non alia» μεταφράζεται: «*Ἐνόσω μόν' ἤμην ἐγὼ*». Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι και ο μεταφραστής χρησιμοποιεί τις ίδιες λέξεις στην αρχή του λόγου της Λυδίας, με αυτές που χρησιμοποίησε ο Οράτιος προηγουμένως. Επιπλέον, η φράση των στίχων 5-6: «Donec non alia magis | arsisti» μεταφράζεται : «*Ἐνόσω μόν' ἤμην ἐγὼ τὸ κέντρον τῶν παλμῶν σου*». Η ακριβής μετάφραση θα ήταν όσο καμία άλλη δε σε έκαίγε περισσότερο⁴⁹⁷. Όπως φαίνεται, ο μεταφραστής έχει προβεί σε κάποιες αλλαγές. Το ρήμα «arsisti» δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία⁴⁹⁸, αλλά ο μεταφραστής μοιάζει να ερμηνεύει το κείμενο, καθώς μεταφράζει «*τὸ κέντρον τῶν παλμῶν σου*», φράση που δεν απαντά στο πρωτότυπο. Ακόμη, ο στίχος 6 του λατινικού κειμένου: «neque erat Lydia post Chloen» αποδίδεται από τον Ματαράγκα: «*Οὐδ' εἶχ' ἐν τῇ καρδίᾳ σου ἡ Χλόη τὰ πρωτεῖα*». Ο μεταφραστής και πάλι φαίνεται να ερμηνεύει το στίχο, καθώς προσθέτει φράσεις που δεν απαντούν στο πρωτότυπο «*εἶχ' ἐν τῇ καρδίᾳ σου τὰ πρωτεῖα*». Από όλα τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι ο Ματαράγκας αποδίδει πιστά το νόημα του λατινικού πρωτοτύπου, χωρίς ωστόσο να μένει προσκολλημένος στην κατά λέξη απόδοση. Δημιουργεί με αυτόν τον τρόπο, ένα ευχάριστο ποιήμα, το οποίο αποκτά την προσωπική του σφραγίδα, διατηρώντας παράλληλα το πνεύμα του ορατιανού πρωτοτύπου.

Τέλος, μπορούμε να σημειώσουμε κάποιες παρατηρήσεις και στη μετάφραση της φράσης των στίχων 21-22 του λατινικού πρωτοτύπου:

Quamquam sidere pulchrior

Ille est

Ἄν και ἀστέρος τ' οὐρανοῦ ὁ Κάλαις καλλίων

Καθώς και η μετάφραση της φράσης του τελευταίου στίχου 25:

⁴⁹⁶ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 143 και 145.

⁴⁹⁷ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁴⁹⁸ Βλ. OLD, σ. 165 s.v. «ardeo» σημασία 7 «καίγομαι, είμαι ερωτευμένος».

tecum abeam libens.

Καὶ μετὰ σοῦ θ' ἀπέθνησκε προθύμως ἡ Λυδία.

Η φράση του λατινικού κειμένου των στίχων 21- 22 «pulchrior | Ille est» αποδίδεται: «ὁ Κάλαις καλλίων». Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο μεταφραστής παραλείπει το ρήμα «est», ενώ αντικαθιστά την αντωνυμία «ille» από το όνομα «ὁ Κάλαις» επεξηγώντας για ποιόν συγκεκριμένα γίνεται λόγος στους συγκεκριμένους στίχους.

Επιπλέον, στον στίχο 25 η φράση «tecum abeam libens» αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα με κάποιες αλλαγές. Το ρήμα «abeam» τρέπεται από α' ενικό σε γ' ενικό πρόσωπο, ενώ παράλληλα ο μεταφραστής προβαίνει στην προσθήκη του υποκειμένου της πρότασης «ἡ Λυδία», το οποίο δεν απαντά στο πρωτότυπο, πιθανώς για να καταστήσει πιο σαφές το νόημα των στίχων.

Γ. Η μετάφραση του *Carmen* 1.23⁴⁹⁹

Η παρούσα μετάφραση έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό *Ἑσπερος* το 1884 και φέρει τον τίτλο: *ΟΡΑΤΙΟΥ ΩΔΗ 23 ΒΙΒΛ. Α'. ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΧΛΟΗΝ. Μετάφρασις Π. Ματαράγκα*⁵⁰⁰. Το περιοδικό *Ἑσπερος* ξεκίνησε να εκδίδεται ανά δεκαπέντε μέρες από την 1^η Μαΐου το 1881 στην Αθήνα. Πρόκειται για ένα φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό το οποίο απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό, καθώς τόσο η διευρυμένη θεματική του, όσο και η εξαιρετική εικονογράφησή του επιδιώκουν να καλύψουν τις ανάγκες όλης της οικογένειας. Το εν λόγω περιοδικό προτίθεται να προσφέρει στους αναγνώστες του αισθητική απόλαυση μαζί με γνώση. Ανάμεσα στην ποικίλη θεματική του μπορεί να βρει κανείς ποίηση, πεζογραφία τόσο μεταφρασμένη, όσο και πρωτότυπη, θέατρο, επιστημονικά άρθρα, μελέτες, νέες εκδόσεις βιβλίων, βιογραφίες ανθρώπων των γραμμάτων, κείμενα για την τέχνη, την πολιτική κ.ά. Είναι εξίσου σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο *Ἑσπερος* αποτέλεσε για αρκετό διάστημα το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους Έλληνες του οθωμανικού κράτους, αλλά και του παροικιακού ελληνισμού με τη μητροπολιτική Ελλάδα⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κύπρου», στον σύνδεσμο: <http://library.ucy.ac.cy/el/sources/e-journals/elia/esperos> [τελευταία ανάκτηση: 04-05-2021].

⁵⁰⁰ Ματαράγκας 1884, 218.

⁵⁰¹ Βλ. *ΑΝΑ*, σσ. 701-702, s.v. «Ἑσπερος¹».

Η μετάφραση του *Carmen* 1.23 είναι γραμμένη σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο μέτρο, ενώ η ομοιοκαταληξία της είναι πλεχτή στην πρώτη στροφή και σταυρωτή στη 2^η και την 3^η. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ματαράγκας είναι η καθαρεύουσα, ενώ το κοινό στο οποίο απευθύνεται, όπως μαρτυρεί και το περιοδικό που δημοσιεύεται η μετάφραση, είναι το ευρύτερο λογοτεχνικό κοινό. Ο μεταφραστής δεν προβαίνει στην προσθήκη κάποιων εισαγωγών πριν τη μετάφρασή του, ούτε σε πληροφορίες που να αφορούν τον τρόπο με τον οποίο μετέφρασε και τις τεχνικές που ακολούθησε. Επίσης, η μετάφραση δε συνοδεύεται από το λατινικό πρωτότυπο⁵⁰². Το μόνο που υπάρχει είναι μία υποσημείωση, στην οποία ο Ματαράγκας υποστηρίζει ότι το λατινικό πρωτότυπο αποτελεί μετάφραση ενός ελληνικού ποιήματος του Ανακρέοντα, του οποίου σώζονται μόνο τρεις στίχοι τους οποίους και παραθέτει⁵⁰³.

Η πρώτη στροφή (στ. 1-4) του λατινικού πρωτοτύπου μεταφράζεται ως εξής:

Vitas **hinnuleo** me similis, Chloe
Quaerenti pavidum montibus aviis
Matrem, non sine vano
aurarum et silvae metu.

Με φεύγεις, Χλόη, ως νεβρός ἀρτιθηλῆς δορκάδος
Ὅστις εἰς ὄρος δύσβατον τὴν ἔμφοβον μητέρα
Ζητεῖ καὶ ὄν κινούμενος πτοεῖ πᾶς δάσους κλάδος
Καὶ τοῦ ζεφύρου ἢ πνοῆ εἰσετ' ἢ λεπτοτέρα.

Αρχικά, στο στίχο 1 η λέξη «hinnuleo», της οποίας η σημασία είναι «νεβρός, ελαφάκι»⁵⁰⁴, αποδίδεται μαζί με την προσθήκη μίας φράσης, δηλαδή «νεβρός ἀρτιθηλῆς δορκάδος». Ο μεταφραστής πιθανώς να θέλει να δώσει παραπάνω πληροφορίες για το ελαφάκι, αλλά και να δημιουργήσει ομοιοκαταληξία με τον επόμενο στίχο: *δορκάδος-κλάδος*. Στη

⁵⁰² Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/102> [τελευταία ανάκτηση: 04-05-2021].

⁵⁰³ Ματαράγκας 1884, 28: «Τὸ μικρὸν τοῦτο ποιημάτιον πλήρες χάριτος, τρυφερότητος καὶ ἀφελείας ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, φαίνεται ὅτι εἶναι μετάφρασις ὁμοίου ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ δυστυχῶς ἀπολεσθέντος, ἐξ οὗ σώζονται τρεῖς στίχοι ἀποδιδόμενοι εἰς τὸν Ἀνακρέοντα, οἱ ἀκόλουθοι

Ἀγανῶς οἰά τε νεβρὸν νεοθηλέα
Γαλαθηνόν, ὅστ' ἐν ὕλης κεροέσεως
Ἀπολειφθεῖς ὑπὸ μητρὸς ἐπτοήθη.

Τοὺς στίχους ἐμίμηθη ὁ ἀμίμητος τῆς Ἰταλίας ποιητῆς Ἀριστὸς εἰς τὸ πρῶτον ἄσμα τοῦ Μαινομένου τοῦ Ὀρλάνδου, ἔνθα περιγράφει τὴν φυγὴν τῆς Ἀγγελικῆς. Ἐπίσης καὶ ὁ Τάσος εἰς τι χωρίον τῆς φυγῆς τῆς Ἑρμινίας.»

⁵⁰⁴ Βλ. OLD, σ. 797, s.v. «hinnuleus» σημασία 1 «ελαφάκι».

συνέχεια, ο μεταφραστής προβαίνει στην ανάλυση της μετοχής του στίχου 2 «querenti» σε μία αναφορική πρόταση: «Ὅστις ζητεῖ». Με αυτήν την τεχνική ο μεταφραστής καθιστά τη μετάφρασή του ευανάγνωστη, καθώς η χρήση των μετοχών δε συνηθιζόταν στην καθομιλούμενη του 19^{ου} αιώνα⁵⁰⁵.

Η φράση των στίχων 3-4: «non sine vano | metu» αποδίδεται: «ὄν κινούμενος πτοεῖ». Η κατά λέξη μετάφραση θα ήταν όχι χωρίς μάταιο φόβο⁵⁰⁶. Όπως παρατηρούμε, ο Ματαράγκας αποδίδει μονολεκτικά όλη τη λατινική αυτή φράση με το ρήμα «πτοεῖ»⁵⁰⁷, ενώ παράλληλα προσθέτει και τη φράση «ὄν κινούμενος», η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο και επεξηγεί το νόημα του στίχου δίνοντας μία επιπλέον πληροφορία. Επιπλέον, ο λατινικός όρος «silvae» του στίχου 4 αποδίδεται: «πᾶς δάσους κλάδος», δηλαδή μαζί με την προσθήκη μίας φράσης, η οποία αναλύει ακόμη πιο πολύ το νόημα του στίχου. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόδοση της λατινικής λέξης του στίχου 4: «aurarum» με μία ολόκληρη πρόταση: «Καὶ τοῦ ζεφύρου ἢ πνοῆ εἶσετ' ἢ λεπτοτέρα». Ο λατινικός όρος «aurarum» μεταφράζεται «τοῦ ζεφύρου»⁵⁰⁸, ενώ ο μεταφραστής προσθέτει μία ολόκληρη πρόταση, δικό του προσωπικό σχόλιο⁵⁰⁹, πιθανώς προκειμένου να δώσει περαιτέρω λεπτομέρειες, αλλά και να συνάδει με την ομοιοκαταληξία (μητέρα- λεπτοτέρα).

Άξια προσοχής καθίσταται και η απόδοση της τρίτης (στ. 9-12) και τελευταίας στροφής του μικρού αυτού ορατιανού έργου:

Atqui non ego te, tigris ut aspera
Gaetulusue leo, frangere **persequor**:
tandem **desine matrem**
tempestitiva sequi viro.

Καὶ ὄμως δὲν ἀκολουθῶ ἐγὼ τὰ βήματά σου,
Ἵνα ὡς τίγρις ἢ σκληρὸς τῆς Γαιτουλίας λέων
Σὲ θραύσω. **Τὴν μητέρα σου ἄφες ὦ Χλόη, πλέον.**
Ἄνδρ' ἀπαιτοῦν τὰ ὄριμα πρὸς γάμον θέλγητρά σου.

⁵⁰⁵ Για τη μεταφραστική τεχνική της «ανάλυσης μετοχών» και τα αποτελέσματά της, βλ. Παππάς 2017, 124 και 240.

⁵⁰⁶ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵⁰⁷ Βλ. Montanari, σ. 1866, s.v. «πτοέω- πτοῶ»: «φοβίζω».

⁵⁰⁸ Βλ. Montanari, σ. 925, s.v. «ζέφυρος»: «δυτικός άνεμος».

⁵⁰⁹ Για τη μεταφραστική τεχνική «προσθήκης προσωπικά σχόλια», βλ. Παππάς 2017, 64-68.

Η φράση των στίχων 9-10: «Atqui non ego te | persequor» αποδίδεται: «δὲν ἀκολουθῶ ἐγὼ τὰ βήματά σου». Δηλαδή, το λατινικό ρήμα «non persequor» αποδίδεται με περισσότερες λέξεις, καθώς ο μεταφραστής προσθέτει ένα αντικείμενο στο ρήμα τους: «δὲν ἀκολουθῶ τὰ βήματά σου». Επίσης, η φράση των στίχων 11-12: «desine matrem | sequi» μεταφράζεται: «Τὴν μητέρα σου ἄφες ὦ Χλόη, πλέον». Κατά λέξη θα ήταν, Σταμάτα να ακολουθείς τη μητέρα⁵¹⁰. Η φράση «desine sequi» αποδίδεται μονολεκτικά «ἄφες»⁵¹¹, ενώ προστίθεται και το επικαλούμενο πρόσωπο «ὦ Χλόη», καθώς και ο προσδιορισμός «πλέον», και η κτητική αντωνυμία «σου», «μητέρα σου», που δεν απαντούν στο πρωτότυπο. Τέλος, η φράση του στίχου 12: «tempestina viro» αποδίδεται: «Ἄνδρ' ἀπαιτοῦν τὰ ὄριμα πρὸ γάμον θέλγητρά σου». Η κατά λέξη απόδοση θα ήταν ώριμη για άνδρα⁵¹². Όπως παρατηρούμε, ο μεταφραστής αποδίδει τη φράση με μία ολόκληρη πρόταση, η οποία είναι δικό του προσωπικό σχόλιο, πιθανώς για να αναλύσει και να ερμηνεύσει το περιεχόμενο του λατινικού πρωτοτύπου. Ίσως πάλι η προσθήκη του μεταφραστή και κυρίως η αναφορά του στο γάμο να αποσκοπεί να προσδώσει στη σχέση με τη Χλόη νομιμότητα η οποία δεν υπάρχει στο λατινικό πρωτότυπο, ώστε να μην σοκάρει τους αναγνώστες του.

7. Η Μετάφραση του *Carmen* 2.14 του Παναγιώτη Πανά⁵¹³

Ο Παναγιώτης Πανάς γεννήθηκε το 1832 ή 1833 στο νησί της Κεφαλονιάς, ενώ αυτοκτόνησε σε ηλικία 64 ετών το 1896. Η εκπαίδευση του Πανά διακόπηκε στο Λύκειο, ενδεχομένως για οικονομικούς λόγους. Η μόρφωσή του είναι αποτέλεσμα της δικής του, προσωπικής μελέτης. Στο σχολείο διδάχθηκε την ελληνική, την αγγλική και την ιταλική γλώσσα, ενώ οι μεταφράσεις των έργων με τις οποίες καταπιάστηκε, μαρτυρούν ότι ο Πανάς γνώριζε επιπλέον Ρουμάνικα, Γαλλικά και Γερμανικά. Αρωγοί στην αυτοδίδαχτή του στάθηκαν η επί πολλών χρόνων εργασία του ως δημοσιογράφου, αλλά και τα ταξίδια του στο εξωτερικό. Να σημειώσουμε ακόμη ότι ο Πανάς σε μεγάλη ηλικία διδάχθηκε φιλοσοφία. Ανάμεσα στους συγγραφείς των έργων που μετέφρασε, μπορούμε να εντοπίσουμε τον Πίνδαρο, τον Οράτιο, τον Dante, τον Vittorio Aliferi κ.ά. Ο μεταφραστής μας γνώριζε καλά την αρχαία ελληνική και λατινική λογοτεχνία, ενώ η ιταλική παιδεία τον επηρέασε σε μεγάλο βαθμό, φαινόμενο που παρατηρείται στους περισσότερους Επτανήσιους.⁵¹⁴ Την εποχή που ο Πανάς βρισκόταν σε νεανική ηλικία, ξεκίνησε ο αγώνας των ριζοσπαστών προκειμένου να απαλλαγούν τα Επτάνησα από την

⁵¹⁰ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵¹¹ Για τη «μονολεκτική απόδοση δύο ή περισσότερων λέξεων», βλ. Παππάς 2017, 95-104.

⁵¹² Βλ. *OLD*, σ. 1914, s.v. «tempestivus» σημασία 2c «(για γυναίκες) ώριμες για γάμο».

⁵¹³ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.», στον σύνδεσμο: <https://digital.lib.auth.gr/reco> [τελευταία ανάκτηση: 22-05-2021].

⁵¹⁴ Karapidakis 2020.

αγγλική προστασία και να ενωθούν με την Ελλάδα. Ο μεταφραστής μας στην αρχή παρακολουθούσε απλώς τα γεγονότα που λάμβαναν χώρα στην Κεφαλονιά ή έπαιρνε μέρος σε κάποιες διαδηλώσεις που οργανώνονταν από τους ριζοσπάστες, ενώ το 1855 προσχώρησε και ο ίδιος σε ριζοσπαστικό κόμμα. Την ίδια χρονιά, δημοσίευσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Τά πρώτα μου προς την ποίησιν βήματα*, αλλά και την πρώτη του εφημερίδα με το όνομα *Κεραυνός*. Ως ποιητής ο Πανάς βρισκόταν διχασμένος ανάμεσα στην Αθηναϊκή και την Επτανησιακή σχολή, μιμούμενος τόσο τον Αλέξανδρο Σούτσο, όσο και τον Διονύσιο Σολωμό. Όσον αφορά τη γλώσσα των έργων του, εναλλάσσει τη δημοτική με την καθαρεύουσα ανάλογα με το εκάστοτε θέμα και είδος, καθώς θεωρεί το γλωσσικό ζήτημα και ζήτημα ύφους. Ο Πανάς έχει αφήσει έναν μεγάλο αριθμό μεταφράσεων, εκ των οποίων κάποιες τις εκπόνησε για βιοποριστικούς λόγους. Παρά το γεγονός αυτό, το είδος των μεταφράσεών του και οι απόψεις του περί μετάφρασης φανέρωναν ότι ένα μέρος των μεταφραστικών του εγχειρημάτων, κυρίως το πρωιμότερο, δεν εξυπηρετούσε βιοποριστικούς σκοπούς. Ο ίδιος θεωρούσε το έργο του μεταφραστή δύσκολο και υπεύθυνο, καθώς η μετάφραση σπουδαίων έργων με παιδευτική αξία θα βοηθούσε στην ηθικοποίηση της κοινωνίας. Τα βασικότερα κριτήρια με τα οποία συνήθιζε ο Πανάς να επιλέγει τα έργα που επρόκειτο να μεταφράσει ήταν να σχετίζονται με την Ελλάδα και να προβάλλουν τα ιδανικά της πατρίδας και της ελευθερίας. Ωστόσο, προς τα τελευταία χρόνια της ζωής του, λόγω των άσχημων συνθηκών που βίωνε, δεν έδειχνε να μένει πιστός στα παραπάνω κριτήρια για την επιλογή των έργων που επρόκειτο να ασχοληθεί, μεταφράζοντας απλώς ψυχαγωγικά έργα⁵¹⁵.

Η παρούσα μετάφραση φέρει τον τίτλο: *ΟΡΑΤΙΟΥ ΩΔΗ 11* [sic] *BIBΛΙΟΥ Β΄*. [*Ελευθέρα μετάφρασις*]⁵¹⁶, και βρίσκεται στην ποιητική συλλογή του Πανά με τίτλο: *ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΣ ΕΡΓΑ ΑΡΓΙΑΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ «ΕΝΩΣΕΩΣ» 10-ΟΔΟΣ ΟΜΗΡΟΥ-10 1883*.

Η μετάφραση δημοσιεύτηκε, όπως βλέπουμε, το 1883, ωστόσο στο τέλος της μετάφρασης σημειώνεται η χρονολογία 1875 και δεν γνωρίζουμε αν η συγκεκριμένη μετάφραση είχε δημοσιευτεί πριν κάπου αλλού. Ο τίτλος της μετάφρασης «*ΩΔΗ 11*» είναι λάθος, καθώς πρόκειται για μία πολύ ελεύθερη διασκευή του *Carmen* 2.14 του Ορατίου⁵¹⁷. Η μετάφραση είναι γραμμένη σε πολιτικό ιαμβικό 15σύλλαβο και σε απλή, δημοτική γλώσσα

⁵¹⁵ Σταυροπούλου 1985, 26-31, 173, 175, 180, 206-207.

⁵¹⁶ Πανάς 1883, 35-36.

⁵¹⁷ Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι η παρούσα μετάφραση, καθώς και οι 3 ακόμη έμμετρες μεταφράσεις που προέρχονται από τον Κουμανούδη, Σταύρο και Γρυπάρη τις οποίες θα δούμε στη συνέχεια, μοιάζουν περισσότερο με διασκευές ή μιμήσεις των ορατιανών έργων, παρά μεταφράσεις «*stricto sensu*». Οι μεταφράσεις αυτές μπορούν να διαβαστούν ως ευχάριστα δείγματα Νεότερης Ελληνικής Ποίησης, βλ. Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 207.

του λαού, καθώς απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό. Ο Πανάς δεν προβαίνει σε δηλώσεις σχετικά με τον τρόπο που μετέφρασε ή τους λόγους που τον ώθησαν να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο. Επιπλέον, δεν παραθέτει το λατινικό πρωτότυπο κείμενο, ούτε κάποια εισαγωγικά σχόλια ή ερμηνευτικές παρατηρήσεις⁵¹⁸. Παρά το ότι ο μεταφραστής δε φανερώνει στους αναγνώστες τους λόγους που επέλεξε να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο του Ορατίου, θα μπορούσαμε να κάνουμε μία υπόθεση. Το *Carmen* 2.14 του Ορατίου ανήκει στις φιλοσοφικές ωδές του ποιητή⁵¹⁹. Γνωρίζουμε επίσης, ότι ο Πανάς σε μεγαλύτερη ηλικία διδάχθηκε φιλοσοφία από τον φιλοσοφο Ιωάννη Μενάγια⁵²⁰. Επομένως, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Πανάς επέλεξε μία φιλοσοφική ωδή, καθώς φαίνεται να βρίσκεται κοντά στα ενδιαφέροντά του, ένα από τα οποία είναι και η φιλοσοφία.

Η πρώτη στροφή του *Carmen* 2.14 (στ. 1-4) μεταφράζεται από τον Πανά ως εξής:

Eheu fugaces, **Postume, Postume,**
labuntur anni nec pietas moram
rugis et **instanti** senectae
adferet **indomitaeque** morti,

Ωοιμένα! ώοιμένα, Σπῆρό μου, πῶς φεύγουνε τὰ [χρόνια! [sic]
Ἡ γρύλλες [sic], τὰ γεράματα, ὁ θάνατος προβαίνει,
Καὶ ἄσπλαχνος 'ς [sic] τὸν ἄνθρωπο μὲν ὥρα δὲν χαρίζει.

Η φράση των στίχων 1-2: «Eheu fugaces, Postume, Postume, | labuntur anni» μεταφράζεται: «Ωοιμένα! ώοιμένα, Σπῆρό μου, πῶς φεύγουνε τὰ [χρόνια! [sic]». Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι ο Πανάς τρέπει, όπως παρατηρούμε, το λατινικό όνομα «Postume» του στίχου 1 στο ελληνικό «Σπῆρο». Το λατινικό όνομα «Postumus» το οποίο χρησιμοποιεί ο Οράτιος, αν και δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την ταυτότητά του, ήταν ένα όνομα που συνήθιζαν να δίνουν οι Ρωμαίοι σε αγόρια που γεννιόντουσαν μετά το θάνατο του πατέρα τους. Ένα τέτοιο όνομα φαίνεται να συνάδει και με το περιεχόμενο του *Carmen* 2.14, καθώς το κεντρικό της θέμα είναι ο θάνατος⁵²¹. Ωστόσο, ο Πανάς φαίνεται να μην επιθυμεί να μεταφράσει ακριβώς το λατινικό όνομα, αλλά το αντικαθιστά με ένα δικό του ελληνικό. Γνωρίζουμε ότι ο Πανάς συνδέθηκε με

⁵¹⁸ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/94> [τελευταία ανάκτηση: 22-05-2021].

⁵¹⁹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 9.

⁵²⁰ Σταυροπούλου 1985, 27.

⁵²¹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 283.

δεσμούς φιλίας με τον Σπυρίδωνα Μαλάκη, με τον οποίο παρουσίαζε κοινά σημεία στην ποίησή του, καθώς και οι δύο αντλούσαν στοιχεία από τα έργα του Αλέξανδρου Σούτσου⁵²². Από τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο μεταφραστής μας αναφέρεται στο φίλο του Σπύρο Μαλάκη, όπως αντίστοιχα ο Οράτιος αναφέρεται στο φίλο του Postumus. Από τον πρώτο κιόλας στίχο, γίνεται φανερό η διάθεση του Πανά να δημιουργήσει ένα δικό του καινούριο ποίημα, κάτι το οποίο καταδεικνύεται τόσο από τον τίτλο «*Ἐλευθέρα μετάφρασις*», όσο και από την απουσία του λατινικού πρωτοτύπου. Επιπλέον, το λατινικό ρήμα «*labuntur*» παραλείπεται στη μετάφραση⁵²³. Στη συνέχεια, οι στίχοι 3-4: «*rugis et instanti senectae | adferet indomitaque morti*» μεταφράζονται: «*Ἡ γρύλλες, τὰ γεράματα, ὁ θάνατος προβαίνει | Καὶ ἄσπλαχνος*». Ίσως ο Πανάς να αποδίδει τον λατινικό όρο «*rugis*»⁵²⁴, με τον ελληνικό «*γρύλλες*»⁵²⁵, περισσότερο προσπαθώντας να ερμηνεύσει και όχι να μείνει πιστός στις λέξεις. Ακόμη, παραλείπεται η λέξη «*instanti*»⁵²⁶, η οποία προσδιορίζει τα γηρατειά, «*senectae*», αλλά και ο προσδιορισμός του θανάτου «*indomitaque*» που σημαίνει *ανίκητος*⁵²⁷, αποδίδεται με αλλαγμένη σημασία, ως «*ἄσπλαχνος*». Τέλος, παρατηρούμε ότι η φράση των στίχων 2 και 4: «*nec pietas moram adferet* » φαίνεται να αποδίδεται: «*ς [sic] τὸν ἄνθρωπο μὲν ὥρα δὲν χαρίζει*». Η λέξη «*pietas*» παραλείπεται στη μετάφραση, ενώ προστίθεται η φράση «*ς [sic] τὸν ἄνθρωπο*». Ακόμη, η λατινική λέξη «*moram*», δηλαδή η καθυστέρηση⁵²⁸, αποδίδεται με μία πρόταση: «*μὲν ὥρα δὲν χαρίζει*».

Προχωρώντας, η δεύτερη στροφή του λατινικού κειμένου (στ. 5-8), καθώς και ο πρώτος στίχος της επόμενης στροφής (στ. 9) αποδίδονται ως εξής:

non, si trecenis quotquot eunt dies,
 amice, places inlacrimabilem
 Plutona tauris, qui ter amplum
 Geryonen Tityonque tristi

 compescit unda,

⁵²² Σταυροπούλου 1985, 190.

⁵²³ Βλ. *OLD*, σ. 990, s.v. «*labor*» σημασία 1 «*γλιστρώ*».

⁵²⁴ Βλ. *OLD*, σ. 1666, s.v. «*ruga*» σημασία 2 «*ρυτίδα*».

⁵²⁵ Ενδεχομένως εδώ αναφέρεται στον όρο «*γρύλλος*», βλ. Montanari, σ. 486, s.v. «*γρύλλος*»: «*κωμικό σκίτσο, καρικατούρα*».

⁵²⁶ Δηλαδή στα γηρατειά που πιέζουν, βλ. *OLD*, σ. 928, s.v. «*instans*» σημασία 1 «*αυτός που πιέζει*».

⁵²⁷ Βλ. *OLD*, σ. 886, s.v. «*indomitus*» σημασία 2 «*ανίκητος*».

⁵²⁸ Βλ. *OLD*, σ. 1132, s.v. «*mora*», σημασία 1 «*καθυστέρηση*».

Κάνε ὅσες θέλεις προσευχές, θυσίασε χιλιάδες

Ταύρους ζ τοῦ Ἄδη τὸ Θεό, πάντοτε ὁ ἴδιος μένει.

Δὲν ἔφυγαν τὰ κύματα τῆς Στύγας ἄλλοι κι' ἄλλοι.

Σκεπάζουνε τὸ Θόδωρο, κρύβουν τὸ Μικελάκη.....

Αρχικά, παρατηρούμε ότι παραλείπονται η φράση του στίχου 5: «quotquot eunt dies», καθώς και η προσφώνηση του στίχου 6: «amice». Η φράση των στίχων 5, 6 και 7: «si | places inlacrimabilem | Plutona Tauris» αποδίδεται: «Κάνε ὅσες θέλεις προσευχές, θυσίασε χιλιάδες | Ταύρους ζ τοῦ Ἄδη τὸ Θεό, πάντοτε ὁ ἴδιος μένει». Ο Πανάς φαίνεται να προσπαθεί να ερμηνεύσει το λατινικό ρήμα «places»⁵²⁹, καθώς μεταφράζει περιφραστικά, δηλαδή: «Κάνε ὅσες θέλεις προσευχές, θυσίασε»⁵³⁰. Επιπλέον, η λατινική φράση «inlacrimabilem | Plutona» μεταφράζεται περιφραστικά. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος «Plutona» ερμηνεύεται ως: «τοῦ Ἄδη τὸ Θεό». Επίσης, το λατινικό επίθετο που τον προσδιορίζει «inlacrimabilem»⁵³¹, ο Πανάς προσπαθεί να το ερμηνεύσει, αποδίδοντάς το με την προσθήκη μίας ολόκληρης φράσης⁵³², δηλαδή: «πάντοτε ὁ ἴδιος μένει» και ταυτόχρονα διαφοροποιώντας τη σημασία του. Ο Οράτιος μιλά στο έργο του για τη θυσία τριακοσίων ταύρων: «trecenis | tauris». Η καθημερινή θυσία τριακοσίων βοδιών αποτελεί κολοσσιαία υπερβολή⁵³³. Ο Πανάς φαίνεται να ενισχύει την ήδη υπερβολή του Ορατίου μεταφράζοντας την παραπάνω φράση «χιλιάδες | Ταύρους». Τέλος, οι στίχοι 7-9: «qui ter amplum | Geryonen Tityonque tristi | compescit unda» μεταφράζονται: «Δὲν ἔφυγαν τὰ κύματα τῆς Στύγας ἄλλοι κι' ἄλλοι | Σκεπάζουνε τὸ Θόδωρο, κρύβουν τὸ Μικελάκη.....». Όπως μπορούμε να δούμε, το ρήμα του λατινικού κειμένου «compescit» δεν αποδίδεται με ακρίβεια⁵³⁴, αλλά με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος: «Σκεπάζουνε, κρύβουν»⁵³⁵, ενώ τα ονόματα «Geryonen | Tityonque» έχουν αντικατασταθεί από τα ελληνικά «Θόδωρο», «Μικελάκη». Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποια πρόσωπα αναφέρεται συγκεκριμένα εδώ ο Πανάς, όμως θα μπορούσαμε να κάνουμε μία εικασία. Γνωρίζουμε ότι ο μεταφραστής μας διαπνεόταν από πατριωτικά αισθήματα. Η πρώτη του ποιητική συλλογή ξεκινούσε με το ποίημα του με τίτλο: *Ἰδὴ εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*, προβάλλοντας την απελευθέρωση των Επτανήσων ως συνέχεια του απελευθερωτικού αγώνα του 1821. Επίσης, ο

⁵²⁹ Βλ. *OLD*, σ. 1386, s.v. «placo» σημασία 1b «προσπαθῶ να εξευμενίσω».

⁵³⁰ Για τη μεταφραστική τεχνική της «περιφραστικής απόδοσης λέξεων και φράσεων», βλ. Παππάς 2017, 51-52.

⁵³¹ Βλ. *OLD*, σ. 862, s.v. «illacrimabilis» σημασία 1 «ανένδοτος».

⁵³² Για τη μεταφραστική τεχνική «προσθήκη μίας ολόκληρης φράσης», βλ. Παππάς 2017, 52.

⁵³³ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 283.

⁵³⁴ Βλ. *OLD*, σ. 375, s.v. «compesco» σημασία 1a «περιορίζω, φυλακίζω».

⁵³⁵ Για τα «ερμηνευτικά μεταφραστικά ζεύγη», βλ. Παππάς 2017, 84-93.

μεταφραστής μας καταπιάστηκε με ποιήματα, είτε πρωτότυπα, είτε μεταφράσεις που είχαν ως κεντρικό τους θέμα την Κρητική Επανάσταση⁵³⁶. Από όλα τα παραπάνω θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Πανάς αναφέρεται ενδεχομένως στο κεντρικό πρόσωπο της επανάστασης του 1821, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, καθώς και στον Μιχαήλ Κομνηνό, τον Ρώσο αξιωματικό που βοήθησε την Κρήτη κατά την περίοδο του επαναστατικού αγώνα του 1821. Ακόμη, η λατινική φράση «tristi | unda» αναφέρεται στα νερά της Στύγας στον κάτω κόσμο⁵³⁷. Ο Πανάς φαίνεται ότι γνωρίζει την παραπάνω ερμηνεία, γι' αυτό και μεταφράζει «τα κύματα της Στύγας» και όχι κατά λέξη, που θα ήταν με λυπηρό νερό⁵³⁸, ερμηνεύοντας παράλληλα το λατινικό κείμενο.

8. Η μετάφραση του Carmen 1.5 του Ηρακλή Σταύρου⁵³⁹

Ο τίτλος της μετάφρασης είναι: *ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΥΡΡΑΝ Έκ τῶν ῥόδων τοῦ Ὁρατίου. Quis multa etc. Car. Lib. 1. Od 5*⁵⁴⁰. Η μετάφραση έχει δημοσιευτεί το 1877 στο περιοδικό *Κορίννα* (τεύχος 6). Ο μεταφραστής δεν παραθέτει μαζί με τη μετάφραση το λατινικό πρωτότυπο, ούτε κάνει κάποια αναφορά στην έκδοση που ακολούθησε⁵⁴¹. Ακόμη, όπως συνηθίζεται στις λογοτεχνικές μεταφράσεις που δημοσιεύονται σε περιοδικά, δεν περιλαμβάνεται κάποιο είδος εισαγωγής ή ερμηνευτικών σχολίων, ούτε ο Σταύρος δηλώνει τον τρόπο που μετέφρασε και τους λόγους που επέλεξε το συγκεκριμένο ορατιανό έργο. Η μετάφραση είναι γραμμένη σε απλή δημοτική γλώσσα και σε τροχαϊκό μέτρο. Εκτείνεται σε 4 στροφές αποτελούμενες από 5 στίχους η καθεμία. Όσον αφορά την ομοιοκαταληξία, ο πρώτος στίχος είναι ανομοιοκατάληκτος, ενώ στους τέσσερις τελευταίους στίχους η ομοιοκαταληξία είναι ζευγαρωτή. Πρόκειται για μία αρκετά ελεύθερη απόδοση, η οποία απευθύνεται σε ένα ευρύ λογοτεχνικό κοινό⁵⁴².

Η 1^η στροφή του ορατιανού έργου (στ. 1-5), καθώς και ο στίχος 6 της 2^{ης} στροφής αποδίδονται από τον Σταύρο ως εξής:

Quis multa gracilis te puer in rosa
perfusus liquidis urget odoribus

⁵³⁶ Σταυροπούλου 1985, 124 και 148-149.

⁵³⁷ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 286.

⁵³⁸ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵³⁹ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «ΛΗΚΥΘΟΣ», στον σύνδεσμο: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22716> [τελευταία ανάκτηση: 22-05-2021].

⁵⁴⁰ Σταύρος 1877, 64.

⁵⁴¹ Δυστυχώς δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε πληροφορίες σχετικά με τον μεταφραστή.

⁵⁴² Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/96> [τελευταία ανάκτηση: 30-05-2021].

grato, Pyrrha, sub antro?
cui flavam religas comam,

simplex munditiis?

Πές μου, Πύρρα, ποιόν σὲ ρόδα

Μυρωδάτον ἀγκαλιάζεις;

Καὶ τὴν κόμη σου συνάζεις

Εἰς ἐρωτικὴ σπηλιὰ

Ὅλη ἀπλότη καὶ χαρά;

Οἱ δύο πρώτοι στίχοι: «Quis multa gracilis te puer in rosa | perfusus liquidis urget odoribus» αποδίδονται: «Πές μου, Πύρρα, ποιόν σὲ ρόδα | Μυρωδάτον ἀγκαλιάζεις;». Αρχικά, παρατηρούμε την προσθήκη της φράσης «Πές μου», η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο. Επιπλέον, ο Σταύρος μεταφέρει στην απόδοσή του το ὄνομα «Πύρρα» στην αρχή, ενώ στο πρωτότυπο βρίσκεται στον στίχο 3, με σκοπό να δώσει ἔμφαση στο πρόσωπο που απευθύνεται, δηλαδή στην Πύρρα⁵⁴³. Το γεγονός ότι ο μεταφραστής τοποθετεί στον πρώτο κίολας στίχο της μετάφρασης το ὄνομα της κοπέλας στην οποία απευθύνεται ο Οράτιος, σε συνδυασμό με την προσθήκη της φράσης «Πές μου» προσδίδουν στο μετάφρασμα ζωντάνια και αμεσότητα. Ταυτόχρονα, κάνουν φανερή τη διάθεση του μεταφραστή να δημιουργήσει ένα δικό του καινούριο λογοτεχνικό ἔργο, καθώς αλλάζει και το νόημα της φράσης, ρίχνοντας το βάρος στην Πύρρα, καθώς τη ρωτᾷ ποιόν ἀγκαλιάζει αυτή και όχι ποιος την ἀγκαλιάζει, ὅπως είναι στο πρωτότυπο. Επιπλέον, ο Σταύρος τη φράση του στίχου 1: «Quis gracilis puer» την αποδίδει: «ποιόν». Ὅπως, μπορούμε να παρατηρήσουμε μεταφράζεται μόνο η αντωνυμία «Quis» ενώ η φράση «gracilis puer» παραλείπεται. Ἀκόμη, ο μεταφραστής προβαίνει και στην παράλειψη της λέξης «multa»⁵⁴⁴, η οποία προσδιορίζει στο πρωτότυπο τα τριαντάφυλλα «multa rosa». Στη συνέχεια, στην απόδοση του στίχου 2 του λατινικού κειμένου οἱ λατινικοί ὀροι «perfusus liquidis odoribus» μεταφράζεται μονολεκτικά: «Μυρωδάτον», δίνοντας το νόημα του στίχου⁵⁴⁵. Με τη συγκεκριμένη φράση, ο Οράτιος δημιουργεί μία υπερβολή, με την εικόνα

⁵⁴³ Για τη μεταφραστική τεχνική της «αντιστροφῆς σειρᾶς λέξεων ἢ φράσεων», βλ. Παππᾶς 2017, 120-122.

⁵⁴⁴ Για την «παράλειψη λέξεων και φράσεων στη μετάφραση», βλ. Παππᾶς 2017, 70-79.

⁵⁴⁵ Για την «μονολεκτικὴ ἀπόδοση δύο ἢ περισσότερων λέξεων», βλ. Παππᾶς 2017, 95-103.

ενός νεαρού που έχει βάλει μεγάλη ποσότητα αρώματος, κάτι που ίσως είναι χαρακτηριστικό της φιλαρέσκειάς του και δεν αρμόζει σε έναν ανδροπρεπή Ρωμαίο⁵⁴⁶. Σε αντίθεση με τον Ματαράγκα, ο οποίος όπως είδαμε διατηρεί αυτή την υπερβολή του πρωτοτύπου και μεταφράζει «*ἀποστάζων μύρα*»⁵⁴⁷, ο Σταύρος δε μεταφέρει τη συγκεκριμένη εικόνα στο μετάφρασμά του.

Συνεχίζοντας, η μετάφραση των τριών επόμενων στίχων 3-5: «grato, Pyrrha, sub antro? | cui flavam religas comam, | simplex munditiis?» έχει ως εξής: «*Και τὴν κόμη σου συνάξεις | Εἰς ἐρωτικὴ σπηλιὰ | Ὅλη ἀπλότη καὶ χαρά;*». Στη μετάφραση του στίχου 3, παρατηρούμε ότι το όνομα «Pyrrha» έχει μεταφερθεί στον 1^ο στίχο της μετάφρασης, όπως επισημάναμε προηγουμένως. Επιπλέον, το επίθετο «grato», της φράσης «grato antro» δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία, δηλαδή, ευχάριστη⁵⁴⁸, αλλά ο Σταύρος το μεταφράζει ως «*ἐρωτικὴ σπηλιὰ*». Η συγκεκριμένη απόδοση, φαίνεται να συνάδει περισσότερο στο ερωτικό κλίμα των στίχων. Ακόμη, από τον στίχο 4, παραλείπεται στη μετάφραση η λέξη «flavam», που προσδιορίζει την κόμη «flavam comam», δηλαδή, ξανθή κόμη⁵⁴⁹. Τέλος, στον στίχο 5 «simplex munditiis», ο οποίος θα αποδιδόταν κατά λέξη απλή μέσα στην κομψότητα⁵⁵⁰, υπάρχει ένα οξύμωρο. Η Πύρρα είναι επιμελώς ατημέλητη, στοιχείο που την καθιστά ελκυστική και παράλληλα επικίνδυνη⁵⁵¹. Αυτό το οξύμωρο δε διατηρείται από τον Σταύρο, καθώς ο όρος «munditiis» που είναι η κομψότητα δεν αποδίδεται με την ακριβή του σημασία, αλλά μεταφράζεται ως «*χαρά*»⁵⁵².

Η 2^η στροφή του λατινικού πρωτοτύπου (στ. 5-8) αποδίδονται από τον Σταύρο ως εξής:

Heu quotiens fidem

mutatosque deos flebit et aspera

nigris aequora ventis

emirabitur **insolens**

Δὲν ἠξέρει τὶ θὰ πάθῃ!

Μιὰν ἡμέρα θὰ δακρύσῃ,

Σὰν ἀνέλπιστα θωρήσῃ

⁵⁴⁶ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

⁵⁴⁷ Βλ. σ.82.

⁵⁴⁸ Βλ. OLD, σ. 774, s.v. «gratus» σημασία 4 «ευχάριστος, ελκυστικός».

⁵⁴⁹ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵⁵⁰ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵⁵¹ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 117.

⁵⁵² Βλ. OLD, σ. 1144, s.v. «munditia» σημασία 4a: «κομψότητα στην εμφάνιση».

Νὰ ταραΐουν φοβερά

Οί άνέμοι τὰ νερά.

Αρχικώς, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μία προσθήκη προσωπικού σχολίου του μεταφραστή⁵⁵³, καθώς ο Σταύρος προσθέτει τη φράση: «*Δέν ήξέρει τὶ θὰ πάθῃ!*», η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο, αλλά αποτελεί μία ερμηνεία του μεταφραστή που σχετίζεται με το γενικό νόημα των στίχων αυτών. Ενδεχομένως, να αναφέρεται στο νόημα των στίχων 5-6: «*Heu quotiens fidem | mutatosque deos flebit*», εκ των οποίων παραλείπεται στη μετάφραση η φράση «*fidem mutatosque deos*». Στους ίδιους στίχους, στη φράση «*Heu quotiens flebit*» η λέξη «*Heu*» παραλείπεται, ενώ το «*quotiens*» που σημαίνει πόσες φορές⁵⁵⁴, στη μετάφραση διαφοροποιείται η σημασία του, καθώς αποδίδεται «*Μιὰν ήμέρα*».

Οι στίχοι 6-8: «*et aspera | nigris aequora ventis | emirabitur insolens*» αποδίδονται: «*Σὰν άνέλπιστα θωρήση | Νὰ ταραΐουν φοβερά | Οί άνέμοι τὰ νερά*». Πιθανώς, ο Σταύρος να αποδίδει το νόημα του στίχου 8 «*emirabitur⁵⁵⁵ insolens⁵⁵⁶*» ως «*Σὰν άνέλπιστα θωρήση*», ενώ η ακριβής του μετάφραση θα ήταν, ασυνήθιστος θα εντυπωσιαστεί πολύ⁵⁵⁷. Τέλος, στη μετάφραση των στίχων 6-7: «*et aspera | nigris aequora ventis*» πιθανώς να μπορούμε να μιλήσουμε για μία μονολεκτική απόδοση των επιθέτων «*aspera⁵⁵⁸*» και «*nigris⁵⁵⁹*» με ένα επίρρημα «*φοβερά*», παρατηρώντας και πάλι ότι μεταφραστής προσπαθεί να μεταφέρει το νόημα των στίχων.

9. Η μετάφραση του *Carmen* 2.8 του Στέφανου Κουμανούδη⁵⁶⁰

Ο Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899) ήταν φιλόλογος, αρχαιολόγος, λεξικογράφος, ποιητής και πανεπιστημιακός. Σπούδασε Φιλοσοφία, Κλασική Φιλολογία και Αρχαιογνωσία στη Γερμανία στα πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου, καθώς και στη Γαλλία στο πανεπιστήμιο του Παρισιού. Ο Κουμανούδης γνώριζε πολύ καλά τόσο την ελληνική, όσο και τη λατινική γλώσσα. Ο μεταφραστής μας υπήρξε ένας από τους κυριότερους επιγραφολόγους

⁵⁵³ Για τη μεταφραστική τεχνική της «προσθήκης προσωπικού σχολίου του μεταφραστή», βλ. Παππάς 2017, 64-67.

⁵⁵⁴ Βλ. *OLD*, σ. 1569, s.v. «quotiens» σημασία 1 «πόσες φορές».

⁵⁵⁵ Βλ. *OLD*, σ. 604, s.v. «emiror» σημασία 1 «θαυμάζω, εντυπωσιάζομαι πολύ».

⁵⁵⁶ Βλ. *OLD*, σ. 926, s.v. «insolens» σημασία 1 «που δεν είναι συνηθισμένος».

⁵⁵⁷ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵⁵⁸ Βλ. *OLD*, σ. 183, s.v. «asper» σημασία 4c «άγριος».

⁵⁵⁹ Βλ. *OLD*, σ. 1176, s.v. «niger» σημασία 1 «μαύρος, σκοτεινός».

⁵⁶⁰ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας», στον σύνδεσμο: <https://www.he.duth.gr/node/10124> [τελευταία ανάκτηση: 30-05-2021].

του 19^{ου} αιώνα, με κυριότερο έργο το *Αττικής επιγραφαί επιτύμβιοι* (1871). Δημοσίευσε αρκετές επιγραφές σε διάφορα περιοδικά της εποχής, όπως *Πανδώρα*, *Χρυσάλλης* κ.ά. Παράλληλα, δημοσίευσε σε εφημερίδες, καθώς και σε ξένα και ελληνικά περιοδικά ένα μεγάλο πλήθος άρθρων σχετικά με επίκαιρα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, αλλά και ποιήματα και βιβλιοκρισίες. Επιπλέον, υπήρξε μέλος της κριτικής επιτροπής των ποιητικών διαγωνισμών του 1857 και 1866. Οι ποιητικοί αυτοί διαγωνισμοί τού έδωσαν την ευκαιρία να εκφράσει τις απόψεις του σχετικά με τον αρχαϊσμό, καταδικάζοντας κάθε προσπάθεια επιστροφής στην αρχαιοελληνική γλώσσα, καθώς, όπως υποστήριζε, ερχόταν σε αντίθεση με το κοινό γλωσσικό αισθητήριο⁵⁶¹. Αξιίζει να σημειώσουμε ότι ο Κουμανούδης υπήρξε ένας από τους πρώτους καθηγητές λατινικής φιλολογίας που δίδαξαν στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο των Αθηνών⁵⁶². Ο ίδιος μετά την μετάφραση της *Epistula* 1.7⁵⁶³, η οποία βρίσκεται αμέσως μετά την μετάφραση του *Carmen* 2.8, δίνει κάποια στοιχεία για τον εαυτό του. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι στα σαράντα ένα έτη κατά τη διάρκεια των οποίων δίδαξε Λατινικά, δεν προέβη στη δημοσίευση μεταφράσεών του από τη λατινική γραμματεία. Εξάιρεση αποτελούν μερικοί στίχοι και *Epistulae* του Ορατίου, καθώς και ελάχιστοι στίχοι από την 6^η *Satura* του Γιουβενάλη και ένα μεσαιωνικό ποίημα⁵⁶⁴.

Ο ίδιος σημειώνει την ημερομηνία της μετάφρασης: 15-04-1879⁵⁶⁵. Η συγκεκριμένη μετάφραση παρέμενε αδημοσίευτη, μέχρι που ο Νικόλαος Βέης (Bees) την συμπεριέλαβε στο άρθρο του με τίτλο «Έμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη» το 1947-48, το οποίο δημοσίευσε στο περιοδικό *Αρχαίον του Θρακικού Γλωσσικού Θησαυρού*⁵⁶⁶. Ο τίτλος της είναι: *Έλευθέρα μετάφρασις έκ τῶν Όρατίου ῶδῶν Τῆ 15 Ἀπριλίου 1879 (τῆς 8ης τοῦ 2ου βιβλίου, Ad. Barinen.)*⁵⁶⁷. Ο Κουμανούδης δε διαθέτει κάποιες περαιτέρω πληροφορίες για τον τρόπο που μετέφρασε ή τους λόγους που επέλεξε να μεταφράσει το συγκεκριμένο λατινικό έργο, παρά μόνο χαρακτηρίζει το μετάφρασμα του ελεύθερο. Ακόμη, ο μεταφραστής δεν παραθέτει

⁵⁶¹Βλ. *ΑΝΑ*, σσ. 1144-1145, s.v. «Κουμανούδης Στέφανος Α.».

⁵⁶² Γρόλλιος 1970, 38.

⁵⁶³ Τη μετάφραση της *Epistula* 1.7 θα παρουσιάσουμε στο 5^ο κεφάλαιο της εργασίας μας.

⁵⁶⁴ Κουμανούδης 1947-48, 329-330: «Τεσσαράκοντα και ἔν ἔτη διδάξας τὰ Λατινικά, δὲν ἐτύπωσα μεταφράσεις μου ἐκ Λατινικῶν κειμένων ἀρχαίων ἢ μεσαιωνικῶν παρὰ τὰς ἐξῆς μόνον: Περικοπὰς τινὰς ἐκ τῶν Όρατίου Ἐπιστολῶν ἐν ἐφημερίδι πολιτικῆ. Τρεῖς στίχους τοῦ Όρατίου *Multa renascentur* · (εἰς στίχους 15 συλλάβους) ἐν τῷ Ἀθηναίῳ. Τέσσαρας ἡμισυ στίχους τοῦ Γιουβενάλι (τῆς 6ης Sat.) ἀνωνύμως εἰς στίχους ἠρώδους νεωτερικούς. Ἐν μεσαιωνικὸν ποίημα τελετῆς γαῖδουρινῆς *Orientis partibus*, ἀνωνύμως εἰς στίχους μικροῦς ὁμοιοκαταλήκτους, ἐν τινι φυλλαδίῳ τοῦ Π. Καλεβρᾶ, παρακληθεῖς πολὺ».

⁵⁶⁵ Κουμανούδης 1947-8, 324: «Τῆ 15 Ἀπριλίου 1879».

⁵⁶⁶ Athanasiadou-Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 207.

⁵⁶⁷ Κουμανούδης 1947-48, 324.

εισαγωγή ή ερμηνευτικά σχόλια πάνω στη μετάφραση. Η μετάφραση είναι γραμμένη σε δημοτική γλώσσα και ιαμβικό μέτρο⁵⁶⁸.

Η πρώτη στροφή (στ. 1-4), καθώς και ο στίχος 5 της 2^{ης} στροφής του λατινικού πρωτοτύπου μεταφέρονται στην ελληνική γλώσσα από τον Κουμανούδη ως εξής:

Ulla si iuris tibi peierati
roena, **Barine**, nocuisset umquam,
dente si nigro fieres vel uno
turpior ungui,
5 **crederem;**

*Ἄν ἔβλεπα νὰ σ' ἔβλαπτε ποτὲ ἐπιorkία,
ἂν οἱ θεοὶ ἐλάττωναν τὰ κάλλη σου, Μαρία,
καὶ κατ' ἐλάχιστον ποτὲ μετὰ τὴν ἀπιστιὰ σου,
ἐν ἴσχυρι σου νὰ μαύριζε
5 ἐν ἰσχύρι σου νὰ στράβωνε,
μιὰ τρίχα σου νὰ ἔπεφτε,
ναί, τότε θὰ σ' ἐπίστευα· πλὴν ἄχ πῶς νὰ τὸ εἶπω;*

Αρχικά, οι δύο πρώτοι λατινικοί στίχοι: «Ulla si iuris tibi peierati | roena, Barine, nocuisset umquam» μεταφράζονται: «Ἄν ἔβλεπα νὰ σ' ἔβλαπτε ποτὲ ἐπιorkία». Ο Κουμανούδης προβαίνει στην προσθήκη της πρότασης «Ἄν ἔβλεπα», η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο. Επίσης, αποδίδει μονολεκτικά τη φράση «iuris tibi peierati⁵⁶⁹ | roena⁵⁷⁰ nocuisset» ως «νὰ σ' ἔβλαπτε ποτὲ ἐπιorkία», ενώ η ακριβής μετάφραση θα ήταν «αν καμία ποινή της ψευδορκίας σου σε ἐβλαπτε»⁵⁷¹. Η λέξη «ἐπιorkία» αποδίδει το νόημα των στίχων και παράλληλα δημιουργεί ομοιοκαταληξία με τον αμέσως επόμενο στίχο, «ἐπιorkία» - «Μαρία». Να σημειώσουμε ότι είναι η μοναδική περίπτωση ομοιοκαταληξίας, καθώς σε κανένα άλλο σημείο της μετάφρασης δε συναντούμε στίχους να ομοιοκαταληκτούν. Το όνομα «Barine» του λατινικού κειμένου δεν αποδίδεται στη μετάφραση, αλλά αντικαθίσταται από το ελληνικό «Μαρία», όπως παρατηρούμε στον 2^ο στίχο της μετάφρασης. Συνεχίζοντας, η φράση των στίχων 3-4 του λατινικού κειμένου: «si fieres | turpior» αποδίδεται: «ἂν οἱ θεοὶ ἐλάττωναν τὰ κάλλη σου». Η ακριβής μετάφραση θα ήταν, αν γινόσουν πιο άσχημη. Το λατινικό επίθετο

⁵⁶⁸ Athanasiadou- Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 207.

⁵⁶⁹ Βλ. OLD, σ. 1319, s.v. «peiero» σημασία 1b «ορκίζομαι ψευδώς».

⁵⁷⁰ Βλ. OLD, σ. 1395, s.v. «roena» σημασία 1 «ποινή, τιμωρία».

⁵⁷¹ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

«turpior» μεταφράζεται περιφραστικά, με την προσθήκη μίας πρότασης που ερμηνεύει τη σημασία του «*ἂν οἱ θεοὶ ἐλάττωναν τὰ κάλλη σου*»⁵⁷². Επιπλέον, παρατηρούμε ότι ο Κουμανούδης συμπληρώνει ότι οι θεοὶ – στην περίπτωση της Μαρίας – είναι αυτοὶ που θα ελαττώσουν την ομορφιά της κοπέλας. Στη συνέχεια, ο μεταφραστής προβαίνει στην προσθήκη ενός προσωπικού του σχολίου «*καὶ κατ' ἐλάχιστον ποτὲ μετὰ τὴν ἀπιστιά σου*»⁵⁷³. Με τη συγκεκριμένη προσθήκη-σχόλιο ο μεταφραστής ἴσως να αναφέρεται στο νόημα των 2 πρώτων λατινικῶν στίχων και την υποτιθέμενη επιορκία της Μαρίας.

Οι στίχοι 3-4 του λατινικού κειμένου: «*dente si nigro vel uno | ungui,*» μεταφράζονται: «*ἔν δόντι σου νὰ μαύριζε | ἔν νύχι σου νὰ στράβωνε, | μιὰ τρίχα σου νὰ ἔπεφτε*». Αρχικά, παρατηρούμε ότι ο μεταφραστής τρέπει το επίθετο «*niger*» σε ρήμα «*νὰ μαύριζε*», αποδίδοντας τη σημασία του⁵⁷⁴. Επιπλέον, το ουσιαστικό «*ungui*» μεταφράζεται με μία ολόκληρη φραση «*ἔν νύχι σου νὰ στράβωνε*»⁵⁷⁵. Τέλος, προστίθεται μία ολόκληρη πρόταση «*μιὰ τρίχα σου νὰ ἔπεφτε*», η οποία αποτελεί προσωπικό σχόλιο του μεταφραστή. Ο Κουμανούδης, δηλαδή, δημιουργεί τρεις φράσεις κατ' αναλογία με την πρώτη, προσθέτοντας κάθε φορά το αόριστο άρθρο, το αντίστοιχο ουσιαστικό και το ρήμα. Μάλιστα, αυτό αποτυπώνεται και στη μορφή της μετάφρασης, καθώς οι τρεις αυτές προτάσεις τοποθετούνται στο κέντρο, όπως μπορούμε να δούμε. Ενδεχομένως ο μεταφραστής προβαίνοντας στις παραπάνω ενέργειες να επιθυμεί να τονίσει ότι ο Οράτιος θα πίστευε την κοπέλα μόνο αν ἴσχυαν αυτές οι τρεις συνθήκες, όπως αναφέρει στον αμέσως επόμενο στίχο «*ναί, τότε θὰ σ' ἐπίστευα*». Ερχόμενοι τώρα στο ρήμα του στίχου 5: «*credere*», ο Κουμανούδης το αποδίδει ως: «*ναί, τότε θὰ σ' ἐπίστευα πλὴν ἄχ πῶς νὰ τὸ εἶπω*». Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο μεταφραστής προσθέτει ένα προσωπικό σχόλιο στην απόδοσή του.

Η 5^η στροφή (στ. 17-20) του ορατιανού κειμένου αποδίδεται από τον Κουμανούδη ως εξής:

Adde quod pubes tibi crescit omnis,
servitus crescit nova nec priores
impiae tectum dominae relinquunt
 20 saepe minati.

Γιὰ σένα σκύλλα, ναί, για σὲ ἡ νεολαία ὄλη

⁵⁷² Βλ. *OLD*, σ. 1994, s.v. «*turpis*» σημασία 1 «*άσχημος*».

⁵⁷³ Για τη μεταφραστική αυτή τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 64-68.

⁵⁷⁴ Βλ. *OLD*, σ. 1994, s.v. «*niger*» σημασία 1 «*μαύρος*».

⁵⁷⁵ Βλ. *OLD*, σ. 2093, s.v. «*unguis*» σημασία 1a «*νύχι*».

*αύξάνει ἐδῶ ἕς τὴν πόλιν μας, γιὰ νὰ σοῦ γίνῃ λάτρις
καὶ οὐδὲ παύουν παντελῶς οἱ πρῶτοι ἔρασταί σου,
ἂν καὶ συχνὰ τοὺς ἀπειλεῖς, σὲ νὰ κλωθογυρίζουν.*

Αρχικά, οι στίχοι 17-18: «Adde quod pubes tibi crescit omnis, | servitus crescit nova» αποδίδονται: «Γιὰ σένα σκύλλα, ναί, γιὰ σὲ ἡ νεολαία ὅλη | αύξάνει ἐδῶ ἕς τὴν πόλιν μας, γιὰ νὰ σοῦ γίνῃ λάτρις». Πρώτον, παρατηρούμε την παράλειψη στη μετάφραση του ρήματος «adde», του στίχου 17. Η προσωπική αντωνυμία «tibi» αποδίδεται: «Γιὰ σένα σκύλλα, ναί, γιὰ σὲ», δηλαδή με μία ολόκληρη φράση. Παρατηρούμε ότι επαναλαμβάνεται στη μετάφραση η φράση «Γιὰ σένα», ενώ στο πρωτότυπο υπάρχει μία φορά το «tibi», καθώς επίσης ότι προστίθεται και το «ναί». Μάλιστα, ο Κουμανούδης προβαίνει στην προσθήκη ενός προσωπικού του σχολίου, χαρακτηρίζοντας την κοπέλα «σκύλλα». Ίσως, βέβαια, ἐδῶ να μεταφράζει πολύ ελεύθερα τη φράση του στίχου 19 «impriae dominae»⁵⁷⁶, η οποία ὅπως θα δούμε παρακάτω παραλείπεται. Ο μεταφραστής ἀπὸ ὅλα τα παραπάνω, φαίνεται να ερμηνεύει το ορατιανό ἔργο, καθώς χαρακτηρίζει την κοπέλα «σκύλλα» εξαιτίας, προφανῶς, της συμπεριφοράς της, ἐνῶ παράλληλα τονίζει με την επανάληψη και το βεβαιωτικό επίρρημα ὅτι ἡ ἴδια ἡ κοπέλα εἶναι ἡ αἰτία γιὰ ὅσα ἀναφέρονται στους συγκεκριμένους στίχους. Στη συνέχεια, το ρῆμα «crescit» αποδίδεται πιστὰ «αύξάνει»⁵⁷⁷, ὡστόσο, στο λατινικό κείμενο ἀπαντᾶ δύο φορές, ἐνῶ στη μετάφραση μόνο μία. Επιπλέον, ὁ μεταφραστής πιθανῶς να ἐπιθυμεί να ἐπεξηγήσει πού ακριβῶς αὐξάνει ἡ νεολαία, γι' αὐτὸ και προσθέτει τη φράση «ἐδῶ ἕς τὴν πόλιν μας»⁵⁷⁸. Ἡ φράση του στίχου 18 «servitus nova»⁵⁷⁹, δηλαδή, τὸ νέο σῶμα δούλων δεν ἀποδίδεται⁵⁸⁰. Ἐνδεχομένως, ὁ Κουμανούδης να τὴν ερμηνεύει με τη φράση «γιὰ νὰ σοῦ γίνῃ λάτρις».

Οι στίχοι 18-20: «nec priores | impriae tectum dominae relinquunt | saepe minati» αποδίδονται: «καὶ οὐδὲ παύουν παντελῶς οἱ πρῶτοι ἔρασταί σου | ἂν καὶ συχνὰ τοὺς ἀπειλεῖς, σὲ νὰ κλωθογυρίζουν». Ἡ λατινική λέξη «priores»⁵⁸¹ ἀποδίδεται με ἓνα ἐρμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «οἱ πρῶτοι ἔρασταί σου»⁵⁸². Ἀκόμη, τὸ λατινικό ρῆμα «relinquunt» ὁ μεταφραστής τὸ ἀποδίδει περιφραστικά: «οὐδὲ παύουν παντελῶς»⁵⁸³. Ἡ λέξη «tectum» παραλείπεται στη μετάφραση, ἐνῶ ἡ φράση «impriae dominae», ὅπως προαναφέραμε, ἴσως να

⁵⁷⁶ Κατὰ λέξη, δηλαδή, τῆς ἀσεβοῦς κυρίας, βλ. *OLD*, σ. 846, s.v. «imprius» σημασία 1 «ἀσεβής».

⁵⁷⁷ Βλ. *OLD*, σ. 458, s.v. «cresco» σημασία 4 «αὐξάνω».

⁵⁷⁸ Πρόκειται γιὰ μία ἐπεξηγηματική προσθήκη. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη μεταφραστική τεχνική, βλ. Παππᾶς 2017, 53-56.

⁵⁷⁹ Βλ. *OLD*, σ. 1746, s.v. «servitus» σημασία 1c «ἓνα σῶμα δούλων».

⁵⁸⁰ Ἡ μετάφραση ἀνήκει στη συγγραφέα τῆς παρούσας ἐργασίας.

⁵⁸¹ Βλ. *OLD*, σ. 1459-60, s.v. «prior» σημασία 4c «νωρίτερα ἀπὸ κάποιον ἄλλον».

⁵⁸² Γιὰ τὴ συγκεκριμένη μεταφραστική τεχνική, βλ. Παππᾶς 2017, 84-95.

⁵⁸³ Βλ. *OLD*, σ. 1606-607, s.v. «relinquo» σημασία 1 «ἐγκαταλείπω».

αποδίδεται πριν με το χαρακτηρισμό «σκύλλα». Τέλος, η φράση «saepe minati» αποδίδεται «*ἄν καὶ συχνὰ τοὺς ἀπειλεῖς, σὲ νὰ κλωθογυρίζουν*», δηλαδή με την προσθήκη της φράσης «*σὲ νὰ κλωθογυρίζουν*», η οποία αποτελεί και πάλι ένα προσωπικό σχόλιο του μεταφραστή.

10. Η μετάφραση του *Carmen 3.10* του Ιωάννη Γρυπάρη⁵⁸⁴

Ο Ιωάννης Γρυπάρης (1870-1942), καταγόμενος από τη Σίφνο, υπήρξε σπουδαίος φιλόλογος, καθηγητής και ποιητής. Επιπλέον, ο ίδιος ίδρυσε το λογοτεχνικό περιοδικό *Φιλολογική ἠχώ* ενώ διετέλεσε και διευθυντής του εθνικού θεάτρου. Δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε την ιδιότητά του ως μεταφραστή. Ο Γρυπάρης ασχολήθηκε με τη μετάφραση έργων των αρχαίων Ελλήνων κλασικών συγγραφέων, όπως για παράδειγμα του Αισχύλου, του Ευριπίδη, του Σοφοκλή, κ.ά. Από τη λατινική γραμματεία, γνωρίζουμε ότι μετέφρασε το *Carmen 3.10* του Ορατίου⁵⁸⁵. Αναφορικά με τις σπουδές του Γρυπάρη, να σημειώσουμε ότι φοίτησε στην Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε εγκατασταθεί με την οικογένειά του, ενώ στη συνέχεια σπούδασε φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Γρυπάρης ασχολήθηκε με τη συγγραφή ποίησης ήδη από τα μαθητικά του χρόνια, ενώ το 1893 δημοσίευσε το πρώτο του σονέτο με τίτλο *Κρίνος και ψυχή*. Τα περισσότερα ποιήματά του είναι σονέτα. Η γλώσσα των ποιημάτων του όσο και των μεταφράσεών του προκάλεσε το θαυμασμό στο αναγνωστικό κοινό της εποχής του, εξαιτίας της ευρηματικότητάς του σε νεολογισμούς, στηριζόμενος κυρίως στο δημοτικό τραγούδι και στα πρωτοελληνικά δημώδη κείμενα. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Γρυπάρης χρησιμοποίησε αρκετές φορές τα ψευδώνυμα Γιάννης Αρτεμωνιάτης, Βουρκόλακας, Ζλωθ, Όλις, ο Γρυπεύς και Ι. Χρονογράφος⁵⁸⁶.

Η μετάφρασή μας δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Τό Άστν*. Η συγκεκριμένη εφημερίδα ξεκίνησε την κυκλοφορία της αρχικά ως σατιρικό περιοδικό και στη συνέχεια, από το 1890 και στο εξής, ως καθημερινή πολιτική εφημερίδα. Η εφημερίδα μεταξύ άλλων περιείχε σατιρικά άρθρα, ποιήματα, ανακοινώσεις αναφορικά με τα καλλιτεχνικά δρώμενα, παραλειπόμενα συζητήσεων της Βουλής, καθώς και εικόνες και γελοιογραφίες⁵⁸⁷. Η μετάφραση χρονολογείται το 1896, ενώ την ίδια χρονιά δημοσιεύεται και στην εφημερίδα *Το*

⁵⁸⁴ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων» στον σύνδεσμο: https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=38802&seg=38350 [τελευταία ανάκτηση: 01-06-2021].

⁵⁸⁵ Μπάνου-Τσιάμη 2003, 82-83.

⁵⁸⁶ Βλ. *ΑΝΑ*, σσ. 443-444, s.v. «Γρυπάρης Ιωάννης».

⁵⁸⁷ Βλ. *ΑΝΑ*, σ. 207, s.v. «*Άστν, Το*».

Άστυ. Είναι γραμμένη σε ιαμβικό μέτρο και απλή δημοτική γλώσσα του λαού. Εκτείνεται σε 5 στροφές αποτελούμενες από 8 στίχους η καθεμία. Η ομοιοκαταληξία εναλλάσσεται σε ζευγαροπλεχτή και ζευγαρωτή. Η μετάφραση, όπως συνηθίζεται στις περισσότερες λογοτεχνικές μεταφράσεις που δημοσιεύονται σε εφημερίδες και περιοδικά, δε συνοδεύεται από το λατινικό πρωτότυπο, ούτε γίνεται λόγος για την έκδοση που ακολουθήθηκε από τον μεταφραστή. Επιπλέον, ο Γρυπάρης δεν παραθέτει κάποια εισαγωγή ή ερμηνευτικά σχόλια, ούτε προβαίνει σε δηλώσεις που σχετίζονται με τις μεταφραστικές τεχνικές που ακολούθησε ή τους λόγους της επιλογής της μετάφρασης του συγκεκριμένου ορατιανού ποιήματος. Το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται η μετάφραση, όπως φανερώνεται από τη δημοσίευσή της σε εφημερίδα, είναι το ευρύ κοινό. Τέλος, να υπογραμμίσουμε ότι πρόκειται για μία αρκετά ελεύθερη διασκευή του συγκεκριμένου ορατιανού έργου⁵⁸⁸.

Η μετάφραση έχει τον τίτλο: *ΣΤΗΝ ΑΥΚΗΝ* [*Κατὰ τὸν Ὀράτιον*]⁵⁸⁹. Η πρώτη στροφή του λατινικού κειμένου (στ. 1-4) μεταφέρονται στην ελληνική γλώσσα από τον Γρυπάρη ως εξής:

1 **Extremum Tanain** si biberes, Lyce,

saevo nupta viro, me tamen asperas

porrectum ante foris obicere incolis

plorares Aquilonibus.

Πάλι κι' ἂν ζοῦσες, Λύκη, ἐκεῖ ὅπου

μαργώνουν τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου

τὰ χιόνια τὰ τρ σβορινά, [sic]

θὰ μ' ἔκλαιγες νὰ ζαγρυπνοῦσα

στὸ ἄπονο, σγουρομαλλοῦσα,

κατώφλι σου παντοτινά,

⁵⁸⁸ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/104> [τελευταία ανάκτηση: 02-06-2021].

⁵⁸⁹ Γρυπάρης 1896, 8.

μέ τοὺς βοριάδες καὶ τὰ πάγη

-ὄπου Θεὸς νὰ σὲ φυλάγη.

Οι τέσσερις λατινικοί στίχοι εκτείνονται σε οκτώ στην ελληνική μετάφραση. Ο στίχος 1 του λατινικού κειμένου: «*Extremum Tanain si biberes, Lyce,*» αποδίδεται: «*Πάλι κι' ἂν ζοῦσες, Λύκη, ἐκεῖ ὄπου | μαργώνουν τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου | τὰ χιόνια τὰ τρ σβορινά, [sic]*». Η ακριβής μετάφραση θα ήταν «αν έπινες (νερό) Λύκη από τον μακρινό Ντον»⁵⁹⁰. Ο ποταμός Ντον, «Tanais» δεν αποδίδεται στη μετάφραση με το όνομά του⁵⁹¹, αλλά αντί αυτού ο Γρυπάρης περιγράφει το παγωμένο μέρος της Σαμαρτίας όπου ρέει ο ποταμός «*ἐκεῖ ὄπου | μαργώνουν τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου | τὰ χιόνια τὰ τρ σβορινά [sic]*». Επομένως, η λέξη «Tanais» αποδίδεται στη μετάφραση με μία ολόκληρη πρόταση, η οποία δίνει παραστατικά στον αναγνώστη το μέρος για το οποίο κάνει λόγο ο Οράτιος στο έργο του. Ενδεχομένως, στη λέξη «*τρ σβορινά*» [sic] να έχει σβηστεί το -ι-, οπότε η γραφή να είναι *τρισβορινά*, μία λέξη πιθανώς που έχει πλάσει ο Γρυπάρης, όπως συνήθιζε να κάνει. Ίσως με τη συγκεκριμένη λέξη να θέλει να τονίσει ότι το μέρος στο οποίο αναφέρεται βρίσκεται πολύ βόρεια, γι' αυτό και έχει παγωνιά, κάτι που επισημαίνεται σε ολόκληρη τη στροφή της μετάφρασης. Στη συνέχεια, η φράση του 2^{ου} στίχου «*saeno*⁵⁹² *nupta*⁵⁹³ *viro*», δηλαδή «παντρεμένη με άγριο άνδρα»⁵⁹⁴, παραλείπεται στη μετάφραση.

Οι στίχοι 2-3 του λατινικού κειμένου: «*me tamen asperas | porrectum ante foris*» αποδίδονται: «*θὰ μ' ἔκλαιγες νὰ ξαγρυπνοῦσα | στὸ ἄπονο, σγουρομαλλοῦσα | κατώφλι σου παντοτινά*». Όπως μπορούμε να δούμε, ο Γρυπάρης στηρίζεται από τη μία στις λατινικές λέξεις δίνοντας το νόημα των λατινικών στίχων, από την άλλη όμως δεν τις αποδίδει πιστά και προσθέτει δικά του σχόλια προσπαθώντας κατά κύριο λόγο να ερμηνεύσει. Ενδεχομένως, η φράση «*me tamen asperas*⁵⁹⁵ | *porrectum*⁵⁹⁶» αποδίδεται «*θὰ μ' ἔκλαιγες νὰ ξαγρυπνοῦσα*». Ο Γρυπάρης, δηλαδή, μεταφέρει το νόημα του πρωτοτύπου, χωρίς να μεταφράζει με πιστότητα. Ακόμη, η λατινική λέξη «foris» αποδίδεται με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «*στὸ ἄπονο κατώφλι*»⁵⁹⁷. Ο μεταφραστής με τον χαρακτηρισμό «*ἄπονο*» προσωποποιεί το κατώφλι, το οποίο δε δείχνει οίκτο, κατά τον Γρυπάρη, και κρατά τον ποιητή έξω από το σπίτι της Λύκης.

⁵⁹⁰ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵⁹¹ Βλ. *OLD*, σ. 1904, s.v. «Tanais» «ο ποταμός Ντον στη Σαμαρτία».

⁵⁹² Βλ. *OLD*, σ. 1678, s.v. «saevus» σημασία 1 «σκληρός, άγριος».

⁵⁹³ Βλ. *OLD*, σ. 1207, s.v. «nupta»: «γυναίκα παντρεμένη».

⁵⁹⁴ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁵⁹⁵ Βλ. *OLD*, σ. 184, s.v. «aspero» σημασία 1 «εκτραχύνω κτ.».

⁵⁹⁶ Βλ. *OLD*, σ. 1406, s.v. «porrectus»: «εκτενής, ξαπλωμένος».

⁵⁹⁷ Βλ. *OLD*, σ. 721, s.v. «foris» σημασία 1 «πόρτα».

Έτσι τονίζει απεικονίζει περαιτέρω τον πόνο του *exclusus amator*. Επίσης, προβαίνει και στην επεξηγηματική προσθήκη της κτητικής αντωνυμίας «σου», καθώς και του επιρρήματος «παντοινά», στοιχεία που δεν απαντούν στο πρωτότυπο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προσθήκη ενός προσωπικού σχολίου του μεταφραστή «*σγουρομαλλοῦσα*», με το οποίο δίνει ένα στοιχείο της εμφάνισης της Λύκης, ενδεχομένως όπως ο ίδιος τη φαντάζεται, αλλά και για να δημιουργήσει ομοιοκαταληξία με τον προηγούμενο στίχο. Τέλος, οι στίχοι 3-4: «*obicere incolis | plorares Aquilonibus*» αποδίδονται: «*μὲ τοὺς βοριάδες καὶ τὰ πάγη | -ὄπου Θεὸς νὰ σὲ φυλάγη*». Πάλι παρατηρούμε ότι ο Γρυπάρης αποδίδει το νόημα του λατινικού έργου. Το απαρέμφοτο «*obicere*» παραλείπεται στη μετάφραση⁵⁹⁸, όπως επίσης και το «*incolis*»⁵⁹⁹, αλλά και το «*plorares*». Επομένως, η λέξη «*Aquilonibus*» πιθανώς να αντιστοιχεί στην παραπάνω απόδοση, δηλαδή, μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα με ένα μεταφραστικό παρατακτικό ζεύγος⁶⁰⁰: «*μὲ τοὺς βοριάδες καὶ τὰ πάγη*». Στο τέλος, ο μεταφραστής προσθέτει και ένα δικό του προσωπικό σχόλιο «*-ὄπου Θεὸς νὰ σὲ φυλάγη*» που αναφέρεται στην αμέσως προηγούμενη φράση και δημιουργεί ταυτόχρονα με αυτήν ομοιοκαταληξία. Επιπλέον, με το συγκεκριμένο σχόλιο ο μεταφραστής παρεμβάλλει την παρουσία του χριστιανικού Θεού μέσα σε ένα αρχαίο κείμενο.

Συνεχίζοντας, η 3^η στροφή (στ. 9-12) του λατινικού κειμένου αποδίδεται από τον Γρυπάρη ως εξής:

Ingratam Veneri pone superbiam
 ne currente retro funis eat rota:
 non te Penelopen difficilem procis
 Tyrrhenus genuit parens.

*Ἄφες τὴν τόση περηφάνεια
 τὰ ψηλὰ νᾶχουνε [sic] πλατάνια,
 θυμοῦ πῶς εἴμαστε ἀνθρώποι [sic]
 τῆς Μοίρας ὁ τροχὸς γυρίζει
 ὄπου τὴν τύχην μας ὀρίζει
 ἂν ζήλεψες τὴν Πηνελόπη,
 χα ἂ [sic] στὸν ἄξιο πατέρα
 πούθρεψε [sic] τέτ'ια [sic] θυγατέρα!*

⁵⁹⁸ Βλ. *OLD*, σ. 1212, s.v. «*obicio*» σημασία 6 «*εκθέτω κτ σε κίνδυνο*».

⁵⁹⁹ Βλ. *OLD*, σ. 1871, s.v. «*incola*» σημασία 1 «*κάτοικος*».

⁶⁰⁰ Για τα «*μεταφραστικά παρατακτικά ζεύγη*», βλ. Κοπανός 1974.

Ξεκινώντας από τον στίχο 9: «Ingratam Veneri pone superbiam» παρατηρούμε ότι αποδίδεται: «Άφες τὴν τόση περηφάνεια | τὰ ψηλὰ νᾶχουνε [sic] πλατάνια». Ο μεταφραστής αποδίδει με ακρίβεια τη φράση «pone superbiam» ως: «Άφες τὴν τόση περηφάνεια», προσθέτοντας όμως την αντωνυμία «τόση» και την πρόταση «τὰ ψηλὰ νᾶχουνε [sic] πλατάνια». Ο Γρυπάρης αποδίδει δηλαδή τη λέξη «superbiam» με την προσθήκη μιας αντωνυμίας, δηλαδή, «τόση περηφάνεια», ενώ προσθέτει και το προσωπικό του σχόλιο «τὰ ψηλὰ νᾶχουνε [sic] πλατάνια», μία πρόταση που συνεχίζει το νόημα του κειμένου και ομοιοκαταληκτεί με τον προηγούμενο στίχο. Παράλληλα, ο μεταφραστής παραλείπει να μεταφράσει ότι η περηφάνεια αυτή είναι ανεπιθύμητη στη θεά Αφροδίτη «Ingratam⁶⁰¹ Veneri». Στη συνέχεια, προσθέτει ξανά ένα δικό του προσωπικό σχόλιο «θυμοῦ πῶς εἴμαστε ἀνθρώποι [sic]», που και πάλι συμβάλλει στην ομοιοκαταληξία «ἀνθρώποι - Πηνελόπη». Το συγκεκριμένο σχόλιο πιθανώς να ερμηνεύει πάρα πολύ ελεύθερα τη φράση που παραλείφθηκε και αφορά την απέχθεια και ενδεχομένως την οργή της Αφροδίτης για την αλαζονεία. Προχωρώντας, ο στίχος 10: «ne currente retro funis eat rota» παρατηρούμε ότι αποδίδεται: «τῆς Μοίρας ὁ τροχὸς γυρίζει | ὅπου τὴν τύχην μας ὀρίζει». Όπως παρατηρούμε, η μετάφραση δεν χαρακτηρίζεται από πιστότητα στο πρωτότυπο, αλλά πρόκειται για μία ερμηνεία του Γρυπάρη, η οποία μεταφέρει ωστόσο το νόημα του λατινικού στίχου.

Τέλος, οι στίχοι 11-12: «non te Penelopen difficilem procis | Tyrrhenus genuit parens» αποδίδονται: «ἀν ζήλεψες τὴν Πηνελόπη | χα ἂ [sic] στὸν ἄξιο πατέρα | ποῦθρεψε [sic] τέτ ια [sic] θυγατέρα!»⁶⁰². Ο μεταφραστής στηρίζεται στο όνομα «Penelopen» το οποίο και μεταφράζει «Πηνελόπη». Ωστόσο δεν αποδίδει τις υπόλοιπες λέξεις, αλλά δημιουργεί μία δική του εκδοχή. Επιπλέον, αποδίδει και το λατινικό ὄρο «parens» πιστά, δηλαδή, ως πατέρα⁶⁰³, ωστόσο όλες οι υπόλοιπες λατινικές λέξεις δεν αποδίδονται, με αποτέλεσμα και πάλι να δημιουργεί μία δική του πρόταση, μία δική του ερμηνεία. Με άλλα λόγια, ο μεταφραστής παίρνει ως έναυσμα τις λέξεις του πρωτοτύπου και το ερμηνεύει όπως εκείνος το αντιλαμβάνεται, δημιουργώντας ένα δικό του ποίημα.

11. Η μετάφραση του *Carmen* 2.16 από τον Στυλιανό Χρυσομάλλη⁶⁰⁴

⁶⁰¹ Βλ. *OLD*, σ. 907, s.v. «ingratus» σημασία 3 «ανεπιθύμητος, δυσάρεστος».

⁶⁰² Σε ορισμένα σημεία το κείμενο πιθανώς να έχει υποστεί φθορά, γι' αυτό και παραλείπονται κάποια γράμματα, τα οποία βέβαια ευκόλως εννοούνται .

⁶⁰³ Βλ. *OLD*, σ. 1295 s.v. «parens» σημασία 1 «γονιός, πατέρας ή μητέρα».

⁶⁰⁴ Η πρωτότυπη έκδοση είναι η εξής: Χρυσομάλλης, Στ. 1899, «*Όρατίου Ψδὴ στὸ Γρόσφο*», *Ἡ Τέχνη Α'*, 4. Δυστυχώς δεν καταφέραμε να την εντοπίσουμε. Ωστόσο, η μετάφραση διατίθεται στο άρθρο του Σκίπη 1919, 226-227, από όπου και την μελετούμε.

Η τελευταία μετάφραση αυτού του κεφαλαίου προέρχεται από τον αξιόλογο ποιητή και μεταφραστή Στυλιανό Χρυσομάλλη, στον οποίο έχουμε αναφερθεί και στο εισαγωγικό κεφάλαιο της εργασίας μας⁶⁰⁵. Να υπενθυμίσουμε ότι ο Χρυσομάλλης (1836-1918) είναι ένας αξιόλογος σατιρικός ποιητής και λόγιος, με καταγωγή από το νησί της Κέρκυρας⁶⁰⁶. Όσον αφορά το μεταφραστικό του έργο, είναι περιορισμένο και ως επί το πλείστον στρέφεται σε έργα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Από τα έργα της κλασικής γραμματείας, ο Χρυσομάλλης έχει μεταφράσει μόνο το *Carmen* 2.16 του Ορατίου. Πρόκειται για μία έμμετρη μετάφραση σε ιαμβικό 15σύλλαβο μέτρο και πλεχτή ομοιοκαταληξία (τύπου $\alpha \beta \alpha \beta$). Ο μεταφραστής διατηρεί τον αριθμό των 10 στροφών αποτελούμενων από 4 στίχους του πρωτοτύπου και στη μετάφρασή του. Ωστόσο, εξαιτίας του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας, το νόημα των λατινικών στίχων αναπτύσσεται στην ελληνική μετάφραση, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μία πιο ελεύθερη απόδοση του πρωτοτύπου. Ο Χρυσομάλλης με μία πιο ελεύθερη, όπως προαναφέραμε, απόδοση, προσπαθεί να μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα το νόημα του ορατιανού αυτού ποιήματος, στο οποίο εξαιρείται από τον Οράτιο η ψυχική ηρεμία του ολιγαρκούς και προτείνεται η αναζήτηση της ευδαιμονίας στο παρόν. Σε γενικές γραμμές, η μετάφραση διατηρεί το φιλοσοφικό πνεύμα του πρωτοτύπου, ενώ παράλληλα διαθέτει μία καλά επεξεργασμένη γλώσσα και μετρική ευρυθμία. Η παρούσα μετάφραση δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Η Τέχνη* το 1899⁶⁰⁷. Όπως συμβαίνει σε κάθε λογοτεχνική μετάφραση που έχουμε δει έως τώρα, έτσι και στην παρούσα περίπτωση η μετάφραση δε συνοδεύεται από το πρωτότυπο λατινικό κείμενο, ούτε υπάρχει κάποια μνεία στην έκδοση που ακολουθήθηκε από τον μεταφραστή. Επιπλέον, ο Χρυσομάλλης δεν παραθέτει εισαγωγή ή ερμηνευτικά σχόλια, ούτε προβαίνει σε δηλώσεις αναφορικά με τις μεταφραστικές τεχνικές που ακολούθησε και τους λόγους που τον ώθησαν στο να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο. Τέλος, να σημειώσουμε ότι η γλώσσα της μετάφρασης είναι η δημοτική γλώσσα του λαού. Όλα τα παραπάνω μας δείχνουν ότι ο μεταφραστής επιδιώκει η μετάφρασή του να διαβαστεί από ένα ευρύ λογοτεχνικό κοινό.

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *Ορατίου Ψδὴ στὸ Γρόσφο*⁶⁰⁸. Ξεκινώντας από την πρώτη στροφή του πρωτοτύπου (στ. 1-4) παρατηρούμε ότι ο Χρυσομάλλης την αποδίδει ως εξής:

Otium divos rogat in patenti

---

⁶⁰⁵ Βλ. σελ. 21.

⁶⁰⁶ Μπάνου-Τσιάμη 2003, 77.

⁶⁰⁷ Μπουμπουλίδης 1964, 521-522.

⁶⁰⁸ Σκίπης 1919, 226.

**prensus Aegaeo, simul atra nubes
condidit lunam neque certa fulgent
sidera nautis;**

*Σκόλη ζητάει ἀπ' τοὺς Θεοὺς ὁ ναύτης ποῦ ἄγρια δέρνει
τοῦ Αἰγαίου τὸ κῶμα τὸ πικρόν, ὅταν καὶ τῆ Σελήνη
σκεπάζουν μαῦρα σύγνεφα κι ὁ οὐρανὸς δὲ στέρνει*

καμμιὰν ἀχτίδα ἀστροφεγγιᾶς τὸ πλοῖο του νὰ διευθύνει.

Οι στίχοι 1-2 του λατινικού κειμένου: «Otium divos rogat in patenti | prensus Aegaeo» αποδίδονται: «Σκόλη ζητάει ἀπ' τοὺς Θεοὺς ὁ ναύτης ποῦ ἄγρια δέρνει | τοῦ Αἰγαίου τὸ κῶμα τὸ πικρόν». Η μετοχή «prensus» αναλύεται σε μία ολόκληρη πρόταση: «ὁ ναύτης ποῦ ἄγρια δέρνει»⁶⁰⁹, ὅπως συμβαίνει συνήθως σε κάθε μετάφραση ἀπὸ μία συνθετική γλώσσα, ὅπως εἶναι ἡ λατινική, σε μία αναλυτική γλώσσα ὅπως ἡ ελληνική⁶¹⁰. Με τὴν παραπάνω πρόταση, ὁ μεταφραστής φαίνεται νὰ ερμηνεύει τὸ νόημα τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου, καθὼς δὲν ἀποδίδει πιστὰ τὴ σημασία τῆς μετοχῆς «prensus»⁶¹¹. Ἐπίσης, προσθέτει τὸ υποκείμενο τῆς πρότασης «ὁ ναύτης», τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἐντοπίζει ἀπὸ τὸ γενικό νόημα τοῦ κειμένου καὶ φυσικά ἀπὸ τὴν τελευταία λέξη τοῦ στίχου 4 «nautis»⁶¹², τῆς ὁποίας ἐνδεχομένως ἀποτελεῖ ἀπόδοση. Στὴ συνέχεια, ἡ λατινική φράση τῶν στίχων 1-2 «in patenti | Aegaeo» μεταφράζεται «τοῦ Αἰγαίου τὸ κῶμα τὸ πικρόν». Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι ὁ ὅρος «patens» ἀποδίδεται με ἓνα ἐρμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «τὸ κῶμα τὸ πικρόν»⁶¹³. Ὡστόσο, καὶ πάλι ἡ πιστότητα ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν μετάφραση αὐτή. Ἡ πιστὴ μετάφραση θὰ ἦταν «στο ἀπέραντο Αἰγαίο»⁶¹⁴, ἐπομένως φαίνεται περισσότερο νὰ ερμηνεύεται ἀπὸ τὸν μεταφραστή ὁ ὁποῖος χρωματίζει μάλιστα τὴ φράση με ἓναν ἀρνητικό τόνο. Τέλος, οἱ στίχοι 3-4: «neque certa | fulgent sidera nautis» ἀποδίδονται: «κι ὁ οὐρανὸς δὲ στέρνει | καμμιὰν ἀχτίδα ἀστροφεγγιᾶς τὸ πλοῖο του νὰ

⁶⁰⁹ Για τὴν «ἀνάλυση μετοχῶν», βλ. Παππάς 2017, 124.

⁶¹⁰ Τόσο ἡ ἀρχαία ελληνική γλώσσα, ὅσο καὶ ἡ λατινική χαρακτηρίζονται ὡς συνθετικές γλώσσες, καθὼς περιέχουν ἀρκετοὺς μονολεκτικούς ὀνοματικούς καὶ ρηματικούς τύπους (ἀπαρέμφατα, μετοχές, ἐγκλίσεις, γερούνδιο κ.α). Οἱ μονολεκτικοὶ αὐτοὶ τύποι εἴτε ἔχουν πάψει νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴ νέα ελληνική, εἴτε τοὺς ἀποδίδουμε συνήθως περιφραστικά, καὶ ἐνδεχομένως συμπληρώνοντας ἀρκετὰ συχνὰ στοιχεῖα στὴ φράση ποὺ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ τοὺς Λατίνους θὰ περίσσευαν. Για περισσότερες πληροφορίες ἀναφορικά με τὰ φαινόμενα ποὺ συναντᾶμε κατὰ τὴν μετάφραση μίας συνθετικῆς γλώσσας σε ἀναλυτική, βλ. Κακριδῆς ⁵2000, 76-122.

⁶¹¹ Βλ. OLD, σ. 1451, s.v. «pre(he)ndo» σημασία 1c «καταλαμβάνω (σε ἀρρώστιες ἢ ἄλλες καταστάσεις)».

⁶¹² Βλ. OLD, σ. 1162, s.v. «nauta»: «ναύτης».

⁶¹³ Βλ. OLD, σ. 1307, s.v. «patens» σημασία 2c «ευρύς, ἀπέραντος».

⁶¹⁴ Ἡ μετάφραση ἀνήκει στὴ συγγραφέα τῆς παρούσας ἐργασίας.

διευθύνει». Η λατινική φράση των στίχων 3-4: «certa⁶¹⁵ | sidera⁶¹⁶», της οποίας η ακριβής σημασία θα ήταν «τα σταθερά αστέρια»⁶¹⁷, αποδίδεται μονολεκτικά ως «ὁ οὐρανός», ενώ αλλάζει και το νόημά της καθώς τρέπεται από αστέρια σε ουρανό. Στη συνέχεια, η φράση «neque fulgent» αποδίδεται με περισσότερες λέξεις: «δὲ στέρνει | καμμιὰν ἀχτίδα ἀστροφεγγιάς»⁶¹⁸. Πάλι ο μεταφραστής ερμηνεύει το κείμενο χωρίς να αποδίδει με ακρίβεια τον στίχο και αναπτύσσει το νόημα του λατινικού στίχου για μετρικούς κυρίως λόγους. Τέλος, η λέξη «nautis»⁶¹⁹ αποδίδεται με μία ολόκληρη πρόταση «τὸ πλοῖο του νὰ διευθύνει», ερμηνεύοντας και πάλι το νόημα του στίχου και επεκτείνοντας το νόημα των στίχων του πρωτοτύπου για μετρικούς λόγους.

Η τελευταία στροφή του λατινικού πρωτοτύπου (στ. 37-40) αποδίδεται από τον Χρυσομάλλη ως εξής:

mihi parva **rura** et
spiritum Graiae tenuem Camenae
Parca non mendax dedit et malignum
spernere volgus.

*Σ' ἐμένα ἡ Τύχη δίκαιη βιὸς λίγο μοῦ ἔχει δώσει
Ὅμως μοῦ χάρισε πνοὴ ὀλιγοστή ἀλλὰ θεία
τῆς ποιήσης, ποῦ ἐδόξασε τοὺς Ἕλληνες, καὶ γνώση
ποῦ ξέρει καὶ περιφρονεῖ τοῦ κόσμου τὴν κακία.*

Ο μεταφραστής αποδίδει τις φράσεις των στίχων 37 και 39 αντίστοιχα ως εξής: «mihi parva rura | Parca non mendax dedit» και «Σ' ἐμένα ἡ Τύχη δίκαιη βιὸς λίγο μοῦ ἔχει δώσει». Αρχικά, η λατινική φράση «Parca non mendax» μεταφράζεται «ἡ Τύχη δίκαιη». Η ρωμαϊκή θεότητα της γέννησης Parca στην ελληνική γλώσσα συνδέεται με τη Μοίρα⁶²⁰. Εδώ ο Χρυσομάλλης την αποδίδει με μία παραπλήσια σημασία, την Τύχη, η οποία πάλι φαίνεται να θεοποιείται καθώς γράφεται με κεφαλαίο το αρχικό της γράμμα. Επίσης, η φράση «non mendax⁶²¹» της οποίας η ακριβής μετάφραση θα ήταν «ὄχι ψεύτρα»⁶²², φαίνεται να ερμηνεύεται, καθώς ο

⁶¹⁵ Βλ. *OLD*, σ. 305, s.v. «certus» σημασία 14a «σταθερός, διαρκής».

⁶¹⁶ Βλ. *OLD*, σ. 1757, s.v «siderus» σημασία 1 «αστέρ».

⁶¹⁷ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁶¹⁸ Στη συγκεκριμένη φράση, το ρήμα «στέρνει» εικάζουμε ότι ίσως να αντιστοιχεί στο ρήμα «στέλνει», δηλαδή ο ουρανός δε στέλνει φως, ή στο ρήμα «στέργει», δηλαδή δεν αποδέχεται αχτίδα φωτός.

⁶¹⁹ Βλ. σ.110, υποσημ. 612.

⁶²⁰ Βλ. *OLD*, σ. 1294, s.v. «Parca» σημασία 1 «Ρωμαϊκή θεότητα της γέννησης, Μοίρα».

⁶²¹ Βλ. *OLD*, σ. 1097, s.v. «mendax» σημασία 1 «αναληθής, ψεύτης».

⁶²² Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

μεταφραστής την αποδίδει «*δίκαιη*», δηλαδή με μία λέξη με παρεμφερή σημασία. Επιπλέον, η φράση του στίχου 37: «*parva rura*» αποδίδεται: «*βιὸς λίγο*». Όπως παρατηρούμε, ο λατινικός όρος «*rura*» που κατά λέξη θα ήταν οι «*αγροί*»⁶²³, αποδίδεται με την ευρύτερη έννοια της περιουσίας «*βιὸς*».

Επίσης, ο στίχος 38: «*spiritum Graiae tenuem Camenae*» αποδίδεται: «*Ὅμως μοῦ χάρισε πνοὴ ὀλιγοστὴ ἀλλὰ θεία | τῆς ποιήσης, ποῦ ἐδόξασε τοὺς Ἕλληνες, καὶ γνώση*». Το ρήμα μαζί με το αντικείμενο «*μοῦ χάρισε*» πιθανώς αντλούνται από τα αντίστοιχα των στίχων 37 και 39 «*mihi dedit*». Ακόμη, η φράση «*spiritum tenuem*» (μια φράση με καλλιμαχικές συνδηλώσεις) αποδίδεται «*πνοὴ ὀλιγοστὴ ἀλλὰ θεία*». Το επίθετο «*tenuem*»⁶²⁴ μεταφράζεται, δηλαδή, με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «*ὀλιγοστὴ ἀλλὰ θεία*» με το οποίο ερμηνεύει το στίχο χωρίς να τον αποδίδει με ακρίβεια. Στη συνέχεια, η φράση «*Graiae Camenae*»⁶²⁵ αποδίδεται περιφραστικά «*τῆς ποιήσης, ποῦ ἐδόξασε τοὺς Ἕλληνες*». Κατά λέξη θα ήταν της «*Ελληνικής Μούσας*»⁶²⁶. Τέλος, ο Χρυσομάλλης προσθέτει ακόμη ένα αντικείμενο στο ρήμα «*dedit*» το οποίο δεν απαντά στο πρωτότυπο «*γνώση*», αλλά και την πρόταση «*ποῦ ξέρει*» προκειμένου να καταστήσει κατανοητό το νόημα των στίχων 39-40: «*dedit et malignum | spernere volgus*». Η συγκεκριμένη, δηλαδή, φράση μεταφράζεται: «*καὶ γνώση | ποῦ ξέρει καὶ περιφρονεῖ τοῦ κόσμου τὴν κακία*». Παρατηρούμε ότι ο μεταφραστής προσπαθεῖ να εξηγήσει το λατινικό κείμενο και παράλληλα να δημιουργήσει έναν ορθό, ρέοντα ελληνικό λόγο. Η τελευταία φράση του πρωτοτύπου «*malignum volgus*» (και αυτή με καλλιμαχικές συνδηλώσεις) αποδίδεται αρκετά πιστά ως προς τη σημασία «*τοῦ κόσμου τὴν κακία*». Ο Χρυσομάλλης απλώς τρέπει το επίθετο «*malignum*», το οποίο ήταν επιθετικός προσδιορισμός στο «*volgus*», σε ουσιαστικό και το αντικείμενο του απαρεμφάτου «*volgus*» σε γενική υποκειμενική. Ενδεχομένως, η παραπάνω αλλαγή να βοηθά στο μέτρο και στην ομοιοκαταληξία των στίχων, καθώς ο όρος «*κακία*» ομοιοκαταληκτεῖ και με τον προηγούμενο στίχο «*θεία*».

⁶²³ Βλ. *OLD*, σ. 1671, s.v. «*rur*» σημασία 1 «*αγρός*».

⁶²⁴ Βλ. *OLD*, σ. 1922, s.v. «*tenuis*» σημασία 1 «*λεπτός*».

⁶²⁵ Βλ. *OLD*, σ. 262, s.v. «*Camena*», σημασία 1b «*Ρωμαϊκή θεά που αναγνωρίζεται ως Μούσες, ιδίως σε Ρωμαϊκά συμφραζόμενα*».

⁶²⁶ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

Κεφάλαιο 5

Οι μεταφράσεις των *Epistulae*

Α. Η μετάφραση της *Epistula 2.1* του Θεοκρίτου Μυριανθούση⁶²⁷

Ο τίτλος του βιβλίου στο οποίο συμπεριλαμβάνεται η μετάφρασή μας είναι ο εξής:

*EK TΩN TOY OPATIOY ΔΥΟ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ
ΜΕΤΑΓΛΩΤΤΙΣΘΕΙΣΑΙ ΚΑΤΑ ΘΕΟΚΡΙΤΟΝ Χ. ΜΥΡΙΑΝΘΟΥΣΗ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1887.*

Το βιβλίο αφιερώνεται από τον Μυριανθούση στον Μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο:

*Τῶι ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΩι ΑΓΙΩι ΠΡΟΕΔΡΩι ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗι
ΑΘΗΝΩΝ † ΠΡΟΚΟΠΙΩι. Σοὶ τῶ τῆ «θεία Φωνῆ» καὶ «χειρὶ Ἀγαθαγγέλου» σοὶ τῶ τὰς
κλεῖς τῆς Ὁρθοδοξίας δεξαμένῳ, καὶ ὡς Πέτρος ἐπὶ τῶν κομαιομαίνων κυμάτων
γαληναίαν τὴν ψυχὴν ἐλαύνοντι· εὐσεβῶς ταύτην διαπύρου καὶ ἐνσήμου Σεβασμοῦ δεῖγμα
προσῆμι. τῆς Υ.Π. Ἐν πνεύματι Υἱός της ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ⁶²⁸.*

Ο Μυριανθούσης στο βιβλίο του το οποίο δημοσιεύεται το 1887⁶²⁹, περιλαμβάνει τις μεταφράσεις των *Epistulae* 2.1 και 2.2⁶³⁰ γραμμένες σε πεζό λόγο και αρχαιοελληνική γλώσσα. Οι μεταφράσεις του Ορατίου δεν συνοδεύονται από το λατινικό πρωτότυπο, ούτε γίνεται αναφορά στην έκδοση που ακολούθησε ο μεταφραστής. Επιπλέον, στο βιβλίο δεν περιέχονται

⁶²⁷ Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Κεντρική Βιβλιοθήκη ΑΠΘ» στον σύνδεσμο: <http://digital.lib.auth.gr/record/79650/files/arc-2007-37930.pdf> [τελευταία ανάκτηση: 15-06-2021].

⁶²⁸ Μυριανθούσης 1887, 3.

⁶²⁹ Για τον Μυριανθούση δυστυχώς δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε περαιτέρω πληροφορίες. Ωστόσο, γνωρίζουμε για τη συγγραφή δύο έργων του. Το πρώτο έχει ως τίτλο: *Ὁ Γενναῖος τοῦ 21 «62-67»: Ἀρετῆς Ἐγκόμιον*, βλ.

[https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=10&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll\[metadata\]=1&stored_cclquery=creator%3D%28Μυριανθούσης%2C+Θεοκρίτος+Χ.%29&skin=&rss=0&show_form=&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail](https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=10&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll[metadata]=1&stored_cclquery=creator%3D%28Μυριανθούσης%2C+Θεοκρίτος+Χ.%29&skin=&rss=0&show_form=&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=1&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail) [τελευταία ανάκτηση: 20-06-2021]. Το δεύτερο έργο του μεταφραστή μας έχει τον τίτλο: *Ὁ Προμαχὼν τῶν Ἱερῶν*, βλ. [https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=10&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll\[metadata\]=1&stored_cclquery=creator%3D%28Μυριανθούσης%2C+Θεοκρίτος+Χ.%29&skin=&rss=0&show_form=&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail](https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=10&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll[metadata]=1&stored_cclquery=creator%3D%28Μυριανθούσης%2C+Θεοκρίτος+Χ.%29&skin=&rss=0&show_form=&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail) [τελευταία ανάκτηση: 20-06-2021].

⁶³⁰ Θα παρουσιάσουμε μόνο τη μετάφραση της *Epistula* 2.1 λόγω της περιορισμένης έκτασης της εργασίας μας.

σχόλια ερμηνευτικής φύσεως, ούτε γίνεται λόγος για τις μεταφραστικές τεχνικές που ακολούθησε ο Μυριανθούσης, ωστόσο περιλαμβάνεται ένας μικρός πρόλογος⁶³¹ με τον οποίο ο μεταφραστής απευθύνεται στους αναγνώστες. Η μετάφραση στοχεύει στο να διαβαστεί από ένα λόγιο αναγνωστικό κοινό⁶³².

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *EK TΩN EΠΙΣΤΟΛΩN TOY OPATIOY BIBΛION ΔEYTEPON EΠΙΣΤΟΛΗ ΠPΩTH EΙΣ «AYΓOYΣTON»*⁶³³. Η *Epistula* 2.1 επικεντρώνεται στην προσωπικότητα του Αυγούστου, και στον εγκωμιασμό της ποίησής του, ενώ έχει γραφτεί έπειτα από παρότρυνση του ίδιου. Ο Αύγουστος στη συγκεκριμένη επιστολή παίζει το ρόλο του πάτρωνα, του αναγνώστη, ενώ ταυτόχρονα είναι και το πρόσωπο που εγκωμιάζεται⁶³⁴. Όλα τα παραπάνω φαίνεται να είναι γνωστά στον Μυριανθούση ο οποίος στη μετάφρασή του κάνει αισθητή την παρουσία του Αυγούστου. Ο στίχος 1 του λατινικού κειμένου: «Cum tot sustineas et tanta negotia **solus**» μεταφράζεται: «**Μόνος**, ὅτε ὑπεστήριζας τοιαύτας καὶ τηλικαύτας πολιτικὰς ὑποθέσεις»⁶³⁵. Αυτό το οποίο παρατηρούμε είναι ότι ο μεταφραστής αλλάζει στη μετάφραση τη σειρά των λέξεων, καθώς η τελευταία λέξη του λατινικού στίχου «solus» στη μετάφραση γίνεται πρώτη «Μόνος»⁶³⁶. Με την παραπάνω αλλαγή, ο μεταφραστής δίνει έμφαση στο πρόσωπο του Καίσαρα ο οποίος ήταν ο μόνος, όπως τονίζει, που υπερασπίστηκε αυτές τις πολιτικές υποθέσεις. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη μετάφραση του στίχου 4: «si longo sermone morer tua tempora, **Caesar**» ως: «εἰ ἐπειγούσας στιγμὰς ἡσχόλουν, **Σὲ ὦ Καῖσαρ** δι' ἐκτενοῦς ἀφηγήσεως»⁶³⁷. Η λέξη «**Caesar**» που στο λατινικό κείμενο βρίσκεται στο τέλος του στίχου, στη μετάφραση αλλάζει θέση και τοποθετείται στη μέση, ενώ προστίθεται και η αντωνυμία «Σὲ» η οποία δεν απαντά στο πρωτότυπο και μάλιστα γράφεται με κεφαλαίο το αρχικό της γράμμα. Η παρουσία του Καίσαρα καθίσταται έντονη και μάλιστα η προσθήκη του β' ενικού προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας «Σὲ» φαίνεται να παραπέμπει σε ὕμνους αφιερωμένους σε θεούς. Συγκεκριμένα, το β' ενικό πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας, αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία των ὕμνων

⁶³¹ Μυριανθούσης 1877, 4: «Φίλε ἀναγνώστα! Βολὶς παισίος Ἀμαλίας ἀγαθῆς ἀνάσσης τηνικαῦτα ἀπέπτα, ἡνίκα ἔρωσ ἐτύχησ ἔρασμίας Λατινίδος φωνῆς ἐν διανοίᾳ καθηλοῦτο, καὶ Ἐραστής ταύτης ἐρᾶται, καὶ νυμφίος γίγνεται καὶ κατὰ τὸν Σοφὸν εἰς νύμφην ἡγάγετο, ἀνώνυμα γεννᾶ ποιήματα, ᾧδὰς ὁμοιολήκτους «καὶ τὸν Γενναῖον τοῦ 21» ἀνέδειξεν ᾧδὰς τε καὶ Σατύρας Ὀρατίου μεταγλώττισε, δύο δὲ νῦν τὰς ἀρίστας ἐκείνου δείκνυσι. Πάρεργον δ' οἶεται τὴν τούτων γνῶσιν αἰνεῖν· τὴν γὰρ αὐτῶν ἀρετὴν, ὃ ἐν ἀρίστοις καθηγητῆς εἰδὼς κ. Βάσσης τῆς τούτων διδαχῆς ἐπελάβετο. - Πᾶσιν ἀληθῶς ὁδηγοὶ ἀρετῆς καθίστανται. - Ἡμεῖς δ' ὅσας ἐλλείψεις λειψόμεθα, χάριτας ὁμολογήσομεν τοῖς ἀνεξομῆνοις καὶ εἰλικρινῶς ταύτας ἡμῖν δείξουσιν ΕΡΡΩΣΘΕ».

⁶³² Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/103> [τελευταία ανάκτηση: 15-06-2021].

⁶³³ Μυριανθούσης 1877, 5.

⁶³⁴ Καλλέργη 2018, 52.

⁶³⁵ Μυριανθούσης 1877, 5.

⁶³⁶ Για τη μεταφραστική τεχνική «Αντιστροφή σειράς λέξεων ή φράσεων», βλ. Παππάς 2017, 120-122.

⁶³⁷ Μυριανθούσης 1877, 5.

(Du Stil)⁶³⁸. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι και προς το τέλος της μετάφρασης οι αντωνυμίες του β' ενικού προσώπου που αναφέρονται στον Καίσαρα γράφονται με κεφαλαίο το αρχικό τους γράμμα. Για παράδειγμα, η φράση των στίχων 253-254: «**tuisque** | auspicis» αποδίδεται: «*ὐπὸ τῶν νευμάτων Σου*»⁶³⁹, η φράση των στίχων 255-256: «**cohibentia te**» αποδίδεται: «*Σοῦ κρατοῦντος*»⁶⁴⁰, ενώ η φράση του στίχου 258: «**maiestas tua**» αποδίδεται: «*ἢ Σὴ Μεγαλειότης*»⁶⁴¹. Ο μεταφραστής ακολουθώντας τη συγκεκριμένη τακτική, ενδεχομένως να επιδιώκει να δώσει έμφαση στην παρουσία του Καίσαρα, αλλά και να καταδείξει ότι είναι ένα σεβαστό πρόσωπο σε όλους, που λατρεύεται σαν ένας θεός.

Ο Μυριανθούσης σε πολλά σημεία της μετάφρασης προβαίνει στην προσθήκη των ονομάτων που εννοούνται στο λατινικό πρωτότυπο, ώστε να γίνει σαφές το νόημα. Την παραπάνω τακτική ακολουθεί ο μεταφραστής στην απόδοση του στίχου 15: «*Praesenti tibi maturos largimur honores*» ως: «*Πασιφανῶς Καῖσαρ ὁμολογοῦμεν σοι, ζῶντι ἔτι ἐπαξίας τιμὰς*»⁶⁴². Ο μεταφραστής προσθέτει το όνομα «*Καῖσαρ*» προκειμένου να γίνει φανερό στον αναγνώστη το πρόσωπο για το οποίο γίνεται λόγος στο συγκεκριμένο στίχο. Ακόμη, ο Μυριανθούσης προβαίνει και στην προσθήκη του επιρρήματος «*Πασιφανῶς*» ενδεχομένως για να τονίσει το σημαντικό ρόλο του Καίσαρα ο οποίος απολαμβάνει φανερά τις τιμές των ανθρώπων⁶⁴³. Επιπλέον, στο συγκεκριμένο στίχο το λατινικό ρήμα «*largimur*», το οποίο σημαίνει «*απονέμω γενναιόδωρα*»⁶⁴⁴, μεταφέρεται στην ελληνική γλώσσα με το ρήμα «*ὁμολογοῦμεν*» το οποίο έχει την έννοια του «*συμφωνῶ, αναγνωρίζω*»⁶⁴⁵. Με άλλα λόγια, ο μεταφραστής διαφοροποιεί τη σημασία του ρήματος, ίσως, για να υπογραμμίσει την αναγνώριση του Καίσαρα ως θεού από όλους τους ανθρώπους. Μολονότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το λόγο που ο μεταφραστής προβαίνει στην παραπάνω αλλαγή, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε μία πιθανή εξήγηση. Το ρήμα «*ὁμολογῶ*» χρησιμοποιείται ευρέως στην Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία, π.χ. στο Σύμβολο της Πίστεως (*ὁμολογῶ ἐν βάπτισμα...*), επομένως ο Μυριανθούσης, ίσως, επιθυμεί να προσδώσει ένα χριστιανικό ύφος στο μετάφρασμά του. Η παραπάνω άποψη ενισχύεται, κατά τη γνώμη μας, και από τη χρήση των τύπων του β' ενικού προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας, όπως είδαμε παραπάνω, και μάλιστα γραμμένους με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα, κάτι που παρατηρείται γενικότερα στις

⁶³⁸ Μιχαλόπουλος Α. και Μιχαλόπουλος Χ. 2015, 293 και Norden 1913, 143-166.

⁶³⁹ Μυριανθούσης 1877, 11.

⁶⁴⁰ Μυριανθούσης 1877, 11.

⁶⁴¹ Μυριανθούσης 1877, 11.

⁶⁴² Μυριανθούσης 1877,5.

⁶⁴³ Βλ. Montanari, σ. 1613, s.v. «*πασιφανής*» πρβ «*πασιφανής*»: «*ορατός σε όλους*».

⁶⁴⁴ Βλ. OLD, σ. 1003, s.v. «*largior*» σημασία 3a «*απονέμω γενναιόδωρα*».

⁶⁴⁵ Βλ. Montanari, σ. 1481, s.v. «*ὁμολογῶ*» σημασία δ «*συμφωνῶ, αναγνωρίζω, συναινῶ*».

προσευχές. Σε επεξηγηματική προσθήκη προβαίνει ο Μυριανθούσης και στη μετάφραση του όρου του στίχου 143: «Tellurem» ως: «τὴν θεάν [sic] γῆν Δήμητραν»⁶⁴⁶. Ο όρος «Tellurem» αποδίδεται με ακρίβεια⁶⁴⁷, ενώ ο μεταφραστής επεξηγεί ποια είναι η θεά της γης, δηλαδή η Δήμητρα, ώστε να αποφευχθεί μία τυχόν σύγχυση του αναγνώστη. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην απόδοση της φράσης του στίχου 237: «Idem rex **ille**» ως: «*Ἀλέξανδρος αὐτὸς ὁ βασιλεὺς*»⁶⁴⁸. Παρατηρούμε, ότι η αντωνυμία «ille» αντικαθίσταται στη μετάφραση από το όνομα που εννοείται «Ἀλέξανδρος», ώστε να αποφευχθεί και πάλι μία δυνατή σύγχυση εκ μέρους του αναγνώστη.

Ο Μυριανθούσης σε πολλά σημεία της μετάφρασης παραλείπει λέξεις ή φράσεις⁶⁴⁹, ενώ να σημειώσουμε ότι παραλείπονται τελείως οι στίχοι 118-139 του πρωτοτύπου. Η φράση του στίχου 5: «Liber **pater**» αποδίδεται: «*Διόνυσος*»⁶⁵⁰, δηλαδή παρατηρούμε ότι δεν αποδίδεται ο όρος «pater» που προσδιορίζει τον Διόνυσο. Ακόμη, στην παράλειψη μίας ολόκληρης φράσης προβαίνει ο μεταφραστής στην απόδοση του στίχου 144: «**floribus et vino Genium** memorem brevis aevi» ως: «*μνήματα ἡμετέρου βίου βραχυβίου!*»⁶⁵¹. Το όνομα «Genium» το οποίο είναι το θεϊκό ή πνευματικό μέρος κάθε ατόμου⁶⁵², καθώς και τα δώρα που του προσφέρονται, δηλαδή, τα λουλούδια «floribus» και το κρασί «vino» παραλείπονται στη μετάφραση. Επίσης, στη συγκεκριμένη απόδοση ο μεταφραστής αποδίδει τον όρο «memorem», που αναφέρεται στο «genium» και σημαίνει αυτόν θυμάται κάτι⁶⁵³, σε μνήματα. Επιπλέον, η φράση «brevis aevi» αποδίδεται με την προσθήκη της αντωνυμίας «*ἡμετέρου*», ενώ ταυτόχρονα δίνεται έμφαση στην μικρή διάρκεια της ανθρώπινης ζωής με την απόδοση του επιθέτου «brevis» ως «*βραχύβιος*»⁶⁵⁴ και όχι απλώς σύντομος. Όσον αφορά στις παραλείψεις, η μόνη εικασία που θα μπορούσαμε να κάνουμε για να δικαιολογήσουμε την παράλειψη τόσο του προσδιορισμού του Διονύσου ως «pater», όσο και του θεϊκού μέρους του ατόμου και των δώρων που προσφέρονται σε αυτό, είναι το γεγονός ότι το βιβλίο αφιερώνεται στον Πατριάρχη Προκόπιο. Ενδεχομένως, η λέξη «pater», δηλαδή πατέρας, να κατακρινόταν από έναν Πατριάρχη ως προσδιορισμός του θεού Διονύσου, ενώ χρησιμοποιείται κατά κόρον για την επίκληση του χριστιανικού Θεού, αλλά και για τους ιερείς της Χριστιανικής Θρησκείας. Επιπλέον, ο όρος «genium» μπορεί ενδεχομένως να συνδεθεί και με το Άγιο

⁶⁴⁶ Μυριανθούσης 1877, 8.

⁶⁴⁷ Βλ. OLD, σ. 1911, s.v. «tellus» σημασία 2 «θεότητα, προσωποποιημένη η παραγωγική ικανότητα της γης».

⁶⁴⁸ Μυριανθούσης 1877, 11.

⁶⁴⁹ Για τη μεταφραστική αυτή τεχνική, βλ. Παππάς 2017, 70-79.

⁶⁵⁰ Μυριανθούσης 1877, 5.

⁶⁵¹ Μυριανθούσης 1877, 8.

⁶⁵² Βλ. OLD, σ. 759, s.v. «genius» σημασία 1 «το θεϊκό ή πνευματικό μέρος του κάθε ατόμου».

⁶⁵³ Βλ. OLD, σ. 1096, s.v «memor» σημασία 1 «αυτός που έχει στη μνήμη του».

⁶⁵⁴ Βλ. Montanari, σ. 447, s.v. «βραχύβιος»: «αυτός που έχει σύντομη ζωή».

Πνεύμα της χριστιανικής θρησκείας, επομένως να θεωρηθεί και πάλι ότι προσβάλλεται κατά κάποιον τρόπο η χριστιανική θρησκεία. Τέλος, οι στίχοι 118-139 οι οποίοι παραλείπονται εντελώς στη μετάφραση, κάνουν λόγο για το ρόλο του ποιητή στην κοινωνία και πώς ο ίδιος παρηγορεί και διδάσκει τους ανθρώπους. Ενδεχομένως και πάλι, οι συγκεκριμένοι στίχοι να περιέχουν κατά την άποψη του Μυριανθούση κάποια στοιχεία που να υπονομεύουν τη χριστιανική θρησκεία.

Ενδιαφέρον προκαλεί και η μετάφραση των στίχων 150-151: «Dolere cruento |dente laccessiti» ως: «**Οί σατυρισθέντες υπό τῆς σατυρικῆς σατύρας παρεπονοῦντο**»⁶⁵⁵. Στη συγκεκριμένη απόδοση, ο Μυριανθούσης δεν αποδίδει με ακρίβεια τους λατινικούς όρους, αλλά επιχειρεί να ερμηνεύσει τους στίχους. Η φράση «cruento dente» που κατά λέξη θα ήταν από το αιματηρό δόντι⁶⁵⁶, αποδίδεται «*ὑπό τῆς σατυρικῆς σατύρας*», ενώ η λέξη «laccessiti» της οποίας η πιστή απόδοση θα ήταν ενοχλημένοι⁶⁵⁷, αποδίδεται ως «*Οί σατυρισθέντες*». Ο μεταφραστής φαίνεται να ερμηνεύει το νόημα των λατινικών στίχων δίνοντας τη δική του εξήγηση για το τι εννοεί ο Οράτιος με το αιματηρό δόντι και ποιοι είναι αυτοί που ενοχλούνται από αυτό. Επιπλέον, με την επανάληψη ομόρριζων λέξεων με τη σάτυρα (*Οί σατυρισθέντες, σατυρικῆς σατύρας*), προσπαθεί ενδεχομένως να καταδείξει το πόσο καυστική και ενοχλητική μπορούσε να καταστεί η σατιρική ποίηση, για όσους γινόταν αντικείμενο σάτιρας.

Τέλος, αξίζει να σταθούμε και στον διάσημο στίχο 156: «Graecia capta ferum victorem cepit et artes» ο οποίος αποδίδεται: «*Δουλωθεῖσα ἡ Ἑλλὰς τοὺς δουλώσαντας Δεσπότας ἐδουλώσατο, τοὺς ἀγρίους Ῥωμαίους*»⁶⁵⁸. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο μεταφραστής παρατηρούμε ότι μεταφράζει, ενώ παράλληλα ερμηνεύει. Πρώτον, παρατηρούμε ότι η λέξη «victorem⁶⁵⁹», στη μετάφραση καθίσταται: «*τοὺς δουλώσαντας Δεσπότας*», ενώ το επίθετο «ferum»⁶⁶⁰, που αναφέρεται στο βαρβαρικό παρελθόν των Ρωμαίων πριν έρθουν σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό, μεταφράζεται «*ἀγρίους*». Μάλιστα, η λέξη της μετάφρασης «*ἀγρίους*» διασαφηνίζεται περαιτέρω με την προσθήκη της λέξης «*Ῥωμαίους*». Με τη συγκεκριμένη φράση, ο μεταφραστής εξηγεί ποιοι είναι οι «*δουλώσαντες Δεσπότας*». Αξίζει επίσης να επισημάνουμε ότι και πάλι, όπως ακριβώς και στη μετάφραση των στίχων 150-151, ο Μυριανθούσης χρησιμοποιεί ομόρριζες λέξεις του ρήματος «*δουλώ*» (*Δουλωθεῖσα, τοὺς δουλώσαντας, ἐδουλώσατο*), ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται και μία παρήχηση με την

⁶⁵⁵ Μυριανθούσης 1877, 8.

⁶⁵⁶ Η μετάφραση ανήκει στη συγγραφέα της παρούσας εργασίας.

⁶⁵⁷ Βλ. OLD, σ. 993, s.v. «laccessio» σημασία 4 «ενοχλώ, ταλαιπωρώ».

⁶⁵⁸ Μυριανθούσης 1877, 8.

⁶⁵⁹ Βλ. OLD, σ. 2057, s.v. «victor» σημασία 3 «κατακτητής».

⁶⁶⁰ Βλ. OLD, σ.693, s.v. «ferus» σημασία 5 «άγριος, επιθετικός».

επανάληψη του γράμματος *δ*. Με όλα τα παραπάνω, ίσως να επιδιώκεται από τον μεταφραστή να τονιστεί ότι η Ελλάδα κατάφερε να υποδουλώσει τους ανίκητους κατά τ' άλλα Ρωμαίους, με τις τέχνες της οι οποίες εισήχθησαν στη Ρώμη και συνέβαλαν στην ανάπτυξη του πολιτισμού της.

B. Η μετάφραση της *Epistula 1.7* του Στέφανου Κουμανούδη⁶⁶¹

Η μετάφραση δημοσιεύτηκε το 1947-48 στο περιοδικό *Αρχαίον του Θρακικού Γλωσσικού Θησαυρού*, μαζί με τη μετάφραση του *Carmen 2.8* την οποία παρουσιάσαμε στο 4^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Και αυτή η μετάφραση συμπεριλαμβάνεται στο άρθρο του Νικολάου Βέη (Bees) με τίτλο «Εμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη» το οποίο δημοσίευσε στο εν λόγω περιοδικό⁶⁶². Ο ίδιος σημειώνει την ημερομηνία μετάφρασης: Οκτώβριος του 1886, καθώς και την ημερομηνία επιθεώρησής της: Τέλη Δεκεμβρίου του 1889⁶⁶³. Ο μεταφραστής, όπως και στη μετάφραση του *Carmen 2.8*, δεν παραθέτει το λατινικό πρωτότυπο, ούτε κάποιο εισαγωγικό κομμάτι. Ωστόσο, αυτή τη φορά, δίνει κάποιες πληροφορίες για τη μετάφραση. Ο Κουμανούδης μάς πληροφορεί ότι η μετάφρασή του είναι γραμμένη σε 15σύλλαβους πολιτικούς στίχους, όπως και του Ορατίου του οποίου οι στίχοι άλλοτε αποτελούνται από 15 και άλλοτε από 16 συλλαβές και σπανίως από 17. Το λατινικό πρωτότυπο αποτελείται από 98 στίχους, ωστόσο ο ίδιος όσο κι αν προσπάθησε δεν κατάφερε να διατηρήσει τον ίδιο αριθμό, αλλά οι στίχοι της μετάφρασης εκτάθηκαν σε πολλούς παραπάνω στίχους και συγκεκριμένα σε 161. Επίσης, υποστηρίζει ότι και κάποιος άλλος μεταφραστής ίσως με δυσκολία να επετύγχανε να γράψει την ελληνική μετάφραση σε 140 πολιτικούς στίχους το λιγότερο, ώστε να συμπεριλάβει όλα τα σημεία του λατινικού πρωτοτύπου, χωρίς να δημιουργούνται ασάφειες. Αν πάλι κάποιος επιχειρούσε να μεταφράσει σε ηρωικούς στίχους ίσως να κατάφερνε να μην υπερβεί τους 110 στίχους. Στη συνέχεια, φέρνει το παράδειγμα του Γερμανού Wielend, ο οποίος μετέφρασε τη συγκεκριμένη επιστολή του Ορατίου σε 186 γερμανικούς στίχους, προσθέτοντας λέξεις και μόρια που δεν απαντούν στο ορατιανό έργο, ώστε να επιτύχει τη σαφήνεια της γλώσσας-στόχου. Αφορμώμενος από το παραπάνω παράδειγμα, δηλώνει ότι και ο ίδιος στη μετάφρασή του προέβη στην προσθήκη κάποιων λέξεων προκειμένου να πετύχει έναν σαφή ελληνικό λόγο. Ακόμη, αποδίδει την μεγάλη έκταση της μεταφράσεώς του στις ελληνικές λέξεις οι οποίες αποτελούνται από περισσότερες

---

⁶⁶¹Η μετάφραση διατίθεται ψηφιακά στον ιστότοπο «Το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας», στον σύνδεσμο: <https://www.he.duth.gr/node/10124> [τελευταία ανάκτηση: 20-06-2021].

⁶⁶² Athanasiadou- Pappas-Stathis-Fyntikoglou 2019, 207.

⁶⁶³ Κουμανούδης 1947-48, 325: «Μεταφράσθη κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1886 καὶ ἐπεθεωρήθη τέλη Δεκεμβρίου 1889».

συλλαβές σε σχέση με τις λατινικές. Επιπλέον, προβαίνει σε ένα σχόλιο σχετικά με το ύφος της μεταφράσεώς του το οποίο χαρακτηρίζει ανώμαλο. Συγκεκριμένα αναφέρει το εξής: «Περὶ δὲ τοῦ ἀνωμάλου ὕφους τῆς μεταφράσεώς μου ὅπερ καὶ ἀκράτως ἐνίστε Ἑλληνίζει καὶ ἄλλοτε χυδαίζει, δὲν λέγω τίποτε»⁶⁶⁴, ενώ εύχεται να κατορθώσει κάποιος άλλος να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο σε ένα ομαλότερο ύφος⁶⁶⁵. Τέλος, σε υποσημείωση κάνει λόγο για την απόδοση κάποιων συγκεκριμένων στίχων, ζητώντας από τους αναγνώστες να μην είναι τόσο απαιτητικοί όταν θα διαβάσουν τη μετάφρασή του⁶⁶⁶.

Η μετάφραση έχει τον τίτλο: *Ὅρατιου ἐπιστολῶν Α' καὶ Ζ'*⁶⁶⁷. Ξεκινώντας από τον 1^ο στίχο του λατινικού κειμένου: «*Quinque dies tibi pollicitus me rure futurum*» αποδίδεται: «*Πέντε ἡμέρας μοναχὰ ὑποσχεθεὶς σοι, φίλε*»⁶⁶⁸. Παρατηρούμε ότι ο μεταφραστής προσθέτει στη μετάφραση τη λέξη «μοναχὰ» η οποία δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο, δίνοντας έμφαση στο ότι μόνο πέντε μέρες υποσχέθηκε ότι θα λείπει και όπως θα μάθουμε στον επόμενο στίχο, αθέτησε την υπόσχεσή του. Επιπλέον, προστίθεται η προσφώνηση «*φίλε*» μία λέξη που πιθανώς μας πληροφορεί ότι πρόκειται για μία επιστολή μεταξύ δύο φίλων. Ακόμη, στη φράση του στίχου 2: «*Sextilem totum*» προστίθεται το ρήμα ώστε να επιτευχθεί, πιθανώς, ένας ορθός ελληνικός λόγος, αλλά και να γίνει σαφέστερο το νόημα, δηλαδή μεταφράζεται: «*ὄλον τὸν ἔκτο μῆνα / λείπω*»⁶⁶⁹. Κάτι παρόμοιο παρατηρείται και στην απόδοση του στίχου 13: «*cum Zephyris, et hirundine prima*» ως: «*Ζέφυρος ὅταν πνεύση / κιόταν φανοῦν 'ς τὰ μέρη μας τὰ πρῶτα χελιδόνια*»⁶⁷⁰. Ο λατινικός όρος «*Zephyris*» που είναι ο Ζέφυρος, δηλαδή ένας δυτικός άνεμος, αποδίδεται με την προσθήκη της πρότασης «*ὅταν πνεύση*» πιθανώς για να καταστεί σαφέστερο το νόημα του στίχου. Επίσης, ο Κουμανούδης προσθέτει και την πρόταση «*κιόταν φανοῦν 'ς τὰ μέρη μας*» ενδεχομένως και πάλι για να γίνει κατανοητό το νόημα του λατινικού στίχου σε έναν ρέοντα ελληνικό λόγο, χωρίς ασάφειες. Ακόμη, ο μεταφραστής προβαίνει σε μία προσθήκη και στην απόδοση του στίχου 37: «*Saepe verecundum laudasti*» καθώς μεταφράζεται: «*Τὴν εὐδιακρισίαν μου συχνάκις σὺ, Μαικήνα, / ἐπήνεσας*»⁶⁷¹. Όπως παρατηρούμε, ο μεταφραστής προσθέτει τη φράση «*σὺ, Μαικήνα*» εξηγώντας ποιος είναι

⁶⁶⁴ Κουμανούδης 1947-48, 329.

⁶⁶⁵ Κουμανούδης 1947-48, 329.

⁶⁶⁶ Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για την απόδοση των στίχων 29-36, Κουμανούδης 1947-48, 326: «*Τὸ ὄλον τοῦτο χωρίον ἀπὸ τοῦ Prodigus μέχρι τοῦ merentis ἐξηγεῖται κατὰ τρεῖς διαφόρους τρόπους ὑπὸ τῶν τοῦ Ὅρατιου ἑρμηνευτῶν, ὧν οὐδεὶς τελείως με εὐχαριστεῖ. Διὸ καὶ οἱ ἀναγνώσται τῆς ἐμῆς μεταφράσεως ἄς μὴ εἶναι πολὺ ἀπαιτητικοί.*».

⁶⁶⁷ Κουμανούδης 1947-48, 325.

⁶⁶⁸ Κουμανούδης 1947-48, 325.

⁶⁶⁹ Κουμανούδης 1947-48, 325.

⁶⁷⁰ Κουμανούδης 1947-48, 325.

⁶⁷¹ Κουμανούδης 1947-48, 326.

αυτός που τον επαινεί, ώστε και πάλι να γίνει πλήρως κατανοητό το λατινικό κείμενο στους Έλληνες αναγνώστες της μετάφρασής του.

Τη σαφήνεια και την κατανόηση του λατινικού έργου επιδιώκει να πετύχει ο Κουμανούδης και στην απόδοση των στίχων 46- 47: «Strenuus et fortis causisque Philippus agendis |clarus» ως: «*Ἄνῆρ δραστήριος, δεινὸς ὁ Φίλιππος ἐκεῖνος* / ὡς διεξαγωγεὺς δικῶν ἔνδοξος ἦν ἐν *Ῥώμῃ*»⁶⁷². Το επίθετο «Strenuus»⁶⁷³ αποδίδεται με ένα ερμηνευτικό μεταφραστικό ζεύγος «Ἄνῆρ δραστήριος», ενώ στο όνομα «Philippus» προστίθεται στη μετάφραση η αντωνυμία «ἐκεῖνος», ενδεχομένως χάριν μέτρου⁶⁷⁴. Επιπλέον, στην απόδοση του επιθέτου «clarus» παρατηρούμε ότι προστίθεται μία ολόκληρη πρόταση «ἔνδοξος ἦν ἐν *Ῥώμῃ*» η οποία μας πληροφορεί για το πού ακριβῶς είναι ἔνδοξος ο Φίλιππος. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην απόδοση των αμέσως ἐπόμενων στίχων 48-49: «dum redit atque foro nimium distare Carinas |iam grandis natu queritur» ως: «*ἐνῶ ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς οἴκαδε ἐπιστρέφων* | ἤδη πρεσβύτης, *δι' αὐτὸ καὶ ἐπαραπονεῖτο*, | ἡ συνοικία Καρινῶν ὅτι πολὺ ἀπέχει / *τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀγορᾶς, εἰς ἣν αὐτὸς ἐφοῖτα*»⁶⁷⁵. Αρχικά, παρατηρούμε ότι το ρήμα «ridet» τρέπεται στην αντίστοιχη μετοχή στην ελληνική μετάφραση «ἐπιστρέφων», ενώ στην πρόταση προστίθεται και το επίρρημα «οἴκαδε». Ακόμη, ο Κουμανούδης προσθέτει τον αιτιολογικό προσδιορισμό «*δι' αὐτὸ*» που δεν απαντά στο λατινικό πρωτότυπο, ώστε να κάνει φανερό τον λόγο που παραπονιέται ο Φίλιππος. Τέλος, ο μεταφραστής προσθέτει ένα δικό του επεξηγηματικό σχόλιο, το οποίο ενδεχομένως να βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των συγκεκριμένων στίχων «*τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀγορᾶς, εἰς ἣν αὐτὸς ἐφοῖτα*». Με το συγκεκριμένο σχόλιο, ο Κουμανούδης προσδιορίζει συγκεκριμένα την αγορά που απείχε πολύ η συνοικία των Καρινῶν, ενώ δίνει στον αναγνώστη και την επιπλέον πληροφορία ότι συμμετείχε στην εν λόγω αγορά και ο ίδιος ο Φίλιππος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετάφραση των στίχων 43-44: «Atride, magis apta tibi **tua dona** relinquam. | Parvum parva decent;» ως: «*Ἵθεν τὰ πρὸς με δῶρά σου. Ἀτρείδη, θὰ τ' ἀφήσω* | εἰς σὲ ὡς πλέον *ῥαιριαστά · ἐγὼ τί νὰ τὰ κάμω;* | εἰς τὸν μικρὸν πρέπουν *μικρά*»⁶⁷⁶. Ο Κουμανούδης αποδίδει τη φράση «tua dona» μαζί με την επεξηγηματική προσθήκη «Ἵθεν τὰ πρὸς με», ώστε να γίνει σαφές σε ποιὸν δίνονται τα δώρα. Επιπλέον, ο μεταφραστής προχωρά στην προσθήκη ενός προσωπικού του σχολίου «*ἐγὼ τί νὰ τὰ κάμω;*» που αναφέρεται στον

⁶⁷² Κουμανούδης 1947-48, 326-327.

⁶⁷³ Βλ. *OLD*, σ. 1827, s.v. «strenuus» σημασία 1 «δραστήριος».

⁶⁷⁴ Να σημειώσουμε ότι σε όλες τις ἑμμετρες μεταφράσεις που εξετάζουμε, ενδεχομένως κάποιες προσθήκες, ή παραλείψεις εκ μέρους των μεταφραστών, να εξυπηρετούν μετρικούς σκοπούς.

⁶⁷⁵ Κουμανούδης 1947-48, 327.

⁶⁷⁶ Κουμανούδης 1947-48, 326.

αμέσως επόμενο στίχο στον οποίο ο Οράτιος επισημαίνει ότι σε έναν μικρό ταιριάζουν μικρά δώρα. Με την εν λόγω προσθήκη ο μεταφραστής κάνει μία προσπάθεια να ερμηνεύσει ο ίδιος το περιεχόμενο του λατινικού έργου και ενδεχομένως να πετύχει, όπως έχει δηλώσει ο ίδιος, «τὸ ἐναργέστερον τῆς ἠθοποιίας, ἣτις ἐνυπάρχει εἰς τὸ Λατινικόν»⁶⁷⁷.

Τους ίδιους σκοπούς με την απόδοση των στίχων 43-44 φαίνεται να εξυπηρετεί και η μετάφραση των στίχων 68-70. Οι στίχοι 68-70 του λατινικού πρωτοτύπου: «Denique quod non |providisset eum. 'Sic ignovisse potato |me tibi, si cenas hodie mecum. 'Ut libet.'» αποδίδονται από τον Κουμανούδη: «πῶς δὲν τὸν εἶδε πρότερος γιὰ νὰ τὸν προσκυνήσῃ. | -Ἄκου Μηνᾶ σὲ συγχωρῶ μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο |νὰ ἔλθῃς σήμερον 'ς ἐμὲ νὰ φάγωμεν ἀντάμα. | -Ὅπως ὀρίζεις ἄρχον μου!-»⁶⁷⁸. Ο μεταφραστής, αρχικά, προσθέτει στην απόδοση της πρότασης «non |providisset eum» ένα δικό του προσωπικό σχόλιο, δίνοντας το σκοπό που είχε ο Μηνάς «γιὰ νὰ τὸν προσκυνήσῃ». Με το συγκεκριμένο σχόλιο, ο Κουμανούδης μάλλον ερμηνεύει το ορατιανό έργο καθώς δείχνει ότι ο Φίλιππος ήταν τόσο σπουδαίο και σεβαστό πρόσωπο στη Ρώμη, ώστε ο Μηνάς θα τον προσκυνούσε. Την ίδια εντύπωση μας δίνει και η απόδοση του στίχου 70 «Ut libet.'» ως: «Ὅπως ὀρίζεις ἄρχον μου!» με την προσθήκη της προσφώνησης «ἄρχον μου». Πάλι, δηλαδή, ο Φίλιππος κατά τον Κουμανούδη προσφωνείται ἄρχοντας. Ακόμη, παρατηρούμε ότι η πρόταση «Sic ignovisse potato |me tibi» δε μεταφράζεται με ακρίβεια, αλλά δίνεται το νόημά της με παραστατικό τρόπο, καθώς ο μεταφραστής προσθέτει την πρόταση «Ἄκου Μηνᾶ».

---

⁶⁷⁷ Βλ. Κουμανούδης 1947-48, 329.

⁶⁷⁸ Κουμανούδης 1947-48, 327-328.

Κεφάλαιο 6

Οι μεταφράσεις των *Erodi* του Διονυσίου Κασσελίδη⁶⁷⁹

Οι μεταφράσεις των *Erodi* περιέχονται στο βιβλίο του Κασσελίδη με τίτλο:

ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ, ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΟΣ ΥΜΝΟΣ ΚΑΙ ΕΠΩΙΔΟΙ.
ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΜΕΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΟΥ, ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ
ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΥΠΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΚΑΣΣΕΛΙΔΟΥ ΠΑΤΡΕΩΣ. ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΚ
ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ 1895⁶⁸⁰.

Όπως έχουμε επισημάνει και στο 3^ο κεφάλαιο της εργασίας μας⁶⁸¹, ο Κασσελίδης μεταφράζει το *Carmen Saeculare* μαζί με τους *Erodi* του Ορατίου, προκειμένου να λειτουργήσουν ως αρωγοί στις εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών και σπουδαστών. Οι μεταφράσεις των *Erodi* γραμμένες σε πεζό λόγο και σε γλώσσα καθαρεύουσα. Τις μεταφράσεις συνοδεύει το λατινικό πρωτότυπο⁶⁸², από την στερεότυπη έκδοση Λ. Μυλλήρου, ή Μυλλέρου (L. Müller)⁶⁸³. Ο Κασσελίδης, προτού παραθέσει τις μεταφράσεις των *Erodi* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 16, 17⁶⁸⁴ μαζί με ερμηνευτικά σχόλια⁶⁸⁵, δίνει αρχικά κάποιες πληροφορίες σχετικά με την υπόθεσή τους⁶⁸⁶. Ο μεταφραστής έχει δηλώσει στον πρόλογό του ότι επιλέγει να μεταφράσει μόνο τις παραπάνω *Erodi*, παραλείποντας ορισμένες εξ αυτών εξαιτίας των άσεμνων υποθέσεων τους⁶⁸⁷.

Α. Η μετάφραση της *Erodi* 1⁶⁸⁸

Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΠΩΙΔΩΝ (EPODON LIBER). Έπωδός Α'. Πρὸς τὸν Μαικήναν. Ὁ Ὀράτιος ἐπιθυμεῖ νὰ συμμετάσχη τῆς

⁶⁷⁹ Οι μεταφράσεις διατίθενται ψηφιακά στον ιστότοπο «Ανέμη», στον σύνδεσμο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/d/1/metadata-181-0000154.tkl> [τελευταία ανάκτηση: 23-06-2021].

⁶⁸⁰ Βλ. <http://gtll.lit.auth.gr/node/101> [τελευταία ανάκτηση: 23-06-2021].

⁶⁸¹ Για πληροφορίες σχετικά με τον Κασσελίδη και το βιβλίο του, βλ. 3^ο κεφάλαιο.

⁶⁸² Κασσελίδης 1895, 34-56.

⁶⁸³ Για την στερεότυπη έκδοση, βλ. <https://books.google.gr/books?id=dHhHAQAAMAAJ&pg=PA556&dq=Carmen+saeculare+muller&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjZt8ThyZbvAhWh14sKHfheBWEQ6AEwAnoECAIQAg#v=onepage&q=Carmen%20saeculare%20muller&f=false> [τελευταία ανάκτηση: 23-06-2021].

⁶⁸⁴ Λόγω της περιορισμένης έκτασης της εργασίας μας, θα ασχοληθούμε με τη μελέτη της μετάφρασης μόνο των 1 και 3 από τους *Erodi*.

⁶⁸⁵ Κασσελίδης 1895, 71-110.

⁶⁸⁶ «ΚΟΪΝΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΕΠΩΙΔΟΙ (EPODI) Αναλυτική υπόθεσις», βλ. Κασσελίδης 1895, 69-70.

⁶⁸⁷ Κασσελίδης 1895, 9: «Δεκαεπτὰ δὲ ὄντων ἐν ἐνὶ βιβλίῳ τῶν Ἐπωδῶν μετέφρασα κατ' ἐκλογὴν ἐξ αὐτῶν δώδεκα, τοὺς δε· α', β', γ', δ', ε', ς', ζ', θ', ι', ιγ', ις', καὶ ιζ'. Παρέλιπον δὲ διὰ τὴν ἄσεμνον ὑπόθεσιν τοὺς ὑπολειπομένους πέντε, τοὺς δε· η', ια', ιβ', ιδ', καὶ ιε'.».

⁶⁸⁸ Κασσελίδης 1895, 71-73.

ἐπὶ τὸν Ἀντώνιον ἐκστρατείας. Προτού ξεκινήσει η μετάφραση, ο Κασσελίδης παραθέτει ένα πολύ μικρό εισαγωγικό κομμάτι στο οποίο δίνει πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο του λατινικού ποιήματος⁶⁸⁹.

Η φράση του 1^{ου} στίχου του λατινικού κειμένου «Ibis **Liburnis**» αποδίδεται: «θ' ἀπέλθης ἐπὶ Λιβυρνικῶν **σκαφῶν**»⁶⁹⁰. Παρατηρούμε ότι το επίθετο «Liburnis»⁶⁹¹ αποδίδεται «Λιβυρνικῶν σκαφῶν». Πιθανώς, ο μεταφραστής να αντλεί τον όρο «σκαφῶν» από το «navium» που απαντά στον ίδιο στίχο, θέλοντας να προσδώσει ακρίβεια στο λόγο του και παράλληλα να εξηγήσει το νόημα του λατινικού κειμένου. Κάτι ανάλογο, συμβαίνει και στην απόδοση της λέξης του στίχου 4: «τιο» ως: «διὰ τοῦ σοῦ **κινδύνου**»⁶⁹². Πάλι ο μεταφραστής μεταφέρει τη λατινική λέξη στην ελληνική γλώσσα, αντλώντας τη λέξη «κινδύνου» από τον στίχο 3: «Caesaris **periculum**»: «**κίνδονον** τοῦ Καίσαρος»⁶⁹³. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώκει να εξαλείψει κάθε τυχόν ανακρίβεια στη μετάφρασή του. Επιπλέον, ο στίχος 9: «An hunc **laborem** mente laturi» μεταφράζεται: «θὰ ὑπομείνωμεν τοῦτον τὸν πόνο τοῦ **πολέμου** θαρραλέως»⁶⁹⁴. Ο Κασσελίδης αποδίδει τον όρο «laborem»⁶⁹⁵ ως: «τὸν πόνο τοῦ πολέμου». Ο μεταφραστής ερμηνεύει το λατινικό έργο καθώς, όπως πληροφορούμαστε από το εισαγωγικό σημείωμα, ο Οράτιος κάνει λόγο για τον πόλεμο κατά του Αντωνίου.

Στη συνέχεια, η φράση του στίχου 5: «Quid nos» μεταφράζεται: «Τί δὲ **ποιήσομεν** ἡμεῖς»⁶⁹⁶. Ο Κασσελίδης προσθέτει το ρήμα «ποιήσομεν» πιθανώς για να δημιουργήσει ένα ορθό συντακτικό αποτέλεσμα στην ελληνική γλώσσα και να προσθέσει σαφήνεια στο λόγο του. Εξάλλου, δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι πρόκειται για ένα εκπαιδευτικό βοήθημα, επομένως η ακρίβεια και η ορθή σύνταξη κρίνονται απαραίτητα. Ο μεταφραστής και σε άλλα σημεία της μετάφρασης προβαίνει στην προσθήκη όρων, προκειμένου να εξυπηρετήσει τους σκοπούς που προαναφέραμε. Για παράδειγμα, στο ρήμα του στίχου 11: «Feremus» ο Κασσελίδης προσθέτει το αντικείμενό του: «θὰ ὑπομείνωμεν **αὐτὸν**»⁶⁹⁷, αναφερόμενος στην προηγούμενη πρόταση στην οποία γινόταν λόγος για τον μόχθο του πολέμου που πρέπει να υπομείνουν. Επίσης, ο στίχος 17: «**Comes** minore sum futurus in metu»

⁶⁸⁹ Κασσελίδης 1895, 71: «Ὁ ποιητὴς κηρύττει ὅτι εἶνε πρόθυμος νὰ παρακολουθήσῃ τῶ προσάτῃ αὐτοῦ εἰς τὸν κατὰ τοῦ Ἀντωνίου πόλεμον, ὅπερ ὅμως δὲν ἔπραξε. Πρόκειται δὲ περὶ τῆς ἐν Ἀκτίῳ γενομένης ναυμαχίας τῶ 31 π.χ. ἔτει».

⁶⁹⁰ Κασσελίδης 1895, 71.

⁶⁹¹ Βλ. *OLD*, σ. 1027, s.v. «Liburnis»: «αυτός που ανήκει στους Λιβυρνούς».

⁶⁹² Κασσελίδης 1895, 71-72.

⁶⁹³ Κασσελίδης 1895, 71.

⁶⁹⁴ Κασσελίδης 1895, 72.

⁶⁹⁵ Βλ. *OLD*, σ. 991 s.v. «labor» σημασία 1 «μόχθος».

⁶⁹⁶ Κασσελίδης 1895, 72.

⁶⁹⁷ Κασσελίδης 1895, 72.

μεταφράζεται: «Ἵν ὀπαδὸς θὰ κατέχωμαι ὑπὸ ἥπτονος φόβου»⁶⁹⁸. Στη μετάφραση, δηλαδή, του λατινικού ὀρου «Comes»⁶⁹⁹ προστίθεται ἡ μετοχή «Ἵν».

Αξίζει να σταθούμε και στη μετάφραση του στίχου 19: «Ut assidens **implumibus pullis** avis» ὡς: «οὗτο τὸ ἐπαγρυπνοῦν τοῖς ἀπίλοις αὐτοῦ νεοσσοῖς πτηνὸν»⁷⁰⁰. Ο μεταφραστής μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα τὴ φράση «implumibus pullis » μαζί με τὴν ἐπεξηγηματικὴ προσθήκη «αὐτοῦ», δηλαδή, «τοῖς ἀπίλοις αὐτοῦ νεοσσοῖς », καθιστώντας σαφές ὅτι τα νεογέννητα, χωρὶς φτερά πουλάκια ἀνήκουν στο συγκεκριμένο πτηνὸ. Αναλογικὰ με τὸν στίχο 19 διαμορφώνει ὁ Κασσελίδης και τὴ μετάφραση τῶν στίχων 21-22: « non auxili | Latura plus **praesintibus**» ὡς: «καίπερ οὐ μέλλον νὰ χορηγήσῃ, πλείονα βοήθειαν τοῖς ἑαυτοῦ παροῦσι νεοσσοῖς.»⁷⁰¹. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι ὁ λατινικὸς ὀρος «praesintibus» μεταφράζεται με τὴν προσθήκη τῆς φράσης «τοῖς ἑαυτοῦ νεοσσοῖς» ἡ ὁποία ἀντλείται ἀπὸ τὸν στίχο 19 και προσφέρει μεγαλύτερη σαφήνεια στο νόημα. Κάτι παρόμοιο παρατηροῦμε και στην ἀπόδοση κάποιων φράσεων τῶν στίχων 26, 27 και 29. Ἡ φράση τῶν στίχων 26: « Aratra **mea**» ἀποδίδεται με ἀκρίβεια ὡς: «τὰ ἐμὰ ἄροτρα»⁷⁰². Παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ κτητικὴ ἀντωνυμία mea δεν ἀπαντᾶ στους ἐπόμενους στίχους (27 και 29) τῶν πρωτοτύπων , ὁ μεταφραστής τὴν προσθέτει ὥστε να γίνει πλήρως κατανοητὸ τὸ νόημα. Ἐπομένως, ἡ λέξη τῶν στίχων 27: «Pecusve» μεταφράζεται: «τὰ ἐμὰ ποιμνία» κατ' ἀναλογία με τὸν στίχο 26⁷⁰³, καθὼς και ἡ φράση τῶν στίχων 29: «villa candens» ἡ ὁποία ἀποδίδεται: «ἐμὴ λευκὴ ἔπαυλις»⁷⁰⁴.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει και ἡ μετάφραση τῶν στίχων 7: «Utrumne jussi **persequemur otium**» ὡς: «Πότερον θὰ ἔχωμεν κελευσθέντες διαρκῆ ἀνάπαυσιν»⁷⁰⁵. Ὁ Κασσελίδης στη συγκεκριμένη ἀπόδοση ἔχει προβεῖ σε κάποιες ἀλλαγές. Τὸ ρῆμα «persequemur» σημαίνει ἀκολουθῶ ἐπίμονα⁷⁰⁶. Ὁ μεταφραστής φαίνεται να τροποποιεῖ τὴ σημασία τῶν ρημάτων, βάζοντάς προσδιορισμὸ στη μετάφραση τῆς λέξεως «otium», δηλαδή «διαρκῆ ἀνάπαυσιν», ἀντὶ, για παράδειγμα, να μετέφραζε «θα ἀκολουθοῦμε διαρκῶς τὴν ἀνάπαυσιν»⁷⁰⁷. Βέβαια, ἡ συγκεκριμένη ἀλλαγή δεν ἀλλοιώνει τὸ νόημα τῶν ορατιανῶν κειμένων. Ἀκόμη, ἀξίζει να ἀναφερθούμε και στην μετάφραση τῶν στίχων 9-10: «decet | Qua **ferre non molles viros?**»

⁶⁹⁸ Κασσελίδης 1895, 72.

⁶⁹⁹ Βλ. OLD, σ. 359, s.v. «comes» σημασία 2 «φίλος σύντροφος».

⁷⁰⁰ Κασσελίδης 1895, 72.

⁷⁰¹ Κασσελίδης 1895, 72.

⁷⁰² Κασσελίδης 1895, 72.

⁷⁰³ Κασσελίδης 1895, 72.

⁷⁰⁴ Κασσελίδης 1895, 73.

⁷⁰⁵ Κασσελίδης 1895, 72.

⁷⁰⁶ Βλ. OLD, σ. 1354, s.v. «persequor» σημασία 1: «ἀκολουθῶ ἐπίμονα».

⁷⁰⁷ Ἡ μετάφραση ἀνήκει στη συγγραφέα τῆς ἐργασίας.

ως: «ὅπως ἀρμόζει ἄνδρες ἀνδρεῖοι νὰ πράττωσι»⁷⁰⁸. Παρατηρούμε ότι ο Κασσελίδης καταργεί το σχήμα λιτότητας του πρωτοτύπου «non molles», δηλαδή κατά λέξη «άνδρες μη μαλθακοί»⁷⁰⁹, αντικαθιστώντας το με το επίθετο «ἀνδρεῖοι». Η κατάργηση του σχήματος λιτότητας εξυπηρετεί κυρίως στο να απλοποιηθεί το ύφος του λόγου⁷¹⁰. Ωστόσο, είναι πιθανό ο μεταφραστής με τη χρήση του συγκεκριμένου επιθέτου να θέλει να προσδώσει ένα χαρακτηριστικό που θα πρέπει ενδεχομένως να έχει κάθε άνδρας, δηλαδή την ανδρεία, εφόσον αυτό καταδεικνύεται και από την ετυμολογική τους συγγένεια. Ο Κασσελίδης, λοιπόν, με τη χρήση του συγκεκριμένου επιθέτου τονίζει αυτήν την σύνδεση. Τέλος, το απαρέμφοτο «ferre», πέραν του ότι τρέπεται σε πρόταση «νὰ πράττωσι» (γεγονός απολύτως λογικό, καθώς η νέα ελληνική γλώσσα δε διαθέτει απαρέμφοτο), δεν αποδίδεται με ακρίβεια. Η ακριβής μετάφραση θα ήταν να υπομένουν⁷¹¹, ωστόσο ο Κασσελίδης ενδεχομένως να το αλλάζει σκόπιμα, προκειμένου να αποφύγει την επανάληψη, εφόσον και ο προηγούμενος στίχος (στ.9) μεταφράζεται με το ρήμα υπομένω: «An hunc laborem mente laturi»: «θὰ ὑπομείνωμεν τοῦτον τὸν πόνο τοῦ πολέμου θαρραλέως».

B. Η μετάφραση της *Epodus 3*⁷¹²

Η μετάφραση έχει τον τίτλο: *Ἐπῶδος Γ΄. Πρὸς τὸν Μαικῆναν. Ἄραϊ κατὰ τοῦ σκοροδίου*. Ο Κασσελίδης, όπως συνηθίζει, πριν τη μετάφραση παραθέτει κάποια εισαγωγικά σχόλια σχετικά με το περιεχόμενο του λατινικού πρωτοτύπου⁷¹³.

Ξεκινώντας από την αρχή της μετάφρασης, οι στίχοι 1-3 του λατινικού κειμένου: «**Parentis** olim si quis impia manu | Senile guttur fregerit, | Edit cicutis allium **nocentius**» μεταφράζονται από τον Κασσελίδη ως εξής: «Ἄν τις ποτε κατάξῃ δι' ἄσεβοῦς χειρὸς τὸν γεροντικὸν λαιμὸν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἃς ἐσθίῃ σκόροδον [sic] ἐπιβλαβέστερον ὄν τοῦ κωνείου.»⁷¹⁴. Αρχικά, η λέξη «Parentis» παρατηρούμε ότι αποδίδεται με την προσθήκη της αντωνυμίας «αὐτοῦ», δηλαδή «τοῦ πατρὸς αὐτοῦ». Με την παραπάνω προσθήκη ο μεταφραστής προσδίδει ακρίβεια στη μετάφραση καθώς καθιστά σαφές ότι όσα αναφέρονται στους στίχους αυτούς αφορούν όποιον αγγίζει το λαιμό του δικού του πατέρα συγκεκριμένα και όχι οποιουδήποτε πατέρα γενικά. Επιπλέον, ο λατινικός όρος «nocentius» μεταφέρεται

⁷⁰⁸ Κασσελίδης 1895, 72.

⁷⁰⁹ Βλ. *OLD*, σ. 1128, s.v. «molis» σημασία 3a «μαλακός ως τυπικό αποδυναμωμένων ανδρών»

⁷¹⁰ Για την «κατάργηση σχημάτων λόγου», βλ. Παππάς 2017, 146-149.

⁷¹¹ Βλ. *OLD*, σ. 688 s.v. «ferre» σημασία 16 «υπομένω».

⁷¹² Κασσελίδης 1895, 78-79.

⁷¹³ Κασσελίδης 1895, 78: «Μετὰ πολλῆς χάριτος περιγράφει ὁ ποιητὴς τὴν ἀγανάκτησιν αὐτοῦ κατὰ τῶν βαρυσμῶν σκοροδίων [sic] καὶ τῆς σκοροδοφαγίας [sic], εἰς ἣν, φαίνεται, παίζων εἶχεν ἐξαναγκάσῃ ὁ Μαικῆνας ἐν τινὶ ὑπὸ τούτου δοθέντι συμποσίῳ καὶ ἐξ ἧς σφοδρὰ δυσπεψία αὐτὸν κατέλαβεν.»

⁷¹⁴ Κασσελίδης 1895, 78.

στην ελληνική γλώσσα με την προσθήκη της μετοχής «ὄν», δηλαδή «ἐπιβλαβέστερον ὄν», ενδεχομένως για την επίτευξη ενός ορθού συντακτικά ελληνικού λόγου.

Στη συνέχεια, ο στίχος 5: «Quid hoc veneni saevit in praecordiis?» μεταφράζεται: «Ποῖον τοῦτο τὸ δηλητήριο, ὅπερ ἐν τῷ ἐμῷ στήθει μαίνεται;»⁷¹⁵. Ο μεταφραστής προσθέτει την αντωνυμία «ὅπερ» η οποία αναφέρεται στο δηλητήριο «veneni», ώστε να δημιουργήσει έναν ρέοντα ελληνικό λόγο. Επίσης, η λατινική λέξη «praecordiis» μεταφράζεται με την προσθήκη του προσδιορισμού «ἐν τῷ ἐμῷ», δηλαδή «ἐν τῷ ἐμῷ στήθει» με την οποία προστίθεται μεγαλύτερη ακρίβεια στη μετάφραση. Ακόμη, οι στίχοι 7- 8: «an malas | *Canidia tractavit dapes?*» αποδίδεται: «ἢ ἡ Κανιδία παρεσκεύασε τὸ ἐπίβουλον **τοῦτο** ὄψον;»⁷¹⁶. Ο λατινικός ὀρος «dapes»⁷¹⁷ αποδίδεται με μεγάλη πιστότητα ως «ὄψον»⁷¹⁸, ενώ στην απόδοσή του ο μεταφραστής προσθέτει και τον προσδιορισμό «τοῦτο» για να δημιουργήσει έναν ρέοντα ελληνικό λόγο και να δώσει μεγαλύτερη ακρίβεια στο νόημα των στίχων.

Ενδιαφέρουσα είναι και η απόδοση του στίχου 13: «Hoc **delibutis** ulta donis pelicem» ως: «διὰ τούτου ἐκδικήσασα τὴν παλλακίδα διὰ δώρων **καταβεβρεγμένων**»⁷¹⁹. Εδώ ο μεταφραστής δεν αποδίδει με ακρίβεια τον λατινικό ὀρο «delibutis» του οποίου η ακριβής μετάφραση θα ήταν «λερωμένων»⁷²⁰, αλλά τον μεταφράζει ως «καταβεβρεγμένων»⁷²¹. Είναι πιθανό ο μεταφραστής να επιλέγει να χρησιμοποιήσει την συγκεκριμένη ελληνική μετοχή προσπαθώντας να τονίσει ότι τα δώρα, δηλαδή ο νυφικός χιτώνας της Κρέουσας ὅπως μας πληροφορεῖ στο ερμηνευτικό σχόλιο⁷²², ήταν μουσκεμένα ἀπὸ τὸ ξόρκι. Τέλος, ο αμέσως ἐπόμενος στίχος, δηλαδή ο στίχος 14: «Serpente fugit alite» μεταφράζεται: «ἔφυγεν ἐπὶ τοῦ περωτοῦ **αὐτῆς** δράκοντος.»⁷²³. Ο μεταφραστής και πάλι προβαίνει στην προσθήκη της λέξης «αὐτῆς», ὥστε να καταστήσει σαφές ὅτι ο φτερωτός δράκος ἀνήκε στην ἴδια τη Μήδεια.

⁷¹⁵ Κασσελίδης 1895, 78.

⁷¹⁶ Κασσελίδης 1895, 78.

⁷¹⁷ Βλ. *OLD*, σ. 485 s.v. «daps» σημασία 2 «πλουσιοπάροχο γεύμα».

⁷¹⁸ Βλ. Montanari σ. 1537, s.v. «ὄψον»: «πολυτελές ἔδεσμα».

⁷¹⁹ Κασσελίδης 1895, 78.

⁷²⁰ Βλ. *OLD*, σ. 508-509, s.v. «delibutus» σημασία 1a «βρώμικος, με λεκέδες».

⁷²¹ Βλ. Montanari, σ. 1075, s.v. «κατβρέχω»: «μουσκεύω».

⁷²² Βλ. Κασσελίδης 1895, 79, υποσημ 5.

⁷²³ Κασσελίδης 1895, 78-79.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά από τη μελέτη μας συμπεραίνουμε ότι οι ελληνικές μεταφράσεις του Ορατίου που πραγματοποιήθηκαν τον 19^ο αιώνα χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει μεταφράσεις με διδακτικό κυρίως χαρακτήρα, οι οποίες προορίζονταν ως επί το πλείστον για το μαθητικό και φοιτητικό κοινό. Χρησιμοποιούνταν προφανώς ως εγχειρίδια ή βοηθήματα για το μάθημα των Λατινικών, ενώ ίσως απευθύνονταν και σε ένα ευρύτερα εκπαιδευμένο αναγνωστικό κοινό. Οι περισσότερες από αυτές αποτελούν έργο συνήθως φιλολόγων τόσο της δευτεροβάθμιας, όσο και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και είναι γραμμένες σε καθαρεύουσα ή αρχαιοελληνική γλώσσα. Στη δεύτερη κατηγορία κατατάσσονται οι λογοτεχνικές μεταφράσεις. Το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτές ανήκει σε λογοτέχνες και βρίσκονται δημοσιευμένες κατά βάση σε λογοτεχνικά περιοδικά και εφημερίδες. Κύριος στόχος τους είναι η λογοτεχνική ή αισθητική απόλαυση. Αυτές οι τελευταίες είναι αποδεσμευμένες από το λατινικό πρωτότυπο και διαβάζονται άνετα ως αυθύπαρκτα νεοελληνικά λογοτεχνήματα.

Όσον αφορά στις μεταφράσεις του *Carmen Saeculare*, και οι δύο που διαθέτουμε φαίνεται να απευθύνονται σε ένα λόγιο αναγνωστικό κοινό, η καθεμία έχοντας τους δικούς της στόχους. Ο Ιωάννου γράφοντας τη μετάφρασή του στην αρχαία ελληνική γλώσσα και μάλιστα εμπλουτισμένη με ιωνικούς και δωρικούς τύπους, χωρίς να παραμένει προσκολλημένος στο πρωτότυπο, απευθύνεται στον κύκλο του – δηλαδή τους φιλόλογους καθηγητές πανεπιστημίου – επιθυμώντας να προβάλλει τις γνώσεις του. Ο Κασσελίδης όντας καθηγητής φιλόλογος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, γράφει τη μετάφρασή του σε γλώσσα καθαρεύουσα. Η μετάφρασή διακρίνεται από μεγάλη πιστότητα και λειτουργεί ως εκπαιδευτικό βοήθημα τόσο των μαθητών, όσο και των φοιτητών που διδάσκονται τη λατινική γλώσσα.

Περνώντας στις μεταφράσεις των *Carmina*, μπορούμε να διαπιστώσουμε τον τεράστιο όγκο τους. Πιθανώς, η λογοτεχνικότητα που διαπνέει τα *Carmina* του Ορατίου να στάθηκε καθοριστικός παράγοντας, ώστε να τραβήξει το ενδιαφέρον των μεταφραστών, εκ των οποίων το μεγαλύτερο μέρος είναι λογοτέχνες. Το μεταφραστικό έργο του Ισπανού πρέσβη Pardo έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Pardo τρέφει ιδιαίτερη αγάπη για τα κλασικά γράμματα κάτι που είναι έκδηλο στις μεταφράσεις του, οι οποίες είναι γραμμένες στην αρχαία ελληνική γλώσσα και στο ίδιο ακριβώς μέτρο με τον Οράτιο. Οι μεταφράσεις του Pardo απευθύνονται στον κύκλο των κλασικιστών στον οποίο ανήκει. Από την άλλη, διαθέτουμε και μεταφράσεις εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Ο Γούναρης και ο καθηγητής φιλολογίας δευτεροβάθμιας

εκπαίδευσης Π. Κωνσταντινίδης προσφέρουν τέτοιου είδους μεταφράσεις εκπαιδευτικά βοηθήματα. Και οι δύο μεταφραστές παραθέτουν μαζί με τις μεταφράσεις εισαγωγικές πληροφορίες και ερμηνευτικά σχόλια σχετικά με το πρωτότυπο κείμενο. Συγκεκριμένα, ο Κωνσταντινίδης στη 2^η έκδοση των μεταφράσεών του (1888) παραθέτει διπλή μετάφραση, μία πιο ελεύθερη και μία μετάφραση «ad verbum» προσφέροντας ακόμη μεγαλύτερη βοήθεια στους αναγνώστες του. Να σημειώσουμε ότι οι μεταφράσεις των *Carmina* τόσο του Γούναρη, όσο και του Κωνσταντινίδη, εντάσσονται στη σχολική ύλη, γι' αυτό και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται είναι κυρίως μαθητές. Οι υπόλοιπες μεταφράσεις είναι καθαρά λογοτεχνικές, μπορούν δηλαδή να διαβαστούν ευχάριστα από κάθε αναγνώστη. Από αυτές, άλλες μένουν πιο κοντά στο λατινικό πρωτότυπο, ενώ άλλες μοιάζουν περισσότερο με διασκευές. Οι μεταφράσεις του Ματαράγκα και του Αντωνιάδη μένουν πιο κοντά στο ορατιανό έργο και είναι γραμμένες στην καθαρεύουσα. Από την άλλη, οι μεταφράσεις που προέρχονται από τους Σταύρου, Πανά, Κουμανούδη, Γρυπάρη και Χρυσομάλλη είναι γραμμένες σε απλή δημοτική γλώσσα, ενώ μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε περισσότερο ως διασκευές των ορατιανών *Carmina*.

Με τις μεταφράσεις των *Epistulae* έχουν ασχοληθεί ο Μυριανθούσης, καθώς και ο Κουμανούδης. Οι μεταφράσεις του Μυριανθούση είναι γραμμένες σε πεζό λόγο και αρχαιοελληνική γλώσσα και προφανώς απευθύνονται σε ένα λόγιο αναγνωστικό κοινό. Από την άλλη, ο Κουμανούδης μεταφράζει σε έμμετρο λόγο και σε απλή, δημοτική γλώσσα του λαού, με σκοπό το μετάφρασμά του να αναγνωστεί από ένα ευρύτερο κοινό.

Τέλος, οι μεταφράσεις από τις *Eprodi* προέρχονται από τον Κασσελίδη και περιλαμβάνονται στο βιβλίο του μαζί με τη μετάφραση του *Carmen Saeculare*. Οι μεταφράσεις είναι γραμμένες σε πεζό λόγο και καθαρεύουσα. Οι στόχοι του μεταφραστή είναι εμφανείς και δηλώνονται και στον πρόλογό του. Ο Κασσελίδης επιδιώκει το βιβλίο του να λειτουργήσει πρωτίστως ως εκπαιδευτικό βοήθημα τόσο για τους μαθητές, όσο και για τους φοιτητές, αλλά δευτερευόντως προσδοκά να αναγνωσθεί από κάθε φιλόμουσο αναγνώστη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

- Αθανασιάδου, Γ. 2016, *Αυσονίου ex Graeco traducta*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Albrecht, M. von 2007, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας* (τ. Α'), ελληνική μετάφραση: Δ. Ζ. Νικήτας, Ηράκλειο.
- Αντωνιάδης, Α. 1859, «Μετάφρασις τῆς Ὠδῆς τοῦ Γ΄. Βιβλίου τοῦ Ὅρατιου (Ἄμοιβαῖον)», *Ἄθηνά, Ἐφημερίς Πολιτικὴ καὶ Φιλολογικὴ* 4. αρ. φύλλου 2801.
- Βαϊόπουλος, Β. 2010, «Λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων στη χριστιανική Δύση», *Ιόνιος Λόγος* 2, 109-131.
- Βέης, Ν. Α. 1947-1948, «Ἐμμετρα Κείμενα ΣΤ. Α. Κουμμανούδη», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 14, 305-347.
- Βερτουδάκης, Β. 2002-2003, «Ελληνοκεντρισμός vs Λατινομάθεια: Διαπιστώσεις και Προβληματισμοί Περί Ελληνικών Μεταφράσεων της Λατινικής Γραμματείας», *ΕΕΦΣΠΘ Τμήματος Φιλολογίας* 10, 518-526.
- Γαραντούδης, Ε. 1998α, «Η μεταφραστική αντίληψη του Ιάκωβου Πολυλά και οι αποδόσεις του ποιητικών κειμένων της κλασικής λογοτεχνίας», *Πόρφυρας* 84-85, 481-502.
- Γαραντούδης, Ε. 1998 β, «Ο Ιάκωβος Πολυλάς, οι Σύγχρονοι και οι Νεώτεροί του Επτανήσιοι. Συνέχεια και Ρήξη», *Πόρφυρας* 84-85, 249-259.
- Γαραντούδης, Ε. 2016, «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19ο αιώνα: Ποιητικά κείμενα με θέμα την αναβίωση», στο Α. Ταμπάκη και Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.) *Πρακτικά Συμποσίου Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 14-17 Μαΐου 2015, 2^{ος} τόμος, Αθήνα, 19-39.
- Γκαστή, Ε. 2003, «Κικέρωνος *Tusc. Disp.* 2.VIII.20-IX.22: Η ποιητική του πρωτοτύπου (Σοφοκλής *Τραχίνιαι* 1046) και η μεταφραστική ποιητική», *Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών* Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002, 134-143.

- Γούναρης, Δ. 1874, *Κοῖντου Ὁρατίου Φλάκκου Ωδαὶ τινὲς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐκ τῆς Λατινικῆς*, Πειραιάς.
- Γραμμενίδης, Σ.- Δημητρούλια, Τ.- Κουρδής, Ε.-Λουπάκη, Ε.-Φλώρος, Γ.2015, *Διεπιστημονικὲς Προσεγγίσεις τῆς Μετάφρασης*, Αθήνα (διαθέσιμο στο link: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3901>).
- Γρόλλιος, Κ. 1970, «Λατινομαθεῖς Ἑπτανήσιοι λόγιοι ἀπὸ τον ΙΖ΄ ἕως τον ΙΘ΄ αἰώνα», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 15, 21-42.
- Γρυπάρης, Ι. 1896, «*Στὴν Λύκην [Κατὰ τὸν Ὁράτιον]*», *Τὸ Ἄστυ* 2124, 8.
- Δεντρινού, Ε. (επιμ.) 1916, *Τα ἔργα του Νίκ. Κογεβίνα (Γλαύκου Ποντίου)*, Αθήνα.
- Ζέκας, Χ. 2021, «Φιλολογία και λογοτεχνικότητα: οἱ μεταφράσεις των Ν. Καζαντζάκη – Ι. Θ. Κακριδῆ και Δ. Ν. Μαρωνίτη», στο *Τιμητικός Τόμος για τον Φάνη Κακριδῆ*, Ιωάννινα (υπὸ δημοσίευση).
- Ζιώγα, Ι. 2015, *Η διδασκαλία των Λατινικῶν στη Μέση Εκπαίδευση*, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Harrison, S.J. 2019, *Ὁράτιος*, ἑλληνική μετάφραση: Γ. Αλεξάκης, ἐπιμέλεια – μετάφραση λατινικῶν παραθεμάτων: Ε. Καρακάσης – Θ. Παπαδοπούλου, Θεσσαλονίκη.
- Ιωάννου, Φ. 1874, *Φιλολογικὰ Πάρεργα: Προσφωνηθέντα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Δημητρίῳ Ι, τῷ Γυαλᾷ, Ἐκδοσις Β΄ ἐν ἧ τῖνα διώρθωται ἢ ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταπεποιήται, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ προστέθεται*, Αθήνα.
- Κακριδῆς, Ι.Θ. ⁵2000, *Το μεταφραστικό πρόβλημα*, Αθήνα.
- Καλλέργη, Α. 2018, *Οἱ Ἐπιστολὲς του Ὁρατίου ὡς δοκίμια ποιητικῆς, λογοτεχνικῆς κριτικῆς και ἠθικῆς φιλοσοφίας*, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ἐθνικὸ και Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν.
- Καλλέργης, Η. 1980, *Ὁ Κρητικὸς λόγιος του 16ου αἰώνα Θωμάς Τριβιζάνος*, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.
- Καρακάσης, Ε.- Σάρρα, Α. 2017, «Τα Λατινικά γράμματα στο ἑλληνικὸ σχολεῖο: πορεία μέσα στο χρόνο», *Δωδώνη: Φιλολογία* 42-44, 289-304.
- Κασσελίδης, Δ. 1895, *Κοῖντου Ὁρατίου Φλάκκου, Ἐκατονταέτηρος Ὑμνος και Ἐπωδοί. Κείμενον και μετάφρασις μετὰ προοιμίου, εἰσαγωγῆς και σημειώσεων ὑπὸ Διονυσίου*

Α. Κασσελίδου Πατρέως, Αθήνα.

Καστόρχης, Ε. 1850, *Τῶν Ῥωμαίων ἐλεγγοποιῶν Τιβούλλου καὶ Κατούλλου τὰ ἐκλεκτότερα κατὰ τὴν νεωτάτην κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Καρόλου Λαχμάνου οἷς προστέθησαν καὶ τινὲς ἔμμετροι ἑλληνικαὶ μεταφράσεις μεταφράσεις πρὸς χρῆσιν τῶν τῆς Φιλολογίας φοιτητῶν, Ἀθήνησι 1850*, Αθήνα.

Κοπανός, Β. 1974, «Παρατακτικά ζεύγη στις μεταφράσεις του Μαξίμου Πλανούδη», *ΕΕΦΣΠΘ* 13, 19-34.

Κωνσταντινίδης, Π. 1884, *Q. Horatii Flacci Carmina Selecta Cum Adnotationibus Et Graeca Interpretatione*, Κοϊντου Ὀρατίου Φλάκκου Ῥοδαί: Αἱ διδασκόμεναι ἐν τοῖς Γυμνασίοις κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, μετὰ Σημειώσεων καὶ Ἑλληνικῆς Μεταφράσεως, Αθήνα.

Κωνσταντινίδης, Π. 1888, *Horatii Carmina*, Ὀρατίου Ῥοδῶν βιβλίον Α' καὶ Β' Μετάφρασις διπλὴ Ἐλευθέρα καὶ κατὰ Λέξιν μετὰ τοῦ λατινικοῦ κειμένου καὶ πολλῶν σχολίων, Αθήνα.

Ματαράγκας, Π. 1872, «Ὀρατίου Ῥοδῆ Θ'. [Ἐκ τοῦ Λατινικοῦ]», *Εθνικὴ Βιβλιοθήκη*, 217.

Ματαράγκας, Π. 1880, «Μετάφρασις εἰς Πύρραν (Ἐκ τῶν ῥοδῶν τοῦ Ὀρατίου)», *Παρνασσός*, 854-855.

Ματαράγκας, Π. 1884, «Ὀρατίου Ῥοδῆ 23 ΒΙΒΛ. Α'. Πρὸς τὴν Χλόην», *Ἐσπερος*, 218.

Μήσιου, Β. 2013, *Περὶ Μεταφράσεως Ποιητῶν: Θεωρητικὲς Τοποθετήσεις Ἑλλήνων Ποιητῶν τοῦ 19ου καὶ 20ου Αἰῶνα καὶ ἡ Επίδρασή τους στο Μεταφραστικὸ τους Ἔργο*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μιχαλόπουλος Α. καὶ Μιχαλόπουλος Χ. 2015, *Ῥωμαϊκὴ Λυρική Ποίηση Ὀράτιος Carmina*, Αθήνα (διαθέσιμο στο link: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2905>).

Montanari, F. 2016, *Σύγχρονο Λεξικὸ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, ἐπιμέλεια ἑλληνικῆς ἔκδοσης: Ρεγκάκος, Α., 3^η ἔκδοση, Αθήνα.

Μπάνου-Τσιάμη, Θ. 2003, *Ἑλληνες Λατινομαθεῖς Λόγιοι (1204-1980)*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Μπουμπουλίδης, Φ. (1963-64), «Αἱ ὑπὸ τῶν Ἐπτανησίων νεοελληνικαὶ μεταφράσεις

- κλασσικών συγγραφέων», *ΕΕΦΣΠΑ* 14, 492-540.
- Μυριανθούσης, Θ. 1887, *Ἐκ τῶν τοῦ Ὀρατίου δύο Ἐπιστολῶν μεταγλωττισθεῖσαι* [sic],
Αθήνα.
- Νικήτας, Δ. 2004, «Cornelius Nepos Neograecus: Η μετάφραση των *Βίων* του Νέπωτα από
τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1810), στο Α. Βασιλειάδης – Π. Κοτζιά – Αιμ. Μαυρουδής –
Δ. Χρηστίδης (επιμ.), *Δημητρίῳ Στέφανος. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή
Δημήτριο Λυπουρλή*, Θεσσαλονίκη.
- Νικολαΐδης, Χ. Φιλαδελφεύς (επιμ.) 1843, *Ελληνομονήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά
Ιανουάριος*, αριθμ. 1., Αθήνα.
- Πανάς, Π. 1883, *Ἔργα Ἀργίας*, Αθήνα.
- Παππάς, Β. 2016, *Ρωμαϊκή ερωτική ποίηση: το παρακλαυσίθυρο στην ελεγεία*,
Θεσσαλονίκη.
- _____ 2017, *Η Λατινική Ιστοριογραφία στις αρχές του 19ου αιώνα: οι μεταφράσεις του
Τρόγου και του Φλώρου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη*, Θεσσαλονίκη.
- Πολυλάς, Ι. 1891, «Ποιητική Μετάφρασις», *Ἔστια* 31, 148-150.
- Πολυμεράκης, Φ. 2010, «Η κατακλείδα της Λατινικής *Ιλιάδας*: σφραγίδα μεταφραστικής ή
ποιητικής αυτοσυνειδησίας;», *Ελληνικά* 60, 325-341.
- Πυλαρινός, Θ. 2009 «Η Πενθερά του Τερεντίου σε μετάφραση Αντωνίου Μάτεσσ»,
Παράβασις 9, 499-531.
- Ράιος, Δ. 2017, «Χρησιμότητα των Λατινικών στην εκπαίδευση», *Δωδώνη: Φιλολογία* 42-
44, 233-272.
- Σκαρβέλη- Νικολοπούλου, Α. 1994, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την
τουρκοκρατία*, Αθήνα.
- Σκίπης, Σ. 1919, «*Μικροὶ Περίπατοι: Μεταφραστικὲς Προσπάθειες (Στὴν ἀγαθὴν μνήμη*

τοῦ Στυλιανοῦ Χρυσομάλλη)», *Γράμματα* 5 Φυλλαδ.41. -Οκτώβριος.-Δεκέμβριος, 224-232.

Σταυροπούλου, Ε. Α. 1985, *Παναγιώτης Πανάς (1832 - 1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σταύρος, Η. 1877, «Πρὸς τὴν Πύρραν Ἐκ τῶν ᾠδῶν τοῦ Ὀρατίου. *Quis multa etc. Car. Lib. 1. Od. 5*», *Κορίννα* 6, 64.

Τζάρτζανος, Α. 2009, *Λατινική Γραμματική*, Αθήνα.

Τρομάρας, Λ. 1999, «Από το vortit barbarea στο graece vertere: ελληνικές μεταφράσεις λατινικών κειμένων», *Νέα Πορεία*, 45, τχ. 536-538 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1999), 286-306.

Φαραντάτος, Ν. 1880, *Μ. Τ. Κικέρωνος εἰς Μ. Ἀντώνιον Ἐνατος Φιλιππικὸς μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ Λατινικοῦ μετὰ σημειώσεων*, Αθήνα.

Φυντίκογλου, Β. 2003. «Η μεταφραστική ορολογία στο έργο του Κικέρωνα», στο *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 85-96.

Χατζόπουλος, Κ. 1991, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας(1453-1821)*, Θεσσαλονίκη.

B. Ξενόγλωσση

Athanasiadou, G.- Pappas, V.- Stathis, S.- Fyntikoglou, V. 2019, “Translating Latin elegy in 19th century Greece: An overview with Tibullus as case study”, *Mediterranean Chronicle* 9, 197-235.

Chamberlain, L. 2020, *Ministry of Darkness: How Sergei Uvarov created Conservative Modern Russia*, London.

Deligiannis, I. (ed.) 2017, *Investigating the Translation Process in Humanistic Latin Translations of Greek Texts Proceedings of an International Conference, Democritus University of Thrace, Komotini, 28-29 April 2017 [Mediterranean Chronicle 7 (2017)]*, Corfu.

- Edmunds, L. 2010, “The reception of Horace ’s Odes” in G. Davis (ed.) *A Companion to Horace*, Chichester, 337-359.
- Harrison, S.J. 2007, “The reception of Horace in the nineteenth and twentieth centuries”, in S. J. Harrison (ed.) *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 334-346.
- Hunter, R. 2012, *The shadow of Callimachus: studies in the reception of Hellenistic poetry at Rome*, Cambridge.
- Karapidakis, N. “*Latinitas* or *Romanitas* Nostra: Latin Culture in the Ionian Islands under the Venetian Domination (Fifteenth – Nineteenth Centuries)”, in I. Deligiannis – V. Pappas -V. Vaiopoulos (eds). *Post-Byzantine Latinitas: Latin in post-Byzantine Scholarship (15th-19th cent.)*, *Latin in and after Byzantium*, v. 3, Corpus Christianorum, Lingua Patrum, Turnhout, 105-123.
- Markner, R.-Veltri, G.1999, *Friedrich August Wolf: Studien, Dokumente, Bibliographie*. Palingenesia Bd 67, Stuttgart.
- Michalopoulos 2015, “Translating and interpreting Ovid’ s *Heroides* in 19th century Greece: Philippos Ioannou and his Φιλολογικά Πάρεργα” in Dimadis, K.A. (ed.) *Continuities Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature*, vol. 2, Athens, 287-297.
- Money, D. 2007, “The reception of Horace in the seventeenth and eighteenth centuries” in S. J. Harrison (ed.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 318-333.
- Munday, J. 2001, *Introducing Translation Studies*, New York.
- Norden, E. 1913, *Agnostos theos. Untersuchungen zur Formgeschichte religiöser Rede*, Leipzig.
- Papaiouannou, S. 2008, “Eugenios Voulgaris’ Translation of the *Georgics*: An Introduction to the First Modern Greek Translation of Virgil”, *Vergilius* 54, 97-123.
- _____ 2018, “Sing it like Homer: Eugenios Voulgaris’s Translation of the *Aeneid*”, in S. Braund and Z. Martirosova Torlone (eds), *Virgil and his Translators*, Oxford, 151-165.

- Pappas, V. 2018, “The first Modern Greek translation of Catullus’ poems by Gustave Laffon”, *Thersites* 8, 1-33.
- _____ 2020, “The translation of Justin’s *Epitome of Philippics* by Ioannis Makolas”, in I. Deligiannis- V. Pappas - V. Vaiopoulos (eds). *Post-Byzantine Latinitas: Latin in post-Byzantine Scholarship (15th-19th cent.)*, *Latin in and after Byzantium*, v. 3, Corpus Christianorum, Lingua Patrum, Turnhout, 223-236.
- Paschalis, M. 2018, “Translations of Virgil into Ancient Greek”, in S. Braund and Z. Martirosova Torlone (eds), *Virgil and his Translators*, Oxford, 136-150.
- Scaliger, J. 1607, *Florilegium Epigrammatum Martialis. Josephus Scaliger Iul. Caesaris F. vertit Graece ad Isaac Causobonium, Lutetiae Ex Typographia Roberti Stephani*.
- Showerman, G. 1922, *Horace and His Influence*, London.
- Thimm, F. 1866, *The Literature of Germany: from its Earliest Period to the Present Time, Historically Developed*, London.
- Wicham, E.C. 1877, *Quinti Horatii Flacci Opera Omnia: The works of Horace with a Commentary. The ODES, Carmen Saeculare, and Epodes*, vol. 1, Oxford.

Ηλεκτρονικές Πηγές

- Ανέμη Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών: <https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el> [τελευταία ανάκτηση: 27-06-2021].
- Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κύπρου: <http://library.ucy.ac.cy/el> [τελευταία ανάκτηση: 28-06-2021].
- Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων: <https://library.parliament.gr> [τελευταία ανάκτηση: 29-06-2021].
- Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βέροιας: <http://medusa.libver.gr/jspui/> [τελευταία ανάκτηση: 28-05-2021].
- Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος: <https://www.nlg.gr> [τελευταία ανάκτηση: 27-06- 2021].

Εθνικό Κέντρο του βιβλίου:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=488> [τελευταία ανάκτηση: 28-06-2021].

Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας:

<https://www.he.duth.gr/el/node/848> [τελευταία ανάκτηση: 27-06-2021].

Η Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα: <https://www.greek-language.gr/greekLang/index.html>

[τελευταία ανάκτηση: 25-06-2021].

ΛΗΚΥΘΟΣ: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy> [τελευταία ανάκτηση: 26-06-2021]

Μεταφράσεις Έργων Λατινικής Γραμματείας από το 1453: <http://gtll.lit.auth.gr/db>

[τελευταία ανάκτηση: 28-06-2021].

Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.: <https://digital.lib.auth.gr/?ln=el> [τελευταία ανάκτηση: 27-06- 2021].